

Apxeodoris

6. III, 1950

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

III

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1950

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор — дійсний член АН УРСР П. П. Єфіменко, заст. відповідального редактора — член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін, члени редколегії: В. М. Даниленко, О. І. Тереножкін, В. А. Богусевич.

ПЕРЕДМОВА

Радянська археологія за останні двадцять років пройшла великий і славний шлях розвитку. Із речознавчої науки, якою переважно була археологія до Великої Жовтневої соціалістичної революції, вона перетворилася на справжню історичну науку.

Оздоблена вченням Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна про історію розвитку суспільства, радянська археологія вбачає єдиний зміст своєї роботи в тому, щоб на основі пам'яток матеріальної культури висвітлити стародавню історію людства, особливо на тих її етапах, для яких речові пам'ятки є єдиним історичним джерелом.

На цьому шляху радянські вчені домоглися великих досягнень. За роки радянської влади зроблено надзвичайно багато археологічних відкриттів, що значно перевищують об'ємом і значенням відкриття всього XIX і початку XX ст. ст.

Польові і дослідницькі досягнення радянських археологів удостоєні визнання партії та уряду: ряд робіт був відзначений Сталінськими пре-
міями.

Головну свою увагу радянські археологи скерували на вивчення питань виникнення, ранньої історії та культури слов'янських народів, а також інших народів СРСР. Ця галузь нашої стародавньої історії була до останнього часу найменше вивчена і найбільше засмічена ворожими теоріями.

Радянська археологія розвивалась і просувалась уперед в неухильній боротьбі з буржуазною наукою, з расистськими, міграціоністськими та іншими ворожими теоріями, з спробами буржуазних вчених фальсифікувати стародавню історію.

Археологи Української РСР, разом з археологами Москви, Ленінграда і всіх братніх республік, внесли і продовжують вносити свій посильний вклад у загальну справу побудови радянської історичної науки.

Археологи Української РСР, територія якої насичена великою кількістю пам'яток минулого, провадять значну роботу щодо розшукування і вивчення нових пам'яток та їх історичного пояснення.

В останні роки колектив Інституту археології Академії наук Української РСР напружено працює над підведенням підсумків усіх попередніх історико-археологічних досліджень на Україні, над висвітленням стародавньої історії населення нашої республіки на засадах марксистсько-ленинського вчення.

У своєму журналі „Археологія“, перші два томи якого видані у 1947 і 1948 рр., Інститут публікує роботи, що мають актуальне значення для вивчення стародавньої історії нашої Батьківщини. Вміщуючи в цих томах праці, в яких висвітлені результати найважливіших польових і дослідницьких робіт, інститут прагне ввести їх у науковий ужиток для широкого використання цих нових матеріалів і нових відкрить нашими істориками і археологами. Якими б малими не були часом ці результати, вони все ж сприяють просуванню вперед усієї нашої радянської археології.

Третій том журналу „Археологія“, що переважно присвячений питанням стародавньої історії східних слов'ян, має такі ж завдання.

В окремих статтях цього тома висвітлюються питання економіки і суспільного ладу слов'янських племен першої і початку другої половини I тисячоліття н. е.

У статті М. Ю. Брайчевського розкривається значення знахідок римських монет на території Української РСР для вивчення соціальної структури у слов'ян ранньоантського часу. У цій статті доводиться існування у слов'янських племен широкого внутрішнього обміну, засобом якого були римські і, що найістотніше, частково монети місцевого карбування. Скупчення багатств в одних руках, про що яскраво промовляють знайдені великі скарби, свідчать про процес майнового та соціального розшарування у ранніх слов'ян.

Матеріали, що публікуються в посмертній статті В. А. Грінченка, мають виключний інтерес для вияснення досі мало вивчених питань історії матеріальної культури племен Східної Європи VII—VIII ст. ст. н. е. Пам'ятки ці, виявлені коло с. Вознесенки, Запорізької області, є важливим джерелом для судження про соціальну структуру і зовнішньо-політичні зв'язки населення Наддніпрянщини. Стаття В. А. Грінченка, у зв'язку з смертю автора, лишилась недоопрацьованою в історичному відношенні. Проте редакція журналу, ураховуючи цінність вміщеного в ній нового фактичного матеріалу, вважає можливим видати її так, як вона була написана автором.

Вивчення древньоруських міст, піднесене на велику височінь радянською археологією, представлено у цьому томі роботою В. Й. Довженка „Огляд археологічного дослідження древнього Вишгорода за 1934—1937 рр.“. Видання цієї роботи редакція журналу вважає цілком своєчасним і необхідним, оскільки ще перед Великою Вітчизняною війною силами київських і московських археологів були зроблені значні археологічні дослідження древнього Вишгорода. Результати цих розкопок липшились неопубліковані. Крім того, В. Й. Довженок провадив додаткові розкопки Вишгородського городища в 1947 р. У цій статті автор подає підсумки археологічного дослідження древнього Вишгорода в зазначені роки.

Б. О. Рибаков і Д. І. Бліфельд у своїх статтях знайомлять з дослідженнями чернігівської княжої печатки XI—XII ст. ст., знайденої в 1947 р. під час розкопок древнього Белгорода. Хоч автори висловили різну думку про час походження вивчененої ними пам'ятки, проте вони погоджуються в тому, що печатка належить чернігівським князям XI—XII ст. ст. Зважаючи на новизну пам'ятки і на те, що чернігівські князівські печатки зазначеного часу ще не вивчені, редакція журналу вважає потрібним опублікувати її ці статті.

Крім того, в цьому томі вміщені дві статті — Є. Ю. Кричевського та В. М. Даниленка, присвячені історико-археологічним темам первісно-общинного періоду.

Стаття „Про відносну хронологію пам'яток трипільської культури“ була написана покійним автором, Є. Ю. Кричевським, ще до Великої Вітчизняної війни. У ній підsumовані матеріали багатьох доповідей і виступів автора, що мали значний вплив на розвиток уявлень радянських археологів про трипільську культуру. Хоч деякі положення роботи Є. Ю. Кричевського у світлі найновіших даних можна вважати дискусійними, редакція визнала за свій обов'язок вмістити дану статтю як посмертну працю видатного радянського вченого.

Стаття В. М. Даниленка є першим узагальненням сучасних знань про ранній неоліт південної Нідніпрянщини. Вона містить публікацію і спробу історико-археологічного освітлення ранньонеолітичних пам'яток порожистої частини Дніпра. Автор вводить в науковий ужиток дані про найстародавніший етап неоліту в степовій смузі території Української РСР і доводить, що він лежить в основі явищ розвинутого неоліту, який склався тут наприкінці IV — на початку III тисячоліття до н. е.

Крім зазначених дослідницьких статей, у III томі журналу „Археологія“ вміщено декілька публікацій нових археологічних матеріалів, які доповнюють археологічну карту Української РСР.

Редакція вважає, що III том журналу „Археологія“, як і попередні томи, сприятиме ще глибшому вивченням історії та культури східнослов'янських племен і древньоруських міст, а також усіх тих племен, які колись жили на теперішній території Української РСР у дослов'янські часи.

СТАТТІ І ДОСЛІДЖЕННЯ

Є. Ю. КРИЧЕВСЬКИЙ
(Ленінград)

ПРО ВІДНОСНУ ХРОНОЛОГІЮ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Коли наприкінці минулого століття Хвойко розкопав значну кількість пам'яток трипільської культури, йому стало ясно, що всі вони можуть бути підрозділені на ряд окремих, хоч і пов'язаних одна з одною груп. Площадки „культури А“ він відокремив від площадок „культури В“¹ та протиставив їм потім „землянки“. Незважаючи на те, що реальна послідовність була порушена у викладі Хвойка, встановлена ним класифікація є вірною.

Поселення коло Халеп'я, Жуківців, Таборища, Довжка, Стасік і одна частина площадок близько Верем'я дійсно протистоять поселенням біля Трипілля, Щербанівки й іншої частини площадок коло Верем'я. І цей поділ навіть у матеріалах Хвойка простежувався не лише у Середній Наддніпрянщині. Під час розкопок близько села. Крутобородинці (на Ушиці, на Наддністрянщині) Хвойко виявив два місцезнаходження трипільської культури, які відрізняються одне від одного характером керамічних виробів. І коли одне з них, з цього погляду, як відзначав сам Хвойко, найближче зіставляється з наддніпрянською культурою А, то друге цілком відповідає культурі В.

Нарешті, Хвойко ж цілком обґрунтовано всі подібні поселення культури А на Наддніпрянщині і на Наддністрянщині порівнював з поселеннями на Наддністрянщині та Надбужжі типу Іллінців (Борисово городище в районі Липецька). Тому, як провідні керамічні форми культури А навіть в його викладі виступають посудини, прикрашені поліхромним розписом, борозенкоподібними лініями, канелюрами. Навпаки, посудини культури В найчастіше прикрашуються монохромним розписом і смугасто-гребінчастим орнаментом.

Подібний же поділ пам'яток трипільської культури ясно виступав і при розкопках Гімнера на Уманщині ще в дореволюційні роки. Одне з місцезнаходжень — біля Пеніжкова — виявилось належним до культури А, а друге — коло Попудні — до культури В. Це останнє місцезнаходження повинне бути зіставлене і з іншими пам'ятками трипіль-

¹ Культури „А“ і „В“ тут і далі в тексті подаються в розумінні В. В. Хвойка. — Р е д.

ської культури, що досліджувалися до революції на Уманщині, як, наприклад, з поселеннями біля Колодистого (розкопки Спицина, Біляшевського, Доманицького) і біля Старої Буди (розкопки Якимовича).

Гамченко в 1909—1913 рр. провадив розкопки цілої серії місцевознайдень трипільської культури на території Подільщини, і переважна більшість виявлених ним поселень повинна бути віднесена до культури В, за єдиним винятком (Саврань).

Численні розкопки, проведенні в післяреволюційні роки, набагато поширили наші знання про трипільську культуру, разом з тим ствердили запропоновану Хвойком класифікацію. На Наддністрянщині стали відомі численні поселення, які найближче зіставляються з крутобородинцівським варіантом культури А (Кадиївці, Фридрівці та ін.). На Наддністрянщині й Надбужжі виступили поселення з керамікою типу Іллінців або Борисівки (Попів-город біля Озаринців, Сабатинівка на Південному Бузі, Красноставка на Уманщині).

На Уманщині були розкопані також поселення, які за керамічним матеріалом близче зіставляються з Пеніжковим, а разом з ним і з наддніпрянськими поселеннями культури А (Колодисте понад Синицею).

Нарешті, й на самому трипільському плато біля села Верем'я в 1925 році було виявлено одну площаdkу з типовим для культури А матеріалом. Разом з тим дослідження в післяреволюційні роки чітко визначили її цілу серію місцевознайдень культури В на всіх територіях поширення трипільської культури. Вони встановлені і на Наддністрянщині (Конилівка, Меджибож, Губарів та ін.) і в Надбужжі (напр., Стіна на Тульчинщині, а також Томашівка, Сушківка та ін. на Уманщині) і на Наддніпрянщині (нові розкопки біля Халеп'я).

Нарешті, в останні роки значно поширилися наші відомості і про найпізніші трипільські пам'ятки, довгивши київські землянки такими місцевознайденнями, як Євмінка на Остерщині, Райки на Бердичівщині, Лукаші на Переяславщині й Усатове біля Одеси. Таким чином, основна класифікація пам'яток трипільської культури була стверджена всіма наступними розкопками, а їх хронологія разом з тим продемонстрована стратиграфією Кукутен (Румунія, близько Ясс). Вона була доведена й рядом наступних розкопок, які виявили безпосередній зв'язок культури Кукутен В, що була представлена горішніми шарами поселення, з культурою бронзової епохи типу Сарата—Монтеору¹.

Аналогічний розподіл трипільських пам'яток простежується і в Бессарабії, де посудини з Унген (культура А) протистоять петренській кераміці (культура В) і де виділяються кургани з керамікою усатівського типу (Шабалат біля Акермана). Нарешті, і в кол. Східній Галичині поселення культури А відокремлюються від поселень культури В і простежується це навіть стратиграфічно („друге кладовище“ Більче-Золоте). „Нижній горизонт“ „другого кладовища“ Більче-Золотого зіставляється з такими місцевознайденнями, як Городниця і Незвишка I (понад Дністром), а його „верхньому горизонту“ відповідають юсі інші залягання близько Більче-Золотого, а також біля Кошилівців, Шипениць, Бучача, Васильківців, Верем'я, Верхняківців, Козачиного, Зеленчого, Незвишка II та ін.

¹ Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1932.

Відомо, що єдиним аргументом Хвойка і всіх його послідовників на користь часового пріоритету культури В порівнюючи до культури А була наявність на площадках культури А мідних та просвердлених кам'яних знарядь і припустима відсутність їх у поселеннях культури В. Справді, у Верем'ї, Трипіллі було зустрінуто кілька плоских сокирок або долітець з чистої міді¹.

Подібне знаряддя в Кукутенах було виявлено в шарах з перевагою ранніх керамічних типів. Переважна ж більшість металевих виробів, таких як кинджал, більша частина шил, бус, браслетів з бідної на олово бронзи та, певно, мідна проушна сокира в Кукутенах знайдені були тільки в горішніх шарах. У шарах з перевагою ранньої розписної кераміки, крім „мотик“, було знайдено одне мідне шило.

Отже, нас не повинно турбувати знаходження вже в ранніх трипільських поселеннях мідних плоских сокир. Тим менш можна, виходячи з цього факту, заперечувати часовий пріоритет культури А порівняно з культурою В, який виявляється хоч би з стратиграфії Кукутен. Сам Хвойко повідомляє про знаходження глиняної формочки для відливки мідних або бронзових знарядь у києво-кирилівських землянках, щільній зв'язок яких з культурою В поза сумнівом.

Разом з тим, мідна сокира була знайдена в поселенні біля Колодяжного на Волині, що належить до культури В. Відомий мідний кинджал з Усатового. У кол. Східній Галичині, в печері біля Більче-Золотого була виявлена ціла серія виробів з міді й бронзи: чотиригранні шила, листовидні кинджали, серповидні ножі й трубчасті буси, а також кістяні кинджали, що явно імітують мідні. Шила і буси з бронзи разом із фрагментом спірального браслета із срібла були знайдені й у відомому поселенні біля Кошилівців.

І всі ці місцев знаходження належать або безпосередньо примикають до культури В.

Щождо просвердлених кам'яних знарядь, то й вони, всупереч Хвойку, аж ніяк не обмежуються в своєму поширенні поселеннями культури А.

У місцев знаходженні біля Малих Вірмен, на Подільщині, що містить у собі кераміку з монохромним розписом і з вірьовочним орнаментом, був знайдений фрагмент просвердленої сокири-молотка із сланцю². З Шипениць відома кам'яна просвердлена сокира-молот, а в Кошилівцях знайдені не лише просвердлені сокири-молоти, але й набалдашник булави з каменю. Всі ці поселення належать до культури В. Зовсім не суперечить цьому факт знаходження в одній з площадок біля Верем'я камінної булави у вигляді хреста з кулястими наконечностями.

Беручи свій початок від Хвойка, класифікація пам'яток трипільської культури в своїй основі базується на цілком реальних відмінностях у керамічному матеріалі. Значно менш ясним є питання про те, в якій мірі ім відповідають ті чи інші відмінності в усіх інших галузях матеріальної

¹ В інвентарі архівного відділу Державного історичного музею Української РСР у Києві відзначено мідну проушну сокиру з Верем'я. Ця сокира, дійсно, була б „винятковим явищем серед західської культури А“, коли б віднесення її до трипільського поселення було достатньо аргументоване.

² Матеріал не опублікований.

культури — в комплексах знарядь праці або в формах жител. А, тимчасом, відповісти на це питання дуже важливо для розуміння не лише наслідків, але й причин розвитку, який простежують.

Звичайно, кардинальні відмінності в усьому характері культурного шару, наприклад, поміж місцевими знаряддями з площацками і поселеннями з землянками, ясні були вже давно. Але невідомо було, наскільки взагалі можна судити про господарство і побут людей трипільської культури тільки на основі розкопок площацок. Уже Хвойко звернув увагу на своєрідність інвентаря площацок. Хвойко про розкопки площацок культури В біля Верем'я в 1909 році писав: „Майже в кожній розкопаній нами площаці було виявлено по кілька, 3—5 екземплярів, двостулчастих черепашок, кілька кісток, в більшості свійських тварин, і по 1—2 екземпляри кістяних вістрів або ж кремінних скребачок та ножів і таку ж кількість глиняних пряслиць“. І при цьому основний склад некерамічного інвентаря площацок у місцевими знаряддями культури В нерідко той же, що і в місцевими знаряддями культури А, з тією лише різницею, що в останніх багато важливих його особливостей виступають яскравіше.

Підсумовуючи дані з усіх донині розкопаних площацок і культури А і культури В, можна дійсно встановити такі характерні особливості інвентаря.

Кісткові залишки порівняно нечисленні, так само як і знаряддя з кости й рогу. Зовсім рідко трапляються кремінні наконечники стріл, як і сокири з твердих порід каменю, особливо з кременю.

Всі ці особливості інвентаря трипільських площацок виступають більш або менш помітно в певній залежності від стадії розвитку і є особливо повчальними при зіставленні з матеріалом пізньотрипільських поселень, уже позбавлених площацок, як, наприклад, поселень з землянками.

Але в якій мірі це зіставлення відбиває реальні відмінності?

Тепер уже не може бути сумніву в тому, що площацки такою ж мірою являють собою залишки жител, як і землянки.

Правда, це пам'ятки особливого типу. Вони нерідко є залишками багатошарової долівки з обпаленої глини, використаної як під для печей та вогнищ або як основа „амбарної частини“ житла. З цього випливає, що важко чекати великого скопчення кухонних покидьків і іншого сміття на самих площацках. Навпаки, поза самими площацками, але в середині поселення, тобто в складі „культурного шару“ і, особливо в місцях звалищ і смітників, можна знайти різноманітній і багатий некерамічний матеріал.

Подивимося, чи так воно є насправді.

При розкопках у 1925 р. поселень культури В поблизу Халеп'я, в урочищах Желудівці і Грушовій, крім площацок, були виявлені насичені кухонними залишками, переважно черепашками, смітники, а комплекс знарядь праці дав звичайне сполучення зернотерок і товкачів, кремінних скребачок, одного кістяного долота і глиняних грузил. Особливо треба відзначити тільки знаходження кістяного рибальського гачка¹.

У Сушківці (культура В) було розкопано кілька великих площацок, навколоїнній простір і спеціальні (1,4—2,25 м у діаметрі, 1,08—2,22 м завглибшки) смітники округлої форми. І незважаючи на те, що більшість

¹ Там же згадані знаходження кількох „кам'яних сокир“, але не зазначена їх належність до трипільських залігань, як і їх форма.

кісток і знарядь були знайдені поза площацками в самому культурному шарі, загальний характер матеріалу виявився такий же. Він не змінився і в смітниках, виявлених тут же, бо „вміст цих смітників тільки повторив вміст культурного шару площацок“. А в цілому там, крім, як завжди, численних зернотерок, було знайдено тільки кілька кістяних шил, голок і рогових мотик серед порівнюючи взагалі невеликої кількості кісток тварин, кілька кремінних ножевидних пластин і одне сланцеве мотико-подібне знаряддя.

В 1909—1913 рр. в околицях Немирова, Брацлава, Ольгополя, Балти провадив дослідження С. С. Гамченко¹.

В 1909 р. Гамченко виявив 16 площацок. Деякі з них досягали дуже значних розмірів. Тут же він виявив і ряд смітників, конічних у розрізі й округлих у плані, причому верхній діаметр їх досягав 2,86—3,17 м, нижній 1,05—1,4 м, а глибина — 2,1 м. Порівняно значна кількість різних культурних залишків була виявлена в найближчому оточенні площацок, на думку Гамченка, в спеціальних „відвідних канавках“ (ширина цих „канав“ 1 м, 1 м 40 см і більше, а глибина 50—70 см і більше). І незважаючи на все це, виявлений при розкопках 16 жител некерамічний інвентар, як звичайно, був порівнюючи нечисленний і одноманітний.

З кременю виготовлялися тільки ножевидні пластинки, свердла і скребачки². З камінних порід — тесловидні або долотовидні знаряддя. Із кості й рогу — нечисленні шила, лопаточки, підвіски й мотики. Нарешті, з глини, крім посудин і статуеток, грузила, пряслиця, глиняні про-сверделені кружальця і мініатюрні циліндрики неясного призначення. Ми вже не говоримо про численні кам'яні відбійники, шліфовані і зернотерочні плити, товкачі, і, як зауважує сам Гамченко, мало відмінні від них „метальні камені“³.

Кілька великих смітників або звалищ були виявлені при розкопках біля Шипениць, де, проте, полірований камінь обмежується долотовидними й колодкоподібними знаряддями, але відсутні сокири з кременю. Сокири у власному розумінні цього слова⁴.

Два воронкоподібні смітники 1,5 м завширшки і 1,7 м завглибиною були виявлені при розкопках трипільського поселення на полі Гончариха (кол. Східна Галичина).

У значній кількості смітники — овальні в плані, в розрізі іноді правильних, іноді неправильних, окреслені, до 0,8, 0,9 м, або глибші і до

¹ Гамченко, Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр., „Трипільська культура на Україні“, в. I, К., 1926, стор. 31 і далі. Про розкопки 1909 р. є короткі відомості: ОАК, 1909—1910, стор. 176 і далі. Крім того, є великий неопублікований рукопис С. С. Гамченка, що містить докладний звіт про його дослідження 1909 року.

² Деякі з цих пластин в ОАК названі ножами, інші — серпами, треті — пилками, пор. стор. 178.

³ У статті 1926 р. підкреслюється, що кремінні наконечники стріл зустрічаються часто — явище зовсім незвичайне для трипільських залягань, і ми не можемо вирішити зараз, якою мірою ця вказівка відповідає дійсності.

⁴ Це виявляється з опису і рисунків у Childe, Schipenitz, a late neolithic station with painted pottery in Bukowina, Journal of the Anthr. Inst., LIII, 1929, стор. 284, рис. 30. У звітах Кайндля в більшості випадків єде мова тільки про долота, і лише в одному випадку про „сокири і долота“. Kaindl, Prähistorisches aus Bukowina, Jahrbuch d. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und Hist. Denkmale, NF, Bd. I, 1903, стор. 106, 112; він же, Prähistorisches aus Bukowina, Jahrbuch, NF, Bd. II, 1904, стор. 36, 42.

двох-трох метрів в діаметрі були відкриті й у Кошилівцях, причому в окремих випадках вони були перекриті пізніше спорудженими на цих місцях житлами.

Все це свідчить про те, що в трипільських місцевонаходженнях ми мусимо бачити звичайні поселення з житлами і смітниками. Справа тут не тільки в тому, що площадки нерідко являють собою глинобитну основу „вогнищої“ і „амбарної“ частин житла і що тому сміття повинно було, певно, звалюватися десь в стороні. Становище не змінюється і в тому випадку, коли житло має звичайну долівку, а всі уламки обпленої глини походять від обгорілої обмазки стін. Подібне залягання було відкрите, наприклад, у Зеленчі (кол. Східна Галичина), але й там кістковий матеріал був представлений небагатьма фрагментами. Кремінні сокири й наконечники стріл тут відсутні цілком, але було зустрінуто долотоподібне знаряддя з м'якого каменю¹.

Становище не змінюється і тоді, коли в місцевонаходженні відсутні площадки, а представлена тільки житлові вогнищні ями і смітники, але само місцевонаходження належить ще до більш раннього часу. Незважаючи на те, що розташоване біля Іллінців на Борисівському городищі трипільське поселення по кераміці може бути зіставлено з комплексом з Попів-Города і з Кукутен А, воно характеризується не площадками, а рештками частково заглиблених у землю жител. Але за складом інвентаря воно найближче зіставляється з поселеннями, для яких характерні площадки.

Біляшевський не раз відзначав знаходження в ямах Борисівського городища „кремінних шліфованих сокир“, „у вигляді доліт“, але насправді це були лише знаряддя, виготовлені з м'яких сланцевих порід. Там же знайдені були зернотерки, „пращні камені“ (товкачі?). Нарешті, відзначено кілька оброблених і загострених кусків рогу й одне кістянешило².

Ми бачимо, нарешті, що становище не змінюється дуже і в тих випадках, коли розкопуються не самі лише площадки, але й навколошній простір. Це було цілком очевидно встановлено і при розкопках трипільських поселень в останні роки, як, наприклад, при розкопках урочища Коломийщина близько Халеп'я.

З усього цього видно, що пояснити своєрідність культурного шару трипільських поселень тільки особливими умовами залягання не можна. Це стає ще більш очевидним, коли врахувати, що ті ж самі основні особливості некерамічного інвентаря (нечисленність кісток і кістяних знарядь, відсутність або рідкісність кремінних наконечників стріл і сокир, численність зернотерок і долотоподібних знарядь) у повній мірі характерні і для всіх поселень так званої культури стрічкової кераміки в басейнах Дунаю, Вісли, Одеру, Ельби і Рейну.

¹ Demetrykiewicz, Poszukiwania arch. w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej, Materiały antropologiczne-archeologiczne i etnograficzne, IV, 1900, стор. 92 і далі.

² У кремінному матеріалі з Борисівки, який нами був проглянутий в Держ. іст. музей Української РСР у Києві, крім невизначених скребачок, проколок та ножевидних пластинок, є і фрагменти „кривого ножа“. Проте про знаходження цієї речі в трипільських жилих заляганнях у звітах нічого не повідомляють, і її належність тут до трипільського поселення дуже сумнівна.

Найістотнішою галуззю трипільського господарства було землеробство, яке мало ще городній характер. Це пояснює всі основні особливості інвентаря трипільських поселень і самий характер їх розташування.

Трипільські поселення завжди розташовані на плато третьої тераси. Ця тераса є в основному степовою. Можна вважати, що в часи трипільської культури для ландшафту були насамперед характерні змішані дубові ліси, які перемежалися зі степовими і луговими пустовищами. Саме на цих пустовищах і закладали свої поселення трипільські хлібороби. Особливо охоче вони поселявалися на схилах ярів, на дні яких ще й тепер є невеличка річка і деяка заболоченість.

Розташування трипільських поселень на плато верхніх надлукових терас і особливо на схилах ярів не було пов'язане з будь-якими фортифікаційними міркуваннями. Заселення трипільськими хліборобами верхніх надлукових терас було обумовлено передусім характером ґрунтового покриву українського плато в неолітичну епоху. Можна вважати, що якраз в часи існування трипільської культури і відбувалося утворення чорнозему.

На території України рештки трипільських поселень всюди залягають в чорноземі.

Люди трипільської культури розташовувались на таких ґрунтах, як лесовидні суглинки і чорнозем, там, де не було лісу, де умови найбільше сприяли землеробству. Вже ця обставина свідчить про те, що трипільське землеробство не було вирубним, це, в свою чергу, частково пояснює недостатнє використання трипільськими землеробами знарядь для обробки дерева, зокрема сокири.

Щодо знарядь, призначених для розпушування землі, то інвентар трипільських поселень насамперед має досить значну серію теслоподібних сланцевих виробів. Для всієї цієї серії можна вважати характерним використання м'якого кам'яного матеріалу, зокрема різних глинистих сланців.

Для переважної більшості цих знарядь характерна також певна асиметричність у розрізі, одностороння скосеність леза. Можна вважати, що вони якось прикріплювалися до дерев'яної рукоятки не поздовжньо, а впоперек і, в усякому разі, були розраховані не на прямий удар, що рубає, а на навскісний, що стисує. Разом з тим, м'якість матеріалу включає можливість застосування багатьох з цих знарядь при обробці дерева.

А тимчасом, більшість з них має явні сліди робочого використання. Їх характеризує зашліфована до блиску поверхня леза. Саме лезо часто зіпсоване внаслідок роботи, а іноді потім знову загострене для дальнього використовування. Таким самим чином ці знаряддя могли, очевидно, бути доведені до порівнюючо незначних розмірів.

Всі ці факти дають підстави шукати серед цих знарядь камінні наконечники мотик. Недаром їх так часто знаходили разом із зернотерками і товкачами в специфічно землеробській обстановці.

Певні сумніви викликають лише розміри цих знарядь. Поруч із знаряддями від 10 до 19 см завдовжки виступають знаряддя тієї ж форми і зроблені з того ж матеріалу, але від 5 до 10 см завдовжки. Треба врахувати те, що подібні знаряддя могли бути наконечниками і використовуватися лише для укріplення й загострення леза дерев'яних мотик.

Умови мотичного землеробства, яке завжди мало ще городній характер, вимагали не тільки знарядь для первинного розпушування землі, але й дрібніших інструментів, подібних до палок-копачів, для підготовки ґрунту до сівби.

Треба взяти до уваги, що в поселеннях трипільської культури не раз зустрічалися ідентичні за формою і невеликі за розміром знаряддя, виготовлені з рогу й кості. Відомі, нарешті, і великі рогові й кістяні наконечники мотик, що виступають у багатьох трипільських поселеннях, але нібито в більшій кількості представлені в пізніших комплексах (Кукутені В).

Повертаючись до сланцевих знарядь, треба відзначити разом з тим, що найдрібніші з них могли служити як гладилки при обробці, наприклад, шкіри або глини, але аж ніяк не для землеробських робіт.

Нарешті, можна припустити, що знаряддя з твердіших кременистих сланців використовувались і при обробці дерева, хоч би як клини для розколювання деревних стовбурів. З цього погляду заслуговує на увагу комплекс знаряддя праці з трипільського поселення біля Озаринців в урочищі Попів-Город. Нам довелося переглянути звідси цілу серію сланцевих знарядь. Довжина їх звичайно коливається між 5 і 15 см, хоч у рідких випадках не перевищує 3—4 см. Вони завжди більшою або меншою мірою асиметричні і часто зберігають сліди уживання.

Комплекс речей, знайдених в урочищі Вовки біля Кадиївців (Поділля), дає не менш характерне сполучення. Знайдені там поліровані знаряддя виготовлені тільки з м'якого сланцю ясножовтого кольору. Всі переглянуті нами екземпляри відзначаються цією асиметричністю в постановці леза, яка характерна для всіх цих знарядь. В урочищі Берег біля с. Браги на Поділлі разом з керамікою, яка за основним характером орнаментації наближається до нерозписного керамічного матеріалу Кукутені А, були знову знайдені сланцеві, асиметричні в розрізі, знаряддя.

Щождо самих Кукутенів, то там подібні знаряддя з м'яких кам'яних порід є найважливішим компонентом всього некерамічного інвентаря.

Серед подібних знарядь із Кукутенів досить виразно виділяються дві основні групи: по-перше, невеликі знаряддя, іноді ширші, іноді вужчі і, по-друге, мотикоподібні інструменти (10—16 см завдовжки).

У Сабатинівці серед виробів з каменю, крім округлих зернотерок, товкачів, точил, гладилок, виступають, по-перше, уламки шліфованих і просвердлених сокир-молотків і, по-друге, клиновидні знаряддя-долітця з дрібнозернистої породи. Це сполучення заслуговує на увагу, бо воно відтворює основні особливості шліфованих знарядь з місцезнаходжень типу Кукутені А.

Серед інших трипільських місцезнаходжень відомі тесловидні знаряддя не тільки із сланцю, але, наприклад, з граніту або гнейсу.

Знаряддя подібного типу зустрічаються не лише на Наддністрянщині і Надбузькі, але й на наддніпрянських площацдах, насамперед культури А.

У Халеп'ї Хвойко виявив дуже цікавий комплекс знарядь („Труди XI з'їзу...“, табл. XIX, № 1 і 26). Тут представлена серед інших кілька

полірованих кам'яних знарядь. Ми бачили їх усі в колекціях Державного історичного музею Української РСР в Києві. Перегляд деяких знарядь з Халеп'я показує, що ми маємо справу з асиметричними в розрізі формами, що належать до групи мотикоподібних сланцевих знарядь¹. Знаряддя подібного типу відоме і з Жуківців².

При останніх розкопках біля Халеп'я (урочище Кіломийщина) була знайдена обушна частина сланцевого долотовидного знаряддя і одне широке і плоске, односторонньо випукле знаряддя з гнейсу.

В Томашівці на Уманщині з полірованих знарядь представлени долово і клин з дрібнозернистого граніту. Цей „клин“ являє собою плоске знаряддя із зашліфованим лезом, що нагадує за формою плоске шиферне знаряддя з Халеп'я і, певно, відповідає йому за своїм призначенням. Можна, в усякому разі, відзначити, що поліровані знаряддя з Томашівки мають тільки мотикоподібну форму, та її сполучення знарядь зберігає типово трипільський характер.

В одній з площацок біля Колодистого зустрінute знаряддя „у вигляді клина“ з чорного шаруватого каменю. І за формую і за призначенням цей „клин“ треба співставити з гранітним „клином“ з Томашівки і знаряддями з Халеп'я. Це доповнюється знаходженням знаряддя з гнейсу або граніту в „вигляді клина“ в одній з площацок біля Старої Буди (Уманщина)³.

Нарешті, і в Сушківці було знайдено досить високе поліроване сланцеве знаряддя „колодкоподібної форми“⁴.

Істотною є та обставина, що Халеп'я, Томашівка, Колодисте, Стара Буда, Сушківка представляють місцезнаходження культури В. Мотикоподібні сланцеві знаряддя звичайного типу були знайдені і в Петренах. У західних областях Української РСР ці знаряддя також були відомі в поселеннях культури В, як, наприклад, в Зеленчі, Шипеницях, Кошилівцях, де серед мотикоподібних знарядь з м'яких кам'яних порід представлений навіть цілком типовий екземпляр колодкоподібного клина.

Ми бачимо, що в поселеннях культури А і в поселеннях культури В знаряддя цих типів зустрічаються досить часто. Причому в багатьох випадках, особливо в більш ранніх поселеннях, вони є взагалі єдиними представниками полірованих, непросвердлених кам'яних знарядь. Серед них, як і серед схожих з ними кістяних і навіть, можливо, мідних доліт, слід шукати наконечники дерев'яних мотик або палок-копачів. Цілком імовірно, нарешті, ї те, що наконечниками мотик служили також просвердлені і загострені куски звіриних рогів. Серед рогових знарядь зустрічаються також і непросвердлені, тупо загострені куски рогів, які, можливо, служили наконечниками палок-копачів або якось інакше використовувались при підготовці ґрунту до сівби.

З культурних рослин, що їх вирощували трипільські землероби, є достовірні відомості про пшеницю, просо й ячмінь. Трохи менш достовірне

¹ Мова йде про знаряддя, зображені Хвойком на табл. XIX в ряді над № 26, рахуючи знизу, третьому, п'ятому і шостому.

² Інвентар Державного історичного музею Української РСР в Києві, № 4125.

³ Звіти Арх. ком. за 1906 і 1907 рр. і справа Архіву ПМК АН СРСР.

⁴ Колекції Державного історичного музею Української РСР у Києві.

вирощування жита¹ і, особливо, конопель, зерна яких, нібито, знаходив Гамченко².

Цілком можливе використання укріплених у дерев'яній рукоятці кремінних ножевидних пластин, як серпів у жнива.

Постійно і в великій кількості у всіх трипільських поселеннях виступають зернотеркові плити овальних, округлих або підтрикутних форм, з більш або менш угнутою поверхнею з граніту або пісковика, до півметра довжиною, та товкачі, або терки різних розмірів. Зернотерки іноді вмазані в глиняну долівку або укріплені в особливій глиняній підставці з спеціальним заглибленням для засипання борошна³. Зерно зберігалось або в особливих підземних амбарних приміщеннях, або в чашовидних заглибленнях, обкладених шарами обпаленої глини⁴, або у великих глиняних посудинах⁵, іноді вмазаних у долівку або розташованих на особливих підвищених та площацках, або безпосередньо на глиняній долівці житла, спеціально для цієї мети обпаленої. Зрештою, докладніший розгляд призначення трипільських площацок і з ними пов'язаних глиняних печей, що служили, між іншим, і для випікання хліба, нами здійснено в окремій роботі. В цьому зв'язку важливо тільки підкреслити рішучу перевагу землеробства в системі господарства людей трипільської культури. Ця перевага пояснює насамперед особливості знарядь праці, велику кількість зернотерок і товкачів, далі ряд важливих деталей у характері домобудівництва і, нарешті, самий вибір місця поселення.

В системі господарства трипільської культури перетворення землеробства на провідну галузь виробництва разом з тим обумовило помітне зниження значення ряду інших, більш стародавніх форм трудової діяльності.

Надто мале використання трипільськими землеробами лука із стрілами є наслідком і виявом тієї підлеглої ролі, яку взагалі відігравало мисливство в усій системі трипільського господарства. З цим же була пов'язана і загальна нечисленність, атиповість і недосконалість дрібних знарядь, які в більшості трипільських поселень обмежуються ножевидними пластинками і скребачками.

Дуже рідкі і зовсім одиничні знаходження кремінних наконечників стріл у поселеннях культури А. Із Кадиївців відомий (крім скребачок, прископок, ножевидних пластин і бокових різців) один трикутний наконечник стріли з вінімкою в основі. З Браги (урочище Берег), разом з кінцевими скребачками, — кремінний трикутний наконечник стріли. З Пеніж-

¹ В. В. Хвойко, Труды XIII археол. съезда, стр. 1; присутність окремих відбитків полови і зерен жита в обмазці з площацок біля Халеп'я встановлена, поряд з численними слідами ячменю, проса і, особливо, пшениці, аналізами Інституту ботаніки Академії наук Української РСР.

² Трипільська культура на Україні, 1926, стор. 38; поясно також, що являли собою зерна якось рослини, подібної до анісу або кропу, які знайшов Хвойко на площацках близько Халеп'я.

³ Пор. глиняну модель трипільського будинку з Полудні, Німмер, Swiatowit, т. 14, 1933, стор. 151; Хвойко про Халеп'я. Тр. XI А. С.; стор. 774, і про Колодисте в IAK, 12, стор. 98.

⁴ Пор. в Халеп'ї, Хвойко, Тр. XI А. С., стор. 772 і 774; у Верем'ї, там же, стор. 786; у Довжці, там же, стор. 790; пор. про Колодисте, IAK, 12, стор. 106—107, і Гамченко в ТКУ, стор. 177.

⁵ Пор. уже згадані знаходження зерен у посудинах в Черняхові, Новосілках, Стайках. Трипіллі. Щербанівці, Крутобородинцях, Петренах, а також у Томашівці.

кова, поряд із скребачками у вигляді еліпсиса, „листовидні“ наконечники стріл.

Цікавий також набір дрібних кремінних знарядь, представлених у Сабатинівці. Разом з ножевидними пластинками і відщепами, скребачками найрізноманітніших типів, проколками, різцями представлені два наконечники стріл (один трикутний, другий листовидний) і фрагмент одного наконечника списа. І коли навіть приєднати до цих знахідок випадки знаходжень наконечників стріл, ніби трохи частіших у поселеннях культури В, — все ж таки лишається незаперечним загальний висновок про мале поширення лука із стрілами як мисливської зброї у трипільських племен.

Цей висновок підтверджується і надзвичайною рідкістю кісток диких тварин серед кухонних покідьків трипільських поселень та й взагалі порівняно незначними залишками і самих кісток, і кістяних та рогових виробів.

В Озаринцях (Попів-Город) знайдені два загострені уламки рогу, кілька кістяних шил і відшліфована кістка для згладжування.

З Кадиївців відомі три кістяні щила і одне знаряддя з рогу, з Борисівки — кілька загострених уламків рогу і кістяне шило; з Колодистого на Синій — шило і знаряддя для орнаментації посудин. Загострені куски оленячого рогу з Озаринців, Кадиївців, Борисівки, очевидно, використовувалися на землеробських роботах. Одинично зустрічаються в поселеннях культури А і просвердлені рогові наконечники мотик.

Хвойко згадує про мотики з оленячого рогу з Верем'я і Щербанівки. Гімнер пише про „молоток“ (можливо, мотику) з рогу лося і про кістяні лощилки і вістря з Пеніжкова.

Трохи іншу картину щодо насиченості культурного шару кістяними і роговими знаряддями дає поселення біля Сабатинівки.

Всього в Сабатинівці було зустрінуто понад сто знарядь з кості і рогів. Серед них відзначені 24 проколки-шила і вістря різних форм з кості й з кабанячих ікол, сім мотик просвердлених і одна непросвердлена, все з оленячого рогу, зрізані на кінці куски оленячого рога, кістяний виріб, що трохи нагадує формулою ткацький човник, чотири цікаві інструменти (один — з кості, другий — з рогу дикої кози, два — з кабанячих ікол), що використовувалися при орнаментації посудин, чотири вироби невідомого призначення з оленячого рогу, два просвердлені ікла дикого кабана і, нарешті, два орнаментовані кістяні фрагменти.

Для трипільських місцевознаходжень цієї стадії така велика культура виробів з кості і рогу, особливо диких тварин, — явище виключне.

Слабо розвинуте полювання, як правило, не могло забезпечити систематичного надходження подібного матеріалу для виготовлення знарядь або прикрас. Але все ж ми можемо і для ранніх трипільських поселень установити породи тих тварин, які час від часу ставали здобиччю людини на полюванні. В поселеннях культури А встановлюється наявність залишків ряду диких тварин, як, наприклад, оленя (Верем'я, Сабатинівка), лося (Пеніжкове), дикої кози (Сабатинівка). Даних про знаходження кісток свійської кози в поселеннях культури А у нас ще немає, але кістки свійської вівці, очевидно, в них були виявлені (Верем'я).

Неодноразово були відзначені знаходження кісток та ікол кабана, але не завжди ясно, чи йде мова про дику, чи вже про свійську тварину

(Щербанівка, Пеніжкове). В той же час є й певні вказівки про кістки дикого кабана (Борисівка, Сабатинівка).

Хвойко вказує на „дуже часту“ присутність кісток коня в поселеннях культури А в Середній Наддніпрянщині (Верем'я, Трипілля). Разом з тим є підстави для сумніву щодо одомашнення коня навіть для пізнього періоду. Кістки коня, як це особливо підкреслює Хвойко, тут знаходяться у роздрібленому вигляді, що, очевидно, пов’язане з споживанням у їжу кінського м’яса. Найімовірніше, що коня, разом з диким кабаном і дикою козою, оленем і лосем, слід віднести до тварин, які були мисливською здобиччю ранньотрипільського землероба.

Із свійських тварин уже були, очевидно, свійські свині і вівця, хоч даних про це в нас ще недосить. Так само мало даних про наявність свійського бика в культурі раннього наддніпрянського трипілля. Деякі автори, вказуючи на рідкість відзначених Хвойком знаходжень кісток бика (порівняно з кістками коня, вівці і свині) в поселеннях культури А, навіть гадають, що в той час ще бик не був приручений. В усікому разі, хоч свійський бик і був, напевно, відомий, але, можливо, він ще не мав того значення, яке набув згодом, у тваринництві культури В.

Загальна нечисленність кісткових залишків (і виробів з кості і рогу) в усіх, особливо в більш ранніх, трипільських поселеннях вказує на ще досить слабий розвиток тваринництва. В поселеннях культури В тваринництво, а разом з тим, очевидно, і полювання, набирає децо більшого значення. Природно, що в різних племен цей розвиток відбувається неоднаково, але загальна нечисленність залишків кісток взагалі і диких тварин зокрема лишається характерною і для всіх трипільських поселень культури В.

Систематичне дослідження трипільського поселення в урочищі Коломийщина дало картину повної переваги кісток свійських тварин над кістками диких (кісток свійських тварин приблизно в 19 раз більше, ніж кісток диких) і рішучої переваги кісток бика над кістками інших свійських тварин (кісток бика, приблизно, в три рази більше, ніж кісток вівці і свині разом). Кісток свійської вівці не набагато більше, ніж кісток свійської свині, а кістки коня настільки рідкі, що з’являється великий сумнів щодо наявності тут свійського коня.

Серед диких мисливських тварин є козулі, потім олені, лосі і бобри.

Склад стада у мешканців пізньотрипільських поселень також непогано з’ясовується на підставі аналізу кісток із сушківських майданчиків. Кісток цих кількісно зовсім небагато, хоч під час розкопок бралися всі знайдені уламки від чотирьох просторіх жител. І цікаво, що з 62 кісток із Сушківки (20 особнів) тільки 4 кістки (3 особні) належать диким тваринам (3 кістки благородного оленя, одна кістка лося). І не менш цікаво, що з усієї цієї кількості кісток тут 32 кістки (7 особнів) належать свійському бику (*Bos taurus L.*), 13 кісток (6 особнів) — свійській свині (*Sus scrofa domesticus*) і 12 (3 особні) — дрібній рогатій худобі (вівця? коза?).

Для культури В, отже, встановлюється повна перевага господарства, основаного на розведенні корів, і якщо дальші розкопки підтверджать висловлене припущення, то в цьому саме буде виявлятися прогрес тваринництва в цей час, порівнюючи з культурою А. Одна тільки кісточка із Сушківки, можливо, належить коню, і навряд, що ця тварина тоді вже була приручена.

Серед кісток з Колодистого також переважають кістки свійського бика, потім кістки свійської свині, кози і собаки і, нарешті, дикого кабана. Кістки коня та інших диких тварин відсутні.

Гамченко згадує про знаходження в дослідженіх ним заляганнях кісток таких тварин: бика, вівці, кози, свині, оленя, козулі, сарни, коня, бобра, зайця і гуся. Але вірогідним є лише той аналіз, якому були піддані В. І. Громовою кістки з деяких місцевознаходжень, розкопаних Гамченком (зберігаються в зоологічному музеї АН СРСР¹). Кістки ці походять з чотирьох поселень району Балти: Кринички, Коритного, Щербатового городища і Любушкі-Посаду.

В Криничках з 118 кісток (36 особнів) — 79 (13 особнів) належать *Bos taurus*, 18 (9 особнів) — свійській свині, 8 (5 особнів) — дрібній рогатій худобі (певно, коза), 3 (1 особень) — дикому кабану, 5 (4 особні) — диким *Cervidae* (олень, козуля), 3 (2 особні) — коню і, нарешті, 2 (2 особні) — собакі.

В Любушці-Посаді з 38 кісток (14 особнів) — 22 (4 особні) належать свійському бику, 7 (3 особні) — дрібній рогатій худобі (певно, баран), 5 (4 особні) — свійській свині, 3 (2 особні) — собакі, 1 (1 особень) — коню. Зовсім відсутні кістки безперечно диких тварин. Майже така ж картина рішучої переваги кісток свійського бика над кістками дрібної рогатої худоби і свійської свині та незначна кількість кісток коня і диких тварин — постає з аналізу кісткового матеріалу з Коритного і Щербатового городища², причому зовсім відсутні там кістки собаки. В Крутобородинях відзначенні кістки „кабана“ і „свині“, бика, барана і коня³.

В Петренах із свійських тварин представлени корови, кози, вівці (в незначній кількості) і свині, а з диких, кісток яких взагалі значно менше, ніж кісток свійських тварин, — тільки благородний олень.

У Шипеницях з кісток свійських тварин відомі кістки бика, свині і собаки, а з кісток диких тварин — кістки благородного оленя, дикого кабана і, що особливо цікаво, первісного бика або тура⁴.

В Зеленчі серед невеликої взагалі кількості кісток установлюються кістки бика, свині, вівці, тобто тільки свійських тварин⁵, у Вигиницях — кістки бика і свині. В „площадках“ поблизу Більче-Золотого відзначено роги оленя і сарни, а в печері поблизу Більче-Золотого — кістки бика, оленя, дикого кабана і ведмедя⁶.

Це коротке зведення дає певне уявлення про склад стада і мисливської здобичі у трипільських племен.

Разом з тим не треба переоцінювати розміри скотарства навіть на пізній стадії розвитку трипільської культури.

Ми маємо справу з безумовно осілим населенням, для господарства якого, очевидно, є характерним безстійлове утримання худоби. В ряді

¹ В. І. Громова, Материалы к познанию фауны трипольской культуры. Ежегодник зоологического музея АН ССР, 1927.

² Там же, стр. 87.

³ В. В. Хвойко, Древности, Труды Моск. археол. общ-ва, т. 21, в. 2, М., 1909, стр. 290—291.

⁴ Childe, назв. твір, стор. 286; Kaindl, назв. твір, NF Bd. II, 1940, стор. 23 і далі.

⁵ Demetrykiewicz, назв. твір, стор. 106; можлива там і присутність кісток итахів.

⁶ B. Janusz, Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego, Lwów, 1919.

трипільських поселень житла були розташовані по дузі, по колу або по овалу, обмежуючи всередині вільний або майже вільний від будівель простір¹. Найімовірніше, що всередині цих поселень утримувалися стада худоби, отже, іх внутрішні території являли собою відкриті загони.

Заготівлі кормів або зовсім не було (випас худоби зимию на видувах) або вона мала дуже примітивний характер. Чисельність стада була обмежена цим примітивним станом скотарства, яке тоді ще могло мати тільки другорядне значення, порівнюючи з землеробством. З цим пов'язана і відносна нечисленність кісткового матеріалу в трипільських поселеннях, а до певної міри і підлегле місце, яке займало полювання в усій системі трипільського господарства.

Співставлення комплексів культури А і культури В і дані стратиграфії Кукутен ілюструють певне зростання полювання і скотарства в процесі розвитку трипільської культури.

Шоправда, як ми бачили, багато поселень культури В ще дуже бідні на знаряддя з кості і рогу. В таких, наприклад, поселеннях, як Сушківка, Томашівка, Колодисте, Петрени, Зеленче або Більче-Золоте, подібні знаходження представлені лише окремими шилами і гладилками, мотиками й загостреними уламками рогів оленя або сарни.

В площадках поблизу села Верем'я, проте, були знайдені „кістяне вістря у вигляді списа“, „наконечник стріли або дротика, зроблений з обпаленої кістки“, і „сокирка“ із оленячого рогу.

В Жуківцях були знайдені дві рогові „сокирки“ з лосевого й оленячого рогу і кістка, оброблена у вигляді кінджала, в Табориці — вісім кістяних загострених знарядь і рогова „сокирка“, а в Халеп'ї — кістяний рибальський гачок. У Старій Буді цікаві не тільки знаряддя, але і заготовки з оленячих рогів і намисто з просвердлених оленячих ікол і овальних кістяних пластинок. Шила, гладилки і „кінджали“ з кості, мотики, оброблені шматки рогу, — все це створює картину дещо більшої насиченості подібними виробами Шипеницького поселення порівняно з багатьма іншими, і ми гадаємо, що це явище не випадкове.

Схожий матеріал щедро представлений у відомому пічерному поселенні в Більче-Золотому². Звертає на себе особливу увагу присутність кістяних кінджалів, що імітують мідні, і кістяних пластинок у вигляді стилізованих голів бика. Аналогічні кістяні пластинки у вигляді стилізованих людських постатей і звіриних голів, разом з різними знаряддями з кості і рогу, були знайдені у відомому Кошилівецькому поселенні³.

¹ Пор. про Жуківці, Тр. XI А. С., рис. 67; про Халеп'я, там же, стор. 777; про Стайки, там же, стор. 778; про Верем'я, там же, стор. 791; про Трипіля, там же, стор. 795; про Сушківку, Трип. культ. на Укра., стор. 44; про Колодисте, ІАК 12, рис. 9; про Більче-Золоте, *Zbiór wiad. do antrop. krajowej*, т. 16, 1892, стор. 65—67; а також Гамченка, про досліджені ним місцезнаходження, Трип. культ. на Укра., стор. 38, і, можливо, про Попудню і Пеніжкове, Гімнер, назв. твір, стор. 40 і 50

² Demetríkiewicz, *Sprawozdania z posiedzeń komisyj*, Mat. ant.-arch., т. IV, 1900, стор. VII.

³ K. Hadaczek, *Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki neolitu*, Lwów, 1914; C. Hadaczek, *La colonie industrielle de Koszylowce de l'époque néolithique. Album des fouilles*, Léopol, 1914; порівн. також: Kaindl, *Neolithische Funde mit bemalten Keramik in Koszylowce*, *Jahrbuch für Altertums Kunde II*, Bd. 2—3, 1908, стор. 149—150; Kostrewski, Koszylowce, *Reallexikon der Vorgeschichte Eberl'a*, стор. 55—57; Bruxton, Koszylowce, *Proceedings of the first international congress of prehistoric and protohistoric sciences*, 1932, стор. 209—210; W. Antoniewicz. *Archeologja Polski*, стор. 71—72.

Поруч з цим у місцезнаходженнях культури В. здається, дещо ча стіше зустрічаються кремінні наконечники стріл. Щоправда, їх не бачимо в багатьох місцезнаходженнях. Але в Колодистому¹ і в Старій Буді знайдено по наконечнику стріли, в Петренах — один обсидіановий, в Шипеницях представлений ряд трикутних наконечників стріл з прямою або угнутую основою. Відомі вони й у Кошилівцях і в деяких інших східногалицьких місцезнаходженнях². Словом, здається, дещо частішими стають знаходження кремінних наконечників стріл, різноманітнішим за знаходження рогових і кістяних знарядь.

І, очевидно, все це пов'язано не тільки з розвитком скотарства, але також із зростанням полювання, бо останнє до певної міри було джерелом першого. А розвиток скотарства виявляється, насамперед, в рішучій перевазі свійського бика. Скотарство взагалі виникає як м'ясне скотарство, і на стадії розвитку, що нас цікавить, є саме таким у першу чергу. Але, разом з тим, можна гадати, що з дальшим розвитком скотарства використання худоби ставало все різноманітнішим, все повнішим. Так, у поселеннях, що належали до культури В., іноді зустрічались уламки посудин з стінками, вкритими численними дірочками. Ці посудини використовувалися для виготовлення різного сиру, і їх поява є однією з ознак появи молочного скотарства. В одному із залягань, розкопаних Гамченком, було знайдено чашу на чотирьох ніжках, що імітувала вим'я корови і, найімовірніше, за своїм призначенням була пов'язана з вживанням молока³.

Ще цікавішим є зосередження в поселеннях культури В. предметів текстильної справи. Щодо трипільських глиняних грузил, то певна їх частина, зокрема екземпляри конічної або піраміdalnoї форми і нерівномірного, часто поганого випалу, були грузилами від примітивного ткацького верстата. В зв'язку з цим особливого інтересу набуває та обставина, що всі грузила в Кукутенах зустрічаються тільки в горішніх шарах, а в Середній Наддніпрянщині — тільки в поселеннях культури В. Разом з тим, тільки в горішніх шарах зустрічається в Кукутенах і прядлиця, хоч поодинокі знаходження прядлиць на території Української РСР встановлені були в поселеннях культури А (Попів-Город, Врем'я). Але, очевидно, можна встановити, якщо не появу, то різке зростання знаходжень предметів текстильної справи (грузил і прядлиць) на стадії Кукутен В. З чим це може бути пов'язано? Цілком можливо, що основою цього було дальнє одомашнення вівці і систематичне використання її вовни для виготовлення одягу.

Нарешті, з поселеннями часів Кукутен В. пов'язана і поява кремінних „кривих ножів“ (Халеп'я, Кукутені В., можливо, Бучач—Загоряні), як мисливських знарядь (для обробки звіра). Саме в цей час бик починає рішуче переважати в складі трипільського стада. Як результат уже відомої доместикації, утворюються „торфові породи“.

¹ Кремінне знаряддя, знайдене в Колодистому Біляшевським, судячи з рисунка, сплавді є наконечником стріли трикутної форми з трохи вигнутую основою.

² окрім згадки про знаходження кремінних наконечників стріл або спicis у Волинських — пор. у G. Ossowski, Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1889, Zbiór wiad., XIV, 1890, стор. 58; у Вигнанцях, у цього ж. Zbiór wiad., XV, стор. 51.

³ Гамченко. Трипільська культура на Україні. стор. 36. рис. II.

Картину зміни інвентаря поселень у процесі розвитку трипільської культури наочно ілюструють спостереження над стратиграфією Кукутен.

Ми говорили вже про виготовлення з м'яких камінних порід тесловидних і мотикоподібних знарядь, які зустрічаються в шарах Кукутен А і Кукутен В. Але, крім цього, там зрідка зустрічалися і виготовлені з тих таки порід сокири, тобто знаряддя з рівномірно опуклими широкими боками і симетрично поставленим лезом.

Серед цих сокир треба розрізняти дві основні різновидності: 1) плоскі сокири, широко-, вузько- або навіть гострообушного типу, і 2) товстообушні сокири. Було встановлено досить твердо, що товстообушні сокири ввійшли в ужиток тільки після зникнення поліхромного розпису.

В повній відповідності з цим є й поширення в Кукутенах плоских, чотиригранних сокир з кременю, призначених для обробки дерева. Всі відомі в Кукутенах кремінні сокири були знайдені в горішніх шарах, в зв'язку з монохромною керамікою.

Все це дозволяє зробити такий висновок: знаряддя з м'яких камінних порід типу тесел і доліт, хоч би частково призначені не тільки (або не стільки) для обробки дерева, але й для обробітку землі, — супроводжують розписну кераміку в усі періоди її існування.

Сокири, як знаряддя, призначені для обробки дерева, особливо товстообушні з м'якіших порід і кремінні, — дістають більш-менш помітне поширення тільки на пізніших етапах існування культури розписної кераміки, на стадії так званих Кукутен В.

Сокири кремінні ще зовсім відсутні в ранніх трипільських поселеннях, вони не знайдені і в багатьох місцезнаходженнях культури В (Сушківка, Томашівка, Попудня, Колодисте, Стара Буда, більшість місцезнаходень Хвойка), хоч у ряді інших поселень культури В кремінні сокири вже відомі.

Так, одна кремінна плоска, частково шліфована, сокира відома з Халеп'я. В с. Стіна Гамченко виявив цілу серію частково пришліфованих біля леза кремінних сокир. На Поділлі вони виступають у комплексах з монохромною керамікою, в таких пунктах, як Конилівка, Меджибож, Городисько, Губареве, Дурняківці. Кремінна сокира відома з Петрен, кремінні долота — з Крутобородинців. Кремінні сокири відомі з Більча-Золотого¹, Коцплівців та інших пунктів.

Повертаючись до питання про Кукутени, слід вказати, разом з тим, що вже найдавніші жителі Кукутен мали просвердлені кам'яні знаряддя, зокрема клиновидні сокири-молоти. Призначення цих знарядь ще недосить ясне; деякі автори вважають імовірним їх використання замість клинців для розколювання дерев'яних стовбурів². Відомо далі, що такі знаряддя представлені навіть у найбільш ранніх місцезнаходженнях культури стрічкової кераміки на території Середньої Європи і часто є там єдиним знаряддям, яке можна пов'язати з обробкою дерева.

В одному випадку в Кукутенах у змішаному шарі з керамікою раннього і пізнього типу було знайдено уламок просвердленого знаряддя, яке нагадувало так звані „бойові сокири“.

¹ G. Ossowski, Sprawozdanie trzecie z wycieżki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1891, Zbiór wiad., XVI, 1892, стор. 81, 82, 83, 86; він же, Sprawozdanie czwarte, Zbiór wiad., XVIII, стор. 1—28.

² L. Pfeiffer, Die Werkzeuge des Steinzeitmenschen, Jena, 1920, стор. 170. рис. 222.

Серед кремінного знаряддя Кукутен зустрічаються ножевидні пластиинки, скребачки кінцевого типу, пластиинки з скісно поставленим вістрям, свердла, пилки, дуже рідко — різці, нарешті наконечники списів і стріл. Останні мають трикутну або серцевидну (з угнутою основою) форму. Найчастіше вони оброблені плоскою відтисеною ретушшю.

Всі вищезазначені типи зустрічаються в усіх шарах поселення.

Проте властивістю тільки верхніх шарів було значне збільшення знаходжень наконечників стріл і списів.

Один уламок так званого „кривого ножа“, що іноді неправильно називають „серпом“, був знайдений у найпізніших шарах поселення.

Все це дозволяє гадати, що використання наконечників стріл і списів різко зростає на пізніх стадіях розвитку культури розписної кераміки, а „кривий ніж“, очевидно, взагалі застосовується вперше тільки в цей час.

Хвойко в одній посудині на першій площині біля Халеп'я відкрив кремінні знаряддя (до 150 екз.), помилково назвавши їх серпами. Насправді це були округлі і кінцеві скребачки, вістря, проколки і, особливо, ножевидні пластиинки.

Тут же виявлено два відламки „кривих ножів“.

Щодо знарядь з оленячого рогу, то в найбільшій кількості вони представлені в Кукутенах так званими мотиками, тобто відламками оленячого рогу, що мали отвір. Серед них виділяються екземпляри у вигляді колодкоподібного клина і знаряддя, що відтворювали форму камінних сокир-молотів або „бойових сокир“.

Подібні знаряддя були знайдені в дуже великій кількості в середніх і горішніх шарах Кукутен, що характеризувалися монохромною керамікою. А втім окрім екземпляри знарядь цього типу були знайдені і в нижніх шарах. Проте всі екземпляри, що відтворювали форму „бойових сокир“, були знайдені тільки в горішніх шарах Кукутен.

Досить велику групу знарядь у Кукутенах становлять кістяні шила, вістря із загострених розколених кісток, що часто позначаються як „кинджали“ і невеликі проколки.

Призначення всіх цих знарядь могло бути найрізноманітніше. Зустрічаються вони в усіх шарах Кукутен. Проте необхідно відзначити, що шила гарної обробки і, зокрема, двійчасті, виступають тільки разом з пізнішими керамічними сокирами.

Другу групу кістяних знарядь Кукутен становлять плоскі долога і широкі гладилки, відомі в усіх шарах; проте гарпуни зустрічаються тут тільки в грубіших горизонтах.

Всі ці факти дають підставу прийти до висновку, що хоч більшість описаних вище знарядь є в усі часи існування культури розписної кераміки, але їх кількість і різноманітність помітно зростає на пізніших стадіях розвитку трипільської культури. Пізніше, очевидно, з'являються деякі нові кістяні і рогові знаряддя типу „сокир-молотів“, гарпунів та ін.

Поява сокир, „кривих ножів“, помітне зростання кількості знарядь з кості і рогу і кремінних наконечників стріл і списів — ось те основне, що відрізняє комплекс знарядь праці горішніх горизонтів Кукутен від нижнього горизонту цієї пам'ятки.

З інших предметів, знайдених у Кукутенах, ми в цьому зв'язку згадаємо ще тільки про пряслиця і грузила, використання яких різко зростає на пізніх ступенях розвитку культури розписної кераміки.

Такі деякі висновки, що ми їх маємо право сформулювати на підставі стратиграфії Кукутен. Вони тим важливіші, що подібні зміни матеріальної культури більш-менш виразно можна простежити і співставляючи інвентар поселень культури А і культури В на території України.

При всьому цьому залягання культури В зберігає ряд важливих рис, спільніх для всіх трипільських поселень, і в характері самих місць проживання, і в формах домобудівництва, і в загальній перевазі землеробства при підлеглому значенні всіх інших галузей господарства. Слід особливо підкреслити, що в різних племен усі ці процеси розвиваються нерівномірно, хоч загальна тенденція господарської еволюції у всіх виявляється одностайною. Її результатом є оформлення наприкінці розвитку трипільської культури нових культурно-племінних утворень, представлених у Середній Наддніпрянщині поселеннями з житлами типу землянок.

Ми рішуче заперечуємо проти загальноприйнятого з часу Хвойка раннього датування землянок Кирилівської вулиці, Ржищева, Конончі, Верхньої Юрковиці, Бортничів. В одній частині представленого в цих землянках керамічного матеріалу вони безпосередньо примикають до культури В і вже внаслідок тільки цього не можуть датуватися раніше, ніж пізнє трипілля. Друга частина керамічного матеріалу із землянок являє собою фрагменти посудин з характерною вірьово-гребінчастою орнаментацією. Відзначимо лише, що найвищі шари Кукутен (культура С) при повній відсутності фрагментів розписних посудин, мають кераміку з тією ж вірьово-гребінчастою орнаментацією.

На плато, де Хвойко розкопував залишки поселень, що нас цікавлять, шар чорнозему був незначний (в середному до 40 см). Нижче розташовувалася лесовидна глина. Культурним шаром, власне, був верхній чорноземний покрив. Внаслідок цього всякого роду заглибини, вириті давнім населенням, повинні були яскраво виділятися в світловому лесі, що його підстелює. Ці заглибини мали округло-довгасту форму, що досягала 2—4 м завдовжки, 2 м завширшки і 1—2 м глибиною. В кожній з цих ям, заповнених культурним шаром, було знайдене кострище у вигляді скupлення попелу, череп'я і розбитих кісток, близько 0,5 м діаметром. Частіше, проте, основовою вогнища була виліплена з глини округла площа, вкрита шаром попелу й череп'я.

Хвойко всі розкриті ним ями поділив на два типи:

1) Ями менші глибокі, що встановлюються вже на 20—30 см нижче від сучасної поверхні землі й не йдуть вглиб більше, ніж на 1,5 м (ями № 4, 5, 6, 7, 8, 12, 17, 18, 25, 26, 42). Ями ці розташовувалися більше до середини плато і порівняно з ямами другого типу являли більшу ступінь „різноманітності і відносного вдосконалення як знайдених у них знарядь, так і складу і вироблення глиняного череп'я“.

На відміну від ям другого типу тут зустрічалися не стільки черепашки *Unio* і *Anodonta*, скільки кістки ссавців, птиць і риб; знаряддя, зроблені з рогів оленя частіш, ніж лося; кремінних знарядь менше, але зустрічаються наконечники стріл; серед взагалі досконалініх керамічних виробів представлений розписні посудини.

2) Ями найглибші (2 м і глибші), розташовані з краю плато. Ями ці відрізняються присутністю значних скучень черепашок, використанням для виготовлення рогових знарядь переважно рогів лося, великою кількістю кам'яних знарядь і відсутністю розписів, як і взагалі досконаліше виготовлених, посудин¹.

Очевидно, мова може йти про два різні за часом поселення і претому землянки другого типу, порівняно з землянками першого типу, належать до пізнішого часу. Судячи із звіту Хвойка, до цих землянок можуть бути віднесені ями № 1 і 2, що мають при глибині понад 2 м прямоуглу форму.

На думку Хвойка, зовнішній край землянок „огороджувався вбитими в землю колами у вигляді частоколу або тину, обмазаного глиною, що утворював невисокі стіни, на яких була відповідно до форми будови покрівля“.

Житла поселення, яке нас цікавить, являють собою разючий контраст до тієї форми будівництва, яка представлена звичайними трипільськими „площадками“. І не менш різко києво-кирилівське поселення відрізняється від усіх вищезгаданих трипільських залягань складом свого інвентаря, характером свого культурного шару. Культурний шар тут такий насичений різними кухонними покидьками, черепашками і кістками, що ні в яке порівняння не може йти з ступенем насиченості цими ж залишками всіх інших, більш ранніх трипільських знаходжень. Контраст цей, особливо щодо кількості кісткового матеріалу, настільки значний, що пояснити його просто випадковістю — неможливо².

Мова може йти лише про те, що скотарство, а частково і полювання, на цій пізньотрипільській стадії різко зростає за своїм значенням, що, проте, як ми бачили вище, вже підготував увесь попередній господарський розвиток. Серед кісток, так багато представлених у заповненнях землянок, уstanовлюються кістки і диких (оленя, лося, сарни, дикої кози, кабана, бобра, вовка) і свійських тварин (напр., бика). Скотарство, очевидно, мало дуже велике значення.

Ми бачили в колекції Державного історичного музею Української РСР в Києві фрагменти посудин з конічно-розширеними стінками, що була вкриті безліччю дірочок і, безумовно, служили для обробки молочарських продуктів³. В значній кількості представлені в києво-кирилівських землянках глиняні пряслиця, інколи вкриті штампованою, гребінчастою або вірьовою орнаментацією (обробка вовни овець).

Розкопками Хвойка було встановлено розташування землянок з краю плато, причому всередині між ними залишився вільний від будівель простір. Далі виявилося, що на південно-західній своїй стороні поселення це було обмежене двома паралельними рядами землянок, причому в кожному з цих рядів землянки були з'єднані одна з одною канавками, до 0,7 м завглибшки, заповненими чорноземом, що іноді містить

¹ Пор. В. Хвойко, Короткий покажчик речей, Відділ археології, Київський художньо-промисловий і науковий музей. К., 1911; Хв. Вовк, Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці в Києві. Матеріали до українсько-руської етнології, I, 1899, стор. 13.

² Пор., наприклад, протиставлення у Хвойка „Из области трипольской культуры“, Археологическая летопись Южной России, № 4—5. 1904.

³ За типом ці посудини пор. з № 6 у т. В. Ханенка, „Древности Приднепровья“, в. I.

культурні залишки, а іноді не має їх. Ми гадаємо, що ці канави могли в крайньому разі частково, служити як підпора для стовпів частоколу, який відгороджував внутрішню частину поселення. І ці частоколи, і саме розташування землянок перетворюють у цьому разі внутрішню територію поселення в систему відкритих загонів для худоби, як це мало місце і в багатьох інших, більш ранніх трипільських знаходженнях. Але зростання скотарства супроводжувалося і зростанням полювання.

В землянках, що нас цікавлять, це зростання не лише скотарства, але й полювання чудово ілюструється, особливо порівняно з більш ранніми трипільськими поселеннями, надзвичайно великою кількістю знарядь з кості і рогу. Кістка і ріг зробилися матеріалом, що постійно надходив, і основним матеріалом для виготовлення знарядь праці. Понад 90% всіх знарядь тут виготовлені з кості чи рогу, переважно лося чи оленя. З рогу виготовлялися просвердлені мотики, разом із зернотерочними плитами і товкачами, що є залишками землеробського виробництва жителів землянок. Ряд таких просвердлених рогових мотик є в Державному історичному музеї Української РСР в Києві (№ 35856, 35862, 4411 та ін.).

Один просвердлений роговий виріб за своєю формою має вигляд не мотики, а молотка, дуже нагадуючи відповідні камінні знаряддя¹. Це знаряддя розраховане не на скісний і стисаючий удар, а на прямий і рубаючий. Звичайно, сам характер матеріалу навряд чи дозволяє бачити в ньому інструмент для обробки дерева. Можна гадати, що знаряддя подібного типу застосовувалося і на полюванні і при обробці кістки, шкур, глини та ін.

Це ж стосується і цілої серії відомих за знаходженнями в землянках рогових, симетрично-опуклих у розрізі, знарядь, що за формою і характером відповідають камінним сокирам. В одному випадку було навіть знайдено рогову рукоятку з отвором для закріплення такої „сокири“. Крім того, виявлено цілу серію рогових (а також кістяних) непросвердлених знарядь, що своєю долотовидною або мотикоподібною формою нагадують відомі трипільські сланцеві мотикоподібні знаряддя.

Там же представлени вже знайомі нам типи рогових і кістяних знарядь: тупозагострені і зашліфовані на кінці відламки рога, лопаточки-гладилки, шила-проколки і голки з просвердленим біля основи вушком. Нам відомий, нарешті, кістяний наконечник стрілі². Там же були знайдені і кремінні наконечники стріл. Щоправда, за Хвойком, вони зустрічалися не в усіх землянках. Але, в кожному разі, кремінні наконечники стріл, а в окремих випадках, можливо, і списів, представлені в київських землянках в такій кількості, як ні в одному іншому більш ранньому трипільському поселенні, де наконечники стріл, як нам відомо, взагалі є рідкістю.

Особливо часто відзначаються знаходження кремінних наконечників стріл і списів у звіті про розкопки в „садибі Святославського“ (Київ). Це поселення ні загальним характером будівництва (землянки), ні окремими особливостями (глиняні печі, відкриті костища, канавки, що

¹ Пор. вище — про деякі рогові знаряддя Кукутен В., Тр. XI А. С., том 1. табл. XXI, 3.

² Кол. № 4646, Держ. іст. музей Української РСР.

з'єднують житла), ні складом інвентаря (скученість кухонних покидьків, величезна кількість рогових і кістяних знарядь, різносортність кераміки та ін.) не різиться від поселень на Кирилівській вулиці.

Дуже важлива наявність серед кремінного матеріалу із землянок (поряд з наконечниками стріл і списів, скребачками і ножевидними пластинками) кремінних, частково зашліфованих, і камінних, цілком полірованих, сокир, тобто спеціальних знарядь для обробки дерева. Разом з тим, у нас немає відомостей про знаходження там сланцювих мотикоподібних знарядь; можливо, в зв'язку з великою кількістю кістяного матеріалу, мотики тепер стали вироблятися лише з рогу й кості.

Другим найважливішим місцевознаходженням, що відбуває ту ж стадію в розвитку трипільської культури, є поселення біля Ржищева¹. Поселення це складається з ряду землянок, розташованих по краю плато так, що зовнішня їх лінія утворює незамкнену дугу.

Величезне нагромадження кухонних покидьків, велика кількість знарядь з кості і рогу, типи цих останніх цілком повторюють основні особливості інвентаря кирилівських землянок. Згадаємо лише про знаходження кістяного рибальського гачка².

Дуже цікаве одне спостереження В. В. Хвойка, зроблене ним у зв'язку з розкопками землянки біля Конончі (поблизу Канева).

Ця землянка своїм внутрішнім обладнанням і речовим вмістом цілком аналогічна ржищівським. Вона складається з двох ям — однієї менш глибокої (1,45 м завглибшки, 2,25 м завдовжки і 2,6 м завширшки), що була, власне, жилим приміщенням, і другої, в ній викопаної кухонної ями (3,2 м завглибшки, 2,3 м завдовжки і 2 м завширшки). В цьому кухонному приміщенні були відкриті залишки глиняної печі у формі довгастого ящика (1,4 м завширшки, товщина стінок 0,8—0,12 м), що розташувалася на особливому глинняному настилі, 12 см завтовшки.

Серед великої кількості харчових покидьків у цій кухонній ямі були знайдені розбиті кістки свійських і (рідко) диких тварин. З цього підіто випливає, що велику кількість кісткового матеріалу з цих землянок ми повинні віднести насамперед за рахунок скотарства (корова, свиня, вівця і, можливо, кінь). Але, разом з тим, усі найважливіші знаряддя тут уже виготовлені з рогу оленя і лося, тобто мисливських тварин, а в землянці біля Конончі знайдений також і зуб ведмедя. Звичайно, і мотики (тепер уже тільки з рогу) і камінні зернотерки, як і раніше, трапляються в кожному житлі.

Дослідження відбитків зерен і полови, що збереглися на обмазці з київських землянок, проте, виявило, що в глину найчастіше домінували просо. Навпаки, судячи з аналогічних відбитків у поселеннях з площацями, культурною рослиною, що переважала, була пшениця.

Ми вважаємо, що внаслідок певного скорочення питомої ваги землеробства в культурі землянок сталася заміна пшениці на просо.

На цій стадії розвитку, очевидно, зникає колишня виключна перевага землеробства і незабаром ми знову в цьому зможемо переконатися.

¹ Хвойко, Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры, Записки отд. русской и славянской археологии Рус. арх. общества, т. V, в. II, стр. 1—26.

² Пор. кістяний гачок з Халеп'я.

Керамічний матеріал (посудини і статуетки) землянок коло Ржішева і Конончі, разом з тим, цілком примикає до кераміки площацок культури В. До цієї стадії розвитку трипільських племен належать і землянки на Верхній Юрковиці (Київ), відомі лише з короткого повідомлення Біляшевського в „Археологической летописи“ журналу „Киевская старина“¹.

Біляшевський виявив сміттєві купи у вигляді заглиблень — вогнищ, що були наповнені річковими черепашками, великою кількістю кісток різних тварин і риб, вугіллям і фрагментами глиняних посудин. Наявність кремінних сокир, сокировидних і долотовидних рогових знарядь, кістяних шил, орнаментованих пряслиць, схематизованих глиняних фігурок — все це, як і типи самих посудин, безпосередньо зближає інвентарям на Верхній Юрковиці із вмістом усіх описаних землянок.

Нарешті, до цієї серії треба віднести розкопану Хвойком землянку в „садибі Петровського“ (Київ), що складалася, за його свідченням, з двох ям — неглибокої (0,3 м завглибшки, 4,3 м завдовжки і 3 м завширшки) із рештками обгорілих кілків від стін та другої, глибшої (0,75 м завглибшки), але меншої розмірами (2,8 м завдовжки і 1,6 м завширшки), із залишками трьох, розташованих на різних горизонтах, округлих вогнищ з обпаленої глини (0,7—0,9 м у діаметрі) з масовим скучченням кухонних залишків².

Сюди ж віднесемо, наречіті, і розкопані Хвойком землянки біля Бортничів. Досить цікаве саме розташування цих землянок. Вони розташовані на лівому березі Дніпра, у низині, на нижній надлуковій терасі, недалеко від Києва.

Що обумовило заселення цих лівобережних низин на пізній стадії розвитку трипільської культури, яка нас цікавить? Можна гадати, що основним тут було тяжіння до просторих заплавних пасовищ, заливних луків, місцо пов'язане із зростанням скотарського господарства. Лесово-чорноземні плато верхніх понадлукових терас, такі сприятливі для промітного землеробства, переставали бути єдиним місцем проживання людей трипільської культури.

Три землянки з Бортничів являли собою квадратні заглиблення (2—2,4 м × 2,2—2,8 м) і в двох з них були виріті ще глибші, заповнені кухонними покидьками, ями. Вони містили в собі деякі види пізньої трипільської кераміки і ряд інших, звичайних у усіх землянках, предметів, як, наприклад, орнаментовані пряслиця.

Для трипільських пам'яток характерна перевага жител з кількома вогнищами і з долівками з обпаленої глини, пристосованими для зберігання зерна.

Відомо, що ці житла виникли на початку існування трипільської культури і зникли наприкінці її. Можна виділити ряд місцезнаходжень, що належать до пізніших стадій розвитку трипільської культури і позбавлені площацок звичайного типу. Сюди належать не тільки згадані поселення із землянками, але й місцезнаходження в Лукашах (Переяслав-

¹ Матеріал не опубліковано. Ми його бачили в Державному історичному музеї Української РСР.

² В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стр. 65.

ський район), Євмінці (Остерський район) і Райках (Бердичівський район).

Поселення в Лукашах, Райках, Євмінці — не тільки найбільш периферійні, але й найбільш пізні місцезнаходження, що належать, можливо, вже не стільки до трипільської, скільки до післятрипільської стадії розвитку родового суспільства. Навряд чи є випадковою в цих місцезнаходженнях відсутність справжніх площадок з помостом з обпаленої глини. Цікаво, що, наприклад, поселення в Євмінці розташовані вже не на чорноземі і суглинку, як це завжди було раніше, а на піщаному плато на лівому березі Десни. Під час розкопок тут були знайдені уламки обпаленої гляняної обмазки, очевидно, від залишків печей, сліди відкритих кострищ, скупчення черепашок і кісток тварин і ряд характерних для цієї стадії розвитку трипільської культури предметів, як, наприклад, вкриті дірочками посудини, орнаментовані пряслиця, кремінні наконечники стріл (трукутні і серцевидні) та кремінні сокири.

Для кераміки Євмінки характерне таке ж поєднання пізньотрипільської розписної кераміки з керамікою, прикрашеною вірьовочно-гребінчастою орнаментацією, як і в київських землянках. Скотарство, а потім і полювання, були, очевидно, найважливішими галузями господарства мешканців поселення в Євмінці.

Характерне взагалі для післятрипільської стадії зникнення постійного зв'язку поселень з землеробськими ґрунтами і з плато горішиніх понадлукових терас¹ виявляє до певної міри зменшення питомої ваги землеробства в усій системі господарства цього часу. Проте це зменшення ролі землеробства цілком компенсувалося неухильним зростанням скотарства, а в ряді місць також і деяких інших галузей господарства, зокрема полювання.

Перетворення землеробства на провідну галузь виробництва спричинилося до утворення площадок; зменшення його ролі обумовило їх зникнення.

Проте проблема зникнення трипільських площадок ширша, ніж питання про причини ліквідації долівок з обпаленої глини. Адже для трипільського домобудівництва, представленого площадкамі, характерні, по-перше, зміни в розмірах жителі — від найнезначніших до дуже великих, що пов'язані нерідко з поступовим розростанням родового домашнього господарства; по-друге, багатоочажність, розташування посудин групами, іноді і наявність декількох входів, пов'язана з поділом комуністично-родового домуашнього господарства на кілька або багато парних родин і з його поступовим зростанням; по-третє, для трипільських заліганих характерний внутрішній поділ приміщення, зосередження в одній частині печей і вогнищ, в другій — зернотерок і посудин для зберігання зерна, в третій — матеріалів для виготовлення знарядь праці, пов'язане з тим, що родове домашнє господарство, незважаючи на його поділ на окремі парні родини, і далі було єдиним господарським організмом.

Трипільська форма домобудівництва була результатом і виявом розвитку материнсько-родового і первісно-общинного ладу. Чи не пов'язане

¹ Пор. Бортничі, а також дюнні стоянки українського неевдонеоліту і дюнну трипільську стоянку Сирець біля Києва,

зникнення трипільських площацок із якимись глибокими зрушеннями в суспільних відносинах, що відбулися наприкінці існування трипільської культури? І справді, не важко простежити, як на пізніх етапах розвитку трипільської культури із зникненням площацок виникає новий тип домобудівництва.

Заслуговує, наприклад, на увагу залягання біля Незвишка і Бучача (західні області Української РСР), що належать до культури Кукутен В. Відомо, що в Незвишку на підставі ямок від стовпів, що збереглися, установлена наявність невеликого і прямокутного будинку, з одним входом, без будь-яких ознак „розростання“ або багаточажності.

Ще яснішим є встановлення нових принципів домобудівництва в Бучачі. Тут поселення складається з дуже невеликих, квадратних у плані, будинків з одним вогнищем у центрі, без ознак розростання, і це, між іншим, збігається з тим, що житла ці заглиблені в землю і являють собою землянки.

Землянки Бучача і конструктивно і стадіально можуть бути співставлені із землянками з Кирилівської вулиці, „садиби Святославського“, Ржищева, Конончі, „садиби Петровського“, Верхньої Юрковиці, Бортничів.

Представлені цими поселеннями невеликі, часто одноочажні, напівпідземні житла виявляють новий принцип домобудівництва, істотно відмінний від принципу, за яким були побудовані площацки.

Це — різні стадії і в хронологічному і в соціально-економічному відношенні.

Ми гадаємо, що ця зміна форм домобудівництва виявляє одне з найвирішальніших історичних зрушень, які будь-коли зазнало людство, — перехід від розвиненого материнсько-родового ладу до патріархально-родинної общини. Розквіт материнсько-родового ладу спричинився до утворення трипільських площацок, виникнення патріархальних відносин обумовило їх зникнення.

Все викладене вище ілюструє господарську основу цього процесу і ту зміну матеріальної культури, яка стала його виразом і результатом.

З розвитком трипільської культури місцевонаходження стають все більш насиченими кістковими залишками. Численнішими і різноманітнішими стають вироби з кості і рогу. Все більш і все частіше зустрічаються наконечники стріл. В шарах Кукутен В вперше з'являються „криві ножі“, і вони ж установлюються в площацках біля Халеп'я. На стадії трипілля В вперше з'являються або різко зростають кількісно грузила і пряслиця. Все це в тій чи іншій мірі пов'язане з характерним для заключних етапів розвитку трипільської культури зростанням скотарства і, разом з тим, в ряді місць — і полювання. В шарах Кукутен В, в ряді поселень культури В і, нарешті, в землянках Кирилівської вулиці та Верхньої Юрковиці і в Євмінці все частіше трапляються сокири, зокрема кремінні.

Нарешті, водночас з усім цим, все рідше зустрічається і все гіршою стає розписна кераміка і все частіше виступає посуд з вірьовоочно-гребінчастою орнаментацією. З цього погляду особливо характерний інвентар поселення в Райках на Бердичівщині. Райковецьке поселення входить до цілої серії схожих за часом і характером місцевонаходжень. Там були виявлені тільки ізольовані залишки пічних і очажних споруд, що лежали

або поза житлом, або всередині жител, які вже не мали долівок з обпаленої глини.

Зникнення долівок з обпаленої глини і наявність уламків глинної обмазки, що походять від пічних споруд, взагалі характерне для ряду пізніх трипільських поселень західних областей України (Шипениці, Незвишка, Бучач, Більче-Золоте та ін.) і Наддніпрянщини (деякі залишки жител Томашівки і Лукашів).

В Лукашах є кілька подібних місць з залишками пічних споруд, але вже без долівок з обпаленої глини. Пізнє датування поселення біля Лукашів ясне з відсутності розписних посудин та й взагалі надто бідої орнаментації посудин. Цікаво, що поселення біля Лукашів розташоване на лівому березі Дніпра, в низині, на краю болота. Нам відомо вже, що в схожих умовах були розташовані землянки біля Бортничів і Євмінки. Тепер поселення починають розміщатися і в низинах, на дюнах і на лівому березі Дніпра. Цю поступову зміну місць мешкання ми схильні пояснити всім ходом простеженого тут розвитку господарства¹. Скотарство набуває все більшого значення і колишня безумовна перевага землеробства — потроху зникає.

Племена, що займалися скотарством і виділилися з решти варварів, на кінцевих етапах існування трипільської культури залишили плодючі ґрунти степових плато і, можливо, тільки тимчасово, на певні сезони, спускалися в долини великих рік на їх нижні понадлукові тераси і в заплавні низини.

Не випадково є та обставина, що найбільш периферійні пункти поширення трипільської культури дають, разом з тим, найпізніші її комплекси. Зважаючи на відсутність в цих місцях більш ранніх трипільських пам'яток, ми схильні думати, що ці поселення виникли в результаті певного пересування на північний схід пізньотрипільських скотарських племен.

Аналогічно і найпівденніші пункти поширення трипільської культури також дають комплекси, тільки дуже пізні за своїм характером. Таким виявляється, насамперед, комплекс з Усатівського поселення під Одесою і сюди ж примикають по ряду керамічних форм деякі кургани Одещини і Молдавської РСР (Красна Слобідка, кол. Слобідка-Романівка, Білозерка, Тирасполь, а також Шабалат біля Акермана). Можна гадати, що і берег Чорного моря заселили люди трипільської культури в результаті міграції скотарських племен з Надбузькою або Наддністрянщиною.

Землянки Кирилівської вулиці, Ржищева, Бортничів, Євмінки, Лукашів і багатьох інших подібних пам'яток є групою найпізніших трипільських поселень. Це поселення скотарських племен. Для них усіх характерне утворення нових форм домобудівництва, найкраще представлених злебільшого одноочаговими і завжди невеликими за обсягом землянками Середньої Наддніпрянщини.

Середній ступінь варварства, що збігався з так званою „епохою бронзи“, був періодом, коли „утворення стад привело до пастушого життя в придатних для цього місцях: у семітів — на трав'янистих рів-

¹ Пор. П. Г. Ефименко, Жилище времен бронзы, открытое на пойме Дона, в окрестностях Костенок, Проблемы истории докапиталистических обществ, ГАИМК, 1934, № 5, стр. 46—53.

нинах Евфрату і Тігру, у арійців — на трав'янистих рівнинах Індії, Аму-Дар'ї і Сир-Дар'ї, Дону і Дніпра“¹.

Енгельс навіть вказує, що саме заплавні луки річкових долин стали улюбленим місцем їх проживання. Ми вважаємо, що на Дніпрі початок процесу виділення пастуших племен збігається з кінцем існування трипільської культури. Воно має свій вияв у ряді пізньотрипільських поселень, так часто пов'язаних із заплавними луками річкових долин. На думку Енгельса, ці пастуші племена, які виділилися в епоху бронзи, не залишаються жити на місцях своєї первісної батьківщини.

Початок міграцій пастуших племен, що виділилися з іншої маси варварів, простежується вже у поширенні пізньотрипільських поселень.

Помітніше „переселенський рух“ цих племен відбився у поширенні археологічних пам'яток пізнішого часу. Але розгляд цих пам'яток, що були представлені курганами з скорченими кістяками, могильними кам'яними ящиками і тимчасовими поселеннями на дюнах — завдання спеціальної праці.

---

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, 1948, стор. 28.

Е. Ю. КРИЧЕВСКИЙ

ОБ ОТНОСИТЕЛЬНОЙ ХРОНОЛОГИИ ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Первый исследователь трипольской культуры В. В. Хвойко дал и первую периодизацию ее. На основании различий в керамике он наметил два основных этапа этой культуры, считая этап „В“ более ранним. Дальнейшие исследования, показав правильность выделения этих двух основных комплексов, доказали вместе с тем их обратную последовательность.

Задачей настоящего исследования является выяснение и других различий в области материальной культуры, которые дали бы основание воссоздать хозяйственную деятельность на различных этапах существования трипольского общества, наметив основные закономерности в его развитии.

Земледелие, имевшее еще огородный характер, является господствующей формой производства. С этим видом хозяйственной деятельности связана и топография трипольских поселений. Они располагались на третьей лесной террасе, где были мягкие, подходящие для обработки, почвы начинающего образовываться чернозема. Орудиями сработки почвы служили асимметрические каменные теслособразные орудия, которые вместе с тем являлись и наконечниками мотыг (на этапах „А“ и „В“), а также роговые костяные орудия, применение которых возрастает на этапе „В“.

Господствующее значение земледелия вместе с тем обусловило и заметное снижение ряда других, более древних форм трудовой деятельности. Кости диких животных в трипольских поселениях представлены слабо. Малочисленные находки кремневых наконечников стрел говорят о слабом использовании лука. Это значит, что охота была развита слабо и играла подчиненную роль. С этим связаны также немногочисленные, атипичные и несовершенные кремневые орудия, которые в большинстве трипольских поселений ограничиваются ножевидными пластинками и скребками. Костяные орудия также редки, исключение составляет Сабатиновка I. Кости домашних животных преобладают над костями диких. Хотя на этапе „В“ можно констатировать значительное количество коров, однако не нужно переоценивать значения скотоводства, т. к. оно имело еще примитивный характер и второстепенное значение по сравнению с земледелием.

Для этапа „В“ можно констатировать также развитие текстильного дела, которое представлено пряслицами и грузилами для ткацких станков.

Картина изменения инвентаря поселений в процессе развития трипольской культуры наглядно иллюстрируется стратиграфией Кукутен.

Совсем иной характер имеют позднетрипольские поселения с землянками — памятниками не возникновения трипольской культуры, как это думал Хвойко, а ее исчезновения, как, например, стоянка на Кириллов-

ской улице в Киеве, близ Ржищева, у сс. Бортнич, Евминка, Лукаши, Райки. Меняется топография этих поселений, исчезает постоянная связь их с земледельческими почвами плато верхних надлуговых террас, поселения переносятся на песчаные террасы (Евминка), уменьшается удельный вес земледелия, исчезает прежний тип домостроительства, исчезают также большие „площадки“, возникает новый тип домов — землянки, наземные жилища с земляными полами, но с очагами и печными сооружениями из обожженной глины. Происходит процесс роста скотоводства, а частично и охоты, что находит свое выражение в обилии костяных остатков, увеличении количества костяных орудий и кремневых стрел, появляется кремневый топор, связанный с обработкой дерева, кривые ножи, меняется характер керамики — все реже становится роспись и качество ее становится хуже, выступает веревочно-гребенчатая орнаментация.

Все это знаменует собою выделение скотоводческих племен из остальной массы варваров, переход от матриархата к патриархату.

В. А. ГРІНЧЕНКО
(Київ)

ПАМ'ЯТКА VIII ст. КОЛО с. ВОЗНЕСЕНКИ НА ЗАПОРІЖЖІ

У складі історико-археологічної експедиції по дослідженням території Дніпрельстану та порожистої частини Дніпра авторові цих рядків довелось вивчати один з пунктів лівого берега Дніпра, де розгорталися будівельні роботи заводів-велетнів — основних споживачів енергії Дніпровської гідростанції.

Площадка А, як її названо за планом будівництва, знаходилась на схід від с. Вознесенки на віддалені близько 1 км.

Ця площацка, розміром приблизно 3×4 км, розташована на лівому березі Дніпра, що обгибає її з півночі та заходу. З півночі вона упирається у високий скелястий, а із заходу — у похилий берег Дніпра; з півдня ж підходить до глибокої балки Сухенької. Із сходу площацка упирається в терасу, що знаходиться за 2—3 км від с. Вознесенки.

На північ, захід та південнь з площацки А відкриті на дві сторони широкі степові краєвиди з Дніпром у центрі; із сходу площацка прихована згаданою терасою.

На площаці А, яка була центром колосальних нівелювальних та будівельних робіт, на території близько 4 км², був розташований могильник, до якого входило 30 могильних насипів на відстані 15—25 м один від одного, що мали найрізноманітніші розміри та форми. В цілому могильник простягався у напрямі північний схід — південний захід і різко ділився на дві групи, що були за 500 м одна від одної. До північно-східної групи входило 16 могильних насипів, до південно-західної 14.

Між могильними насипами № 9, 11, 12, 13 та 14 південно-західної групи виднівся розплівчастий вал висотою в середньому 0,45 м. Вал щорічно розорювали, тому він мав невелику висоту, крім південно-західної сторони, де була цілина розміром 35 × 18 м. Ця цілина, можна думати, збереглася від давніх-давен. Вал тут мав свою найбільшу висоту 0,82 м.

Рис. 1. План могильника на території Дніпроозаводбузу.

На поверхні цілини було видно чимало каміння. У плані вал являв собою довгасту замкнену фігуру з напрямом північний схід — південний захід, але через те, що він був зіпсований оранкою, дошами та вітрами, важко було визначити точні розміри та конфігурацію цієї незвичайної для даної місцевості пам'ятки.

З північної сторони пам'ятки, поруч з валом, виявлено 36 каменів. Ці камені лежали у напрямі оранки поля, тому наперед можна було сказати, що вони витягнені плугом з валу, що потім і ствердилося.

Наверху східного валу виднівся начервоно перепалений ґрунт, розміром приблизно $2,5 \times 3,5$ м.

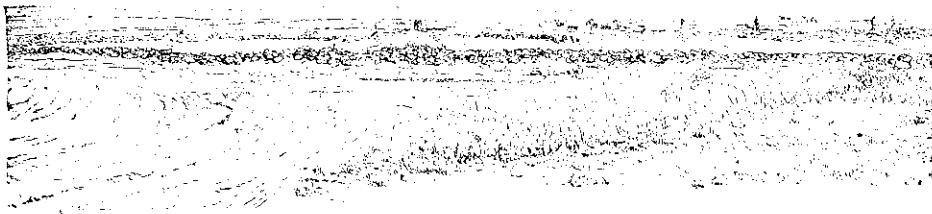

Рис. 2. Вигляд кам'яного спорудження після розкопок.

Всю площину, на якій розгорталися будівельні роботи, було розбито на квадрати розмірами 2×2 м; усі 1195 квадратів досліджувались поспільно один за одним.

Розпочавши дослідження цієї площини, насамперед прокопали в різni напрямами кілька розвідувальних траншей, довжина яких дорівнювала довжині чи ширині пам'ятки, залежно від того, в якому напрямі прокладались траншеї.

Перша траншея довжиною 90 м і шириною 2 м була прокопана в напрямі захід—схід. Вона перетинала все спорудження і на східній стороні валу проходила через згаданий перепалений ґрунт.

Під час копання траншей часто траплялося каміння і значно рідше знаходили уламки кісток, яких найбільше було на середині траншей. Після копання розвідувальних траншей розпочали планові розкопки — дослідження всієї площини.

Коли на площині, що була оточена валом, і частково за валом (глибиною 0,6—0,7 м) та на валу до каміння (глибиною 0,18—0,25 м) зняли ґрунт, то виявилося спорудження, яке в плані нагадувало прямокутник із закругленою однією з менших сторін. Більша вісь відкритого спорудження була орієнтована на північний схід — південний захід. Довжина спорудження разом з валами дорівнювала 82 м, без валів 62 м, ширина в середньому з валами становила 51 м і без валів 31 м. Вал усього спорудження в середньому був завширшки 11 м.

Каміння, виявлене у валах, було накидане нерівномірно і без будь-яких ознак дотриманої кладки. Призначенням цього каміння, очевидно, було затримати вали від розносу вітрами і розмивання дошами; тому його й навалювали одночасно з землею. Каміння возили від Дніпра за 1—1,5 км, який у цьому місці мав гранітні береги висотою 25—30 м. Цим дніпровським гранітом у вигляді колотих глиб або валунів закидано більшу частину валів. Тільки з півдня вал в одному місці (площою

20×11 м) був закиданий валняком, який знаходитьться, за відомостями місцевого населення, тільки в с. Бабурці, приблизно кілометрів за 25—30 від валу. Хоч не було змоги перевірити, чи справді цього валняку немає де ближче, проте думку про привезення його звідти можна ставити під сумнів.

Отже, внаслідок розкопування площі яку оточували вали, розкопування на самих валах і на невеликій території за валами, що в цілому становило 4780 m^2 , було виявлено спорудження величезного значення, яке поставило перед нами завдання розгадати його призначення.

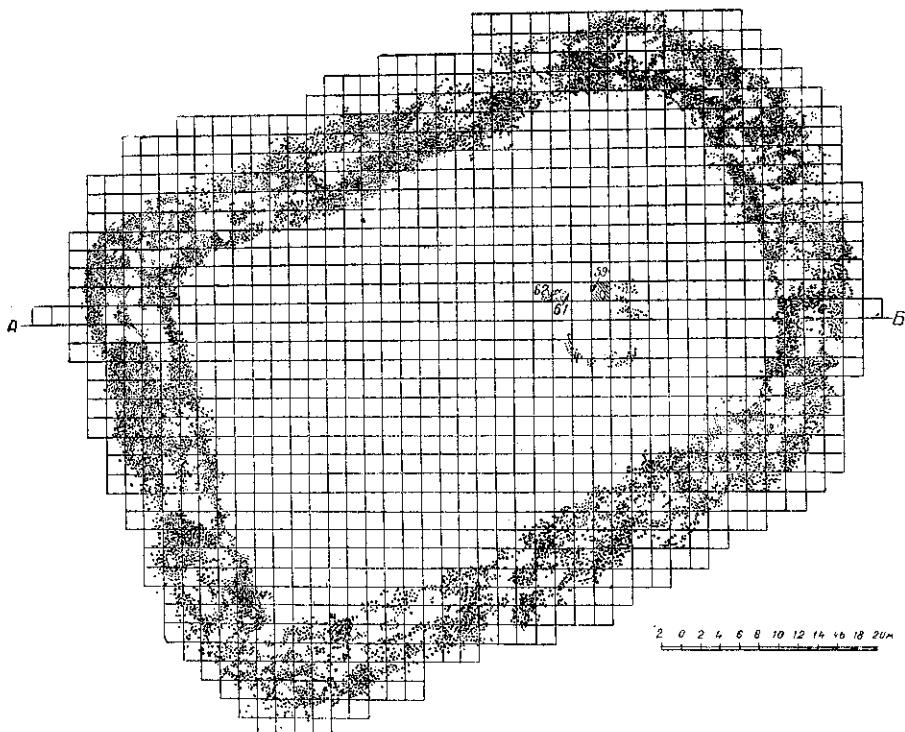

Рис. 3. План кам'яного спорудження.

Цікаво, що більшість матеріалів цього спорудження було відкрито на дні першого штиха, на глибині 20—25 см, або на початку другого, на глибині 30—35 см. Отже, можна думати, що маса матеріалу, який складався переважно з уламків кінських кісток (понад 800) та невеликої кількості фрагментів посуду, свого часу була кинута на поверхню, і вже згодом вітри, дощі, а потім і плуг прикрили цей матеріал таким шаром.

Напластиування ґрунту на площі, що оточена валами, залігає в такому порядку: зверху лежить шар чорноземлі, перемішаної із стернею сизуватого відтінку, товщиною близько 25 см; під ним — шар (товщиною 20—22 см) горохуватої чорноземлі, яка лише на дні трохи світлішає; глибше йде чистий лес.

Матеріал, що відкривався нижче другого штиха, потрапляв сюди неподалік закопування. Таким матеріалом і є знахідки у квадратах № 59, 61 та 62.

Квадрат, який за нашим планом зазначено під номером 59, знаходиться приблизно на середині поперечної лінії і на третій третині, коли дивиться з боку південно-західного, поздовжньої лінії, тобто ближче

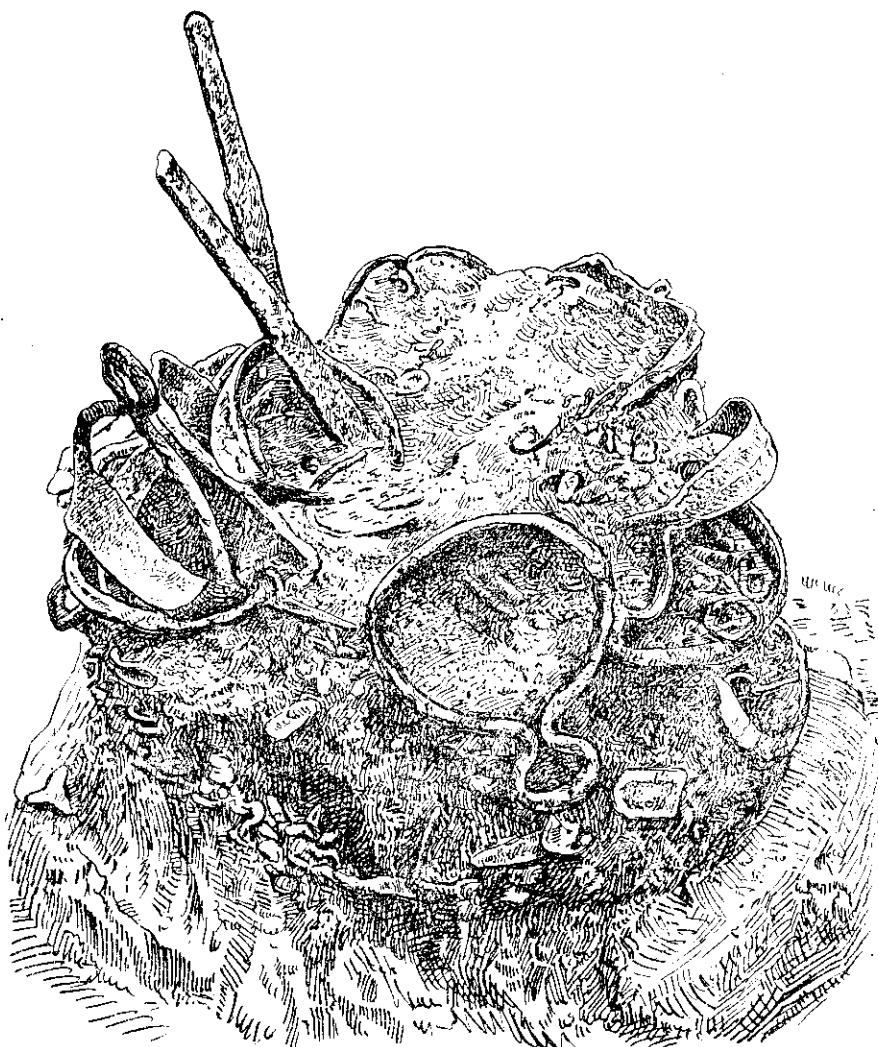

Рис. 4. Загальний вид купи предметів з квадрата 59.

до вигнутої сторони спорудження. На захід розташовані і квадрати № 61 та 62.

Квадрати № 61 та 62 входили у коло, викладене з каміння середніх розмірів, що займало площу приблизно 29 м^2 . Тепер це коло зруйноване. Здається, збереглася незруйнованою лініє південна частина кола, де

камені накидані в один шар підряд по одному; в деяких місцях число каменів доходить до шести. Решта каміння з цього маленького спорудження використана для завалювання ями в цих квадратах.

Навколо квадратів № 61 та 62, на площі між ними та вигнутую стороною спорудження переважно й були виявлені 800 уламків кінських кісток та фрагменти посуду.

В квадраті № 59 у перших двох штихах було знайдено два фрагменти стінок амфори та один фрагмент шийки з ручкою амфори, а також 16 уламків кінських кісток (гомілка, бабка, коніто, ребра, лопатка, зуби).

В другому штиху, на глибині 0,23 м від поверхні, виявлені два плоских залізка; як виявилося пізніше — рукоятки шабель. На глибині 0,46 м від поверхні знайдені залізне стремено та рукоятка третьої шаблі. Всі три шаблі були заструмлені сторч у купу стремен та інших речей, що й почали глибше виявлятися. Розмір купи наверху становив $0,47 \times 0,33$ м.

На глибині 0,58 м помічені контури ямки форми овала, розміром $0,55 \times 0,4$ м, що більшою віссю спрямована на південь — північ. У цю ямку купкою накидані речі, розташовані в такому порядку:

Наверху накидано шар товщиною 0,27 м, із 58 залізних стремен (цілих та фрагментів) з округленими та під кутами вигнутими нижніми частинами (табл. I, рис. 1—4). До одного стремена пристав кусок кольчуги із прорваними дірками, що є наслідком вогню.

Нижче шару стремен накидано вперемішку шар товщиною близько 0,1 м. У цьому шарі виявлено: 40 залізних вудил (табл. I, рис. 5—7), 60 залізних пряжок (табл. II, рис. 7—9); 48 фрагментів сторін пряжок та 31 піпеник; 12 залізних кованих цвяхів (табл. II, рис. 10—11); шість залізних пробійників; одно коване залізне колечко, на яке надіто троє таких же кілець (табл. II, рис. 12); двоє цілих та сім фрагментів кілець, що лежали всі нарізно; чотири фрагменти ножів, у яких, майже в усіх, внаслідок вогню, порозтоплювані кінці чи середини та у деяких одна плоска сторона орнаментована способом насічки у вигляді ялинки та кружечків (табл. II, рис. 4); сім залізних тригранних наконечників стріл (табл. II, рис. 1—3). У деяких наконечників з широкими гранями при їх основі попровірчувано по одній дірочці.

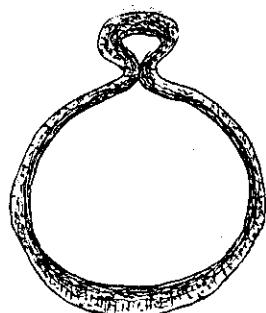
Нижче цього шару накидано шар коштовних речей, вироблених із золота і срібла, товщиною 0,16 м. До речі, такий поділ на шари є умовним, бо між ними немає різкої межі: речі другого шару частково входять у верхній, розміщуючись поміж стременами, і в значній кількості опускаються у нижчий шар, який має на своєму верху невеличку воронку.

Цей шар в основному складається з бляшок, яких виявлено понад 1400. Бляшкі вироблені з допомогою штампа, під який підкладалось дві пластинки: нижню як основну — бронзову і верхню, яка й була лицевою, — золоту або срібну. Верхня пластинка, золота чи срібна, була завжди більшою від бронзової, і тому краї верхньої загиналися всередину бляшки. Це в основному й кріпило каркас та облицювання. Форми бляшок найрізноманітніші, як найрізноманітніші розміри та орнаментація на їхній поверхні.

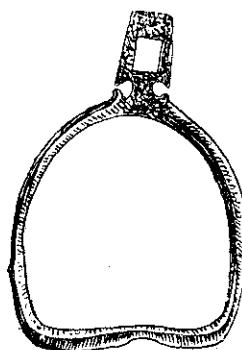
За формами бляшки можна розподілити приблизно так:

Шапочкоподібні (табл. III, рис. 1).

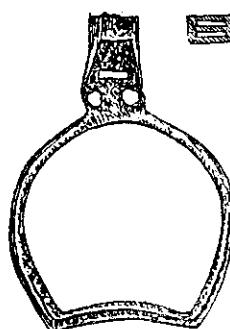
ТАБЛИЦЯ I

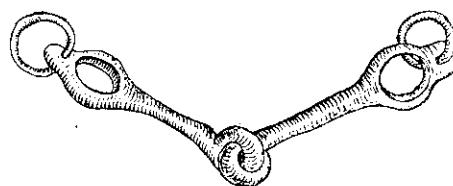
1

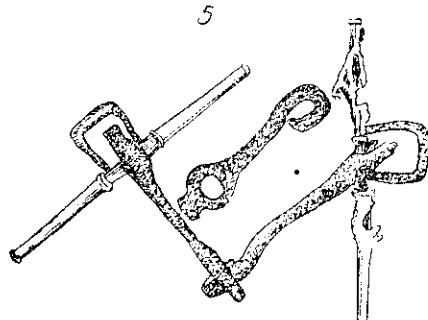
2

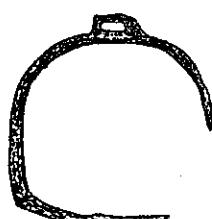
3

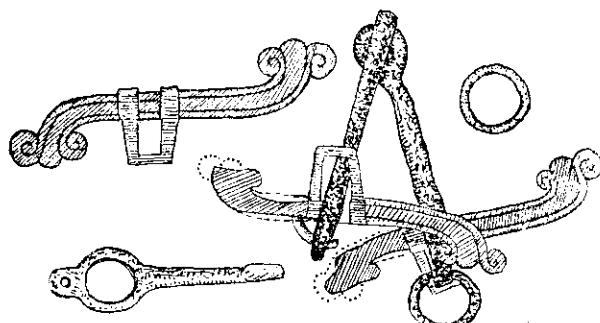
5

5

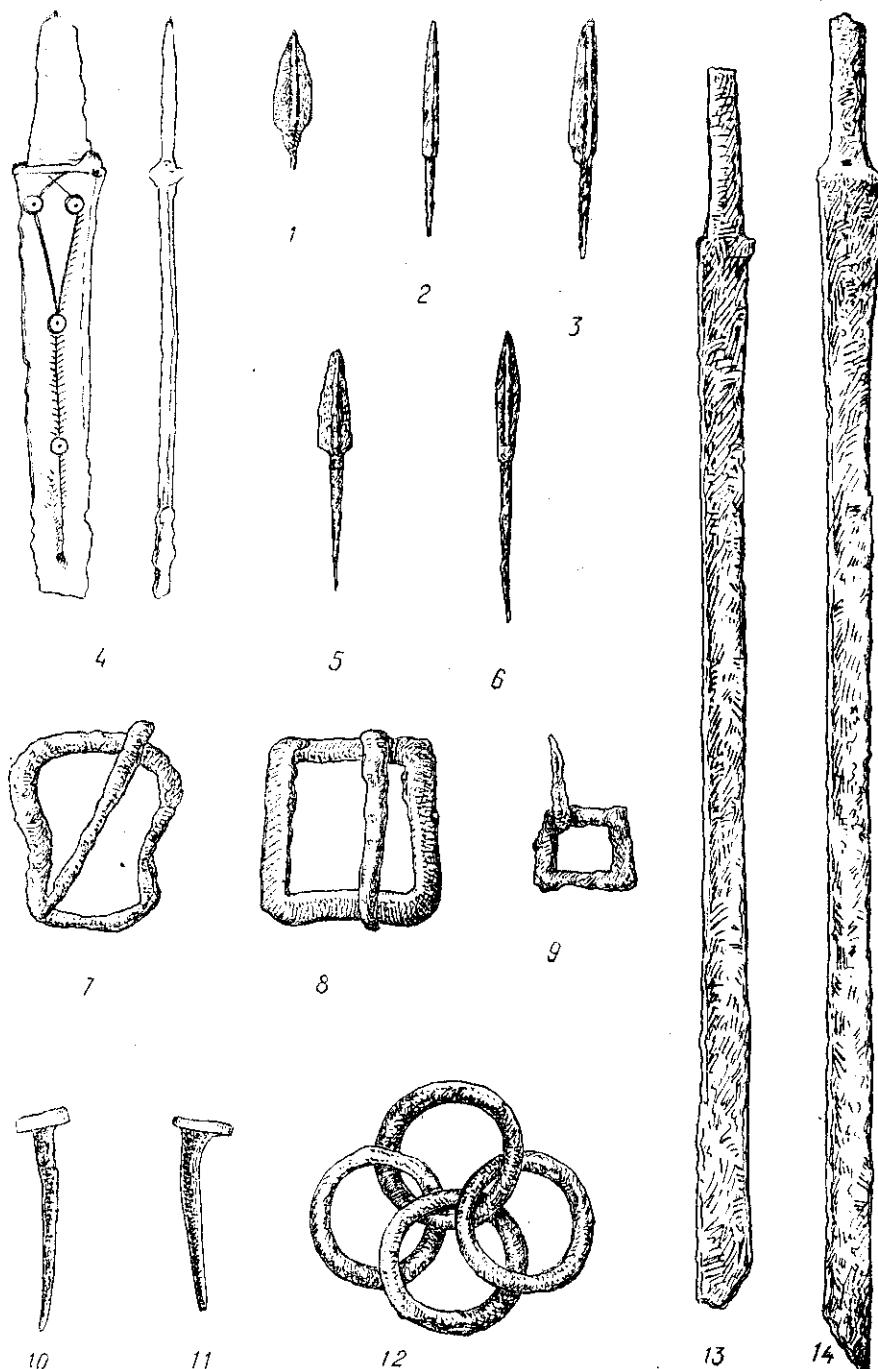
4

7

Залізні стремена і вудила.

ТАБЛИЦЯ II

Залізні шаблі, наконечники стріл, ніж, пряжки, цвяхи, кільця.

Шапочкоподібні з відтягнутою злегка до форми втулки однією стороною (табл. III, рис. 2—3).

Прямокутні плоскуваті з підіганими краями й заокругленою однією стороною (табл. III, рис. 4—5).

Плоскуваті, з одним або двома протилежними гострими чи тупими кутами (табл. III, рис. 6—8, 11).

Ромбовидні, яких знайдено лише дві (табл. III, рис. 13).

Лаповидні (табл. III, рис. 15).

Плоскі, округлі з однієї сторони і чотирикутні з протилежної (табл. III, рис. 9, 12).

Хрестовидні, сторони яких виштампувані у вигляді листа, чи іншими якимись орнаментальними прийомами (табл. III, рис. 23—25).

Плоскі чотирикутні (табл. III, рис. 10, 14).

Форми трьох півелісів із загальним центром.

Плоскі замкноподібні (табл. III, рис. 16).

Невелика кількість бляшок інших форм.

Цікаві дві бляшки плоскі — форми дисків, на лицевих сторонах яких витиснuto монограму чи орнамент (табл. III, рис. 19).

Чимала кількість бляшок розтоплена так, що визначити їх форму та підрахувати дуже важко.

Більшість бляшок прикріплювалась до зброй, портупей, можливо, частина і до одягу. Деякі бляшки закріплювались цвяхками, нитками чи ушивальниками і чимала частина — з допомогою ніби шпонок, які своїм вигином прикріплювались до верху бляшки знизу; пройшовши у дірку ременя, краї їх розгинались. Таких шпонок знайдено понад сто, але прикріпленої до бляшки — жодної.

Бляшки у шарі перемішані з іншими речами.

У шарі між бляшками, особливо під західною стороною, траплялися невеликі уламки вугілля та попіл. Під північною стороною між бляшками знайдено уламки трухлого дерева м'якої породи. На деяких уламках дерева помітні сліди окису бронзи.

В цьому шарі бляшок, з маленьким ухилом на захід від центра, знайдено зображення орла, а трохи нижче, до південної сторони, попсоване вогнем зображення лева.

Орел, відлитий із срібла, всередині порожній, частково пошкоджений вогнем. Орел стойть досить твердо на ногах, спираючись на плоский хвіст з п'яти пір'їн. На його лапах по чотири пальці — по три спереду і по одному ззаду. На поверхні орла витиснuto досить крупне пір'я, вироблене, очевидно, під час відливання птаха. На чолі та під крилами срібло дрібненько подзьобане (імітація пуху). Очі, а також і ніздрі (заповнені попелом) зображені діроками діаметром 0,2 см, у яких раніше, можливо, було каміння чи скло.

На спині, вподовж, розташовані у два ряди, стирчать 12 шищечок, по шість у кожному ряду. Наверху цих шищечок понарізувані хрестики. Ноги орла обмотала гадюка, яка кінцем голови злегка дотикається його правої частини грудей. Орел, розпростерши крила, повернув злегка голову й злісно поглядає на гадюку, ніби хоче її клунути. На грудях орла вирізано монограму — латинський хрест, на краях якого розміщені літери *Петро*, тобто ім'я Петро¹.

¹ Монограму розшифрував Л. А. Мацuleвич, якому й висловлюємо свою подяку.

ТАБЛИЦЯ III

Бронзові позолочені бляшки.

Зверху, на краю лівого крила, рельєфно відтиснуто хрест, який складається ніби з двох вісімок, що перпендикулярно накладені одна на одну. На плоші крила відтиснута лише частина цього хреста, ча-

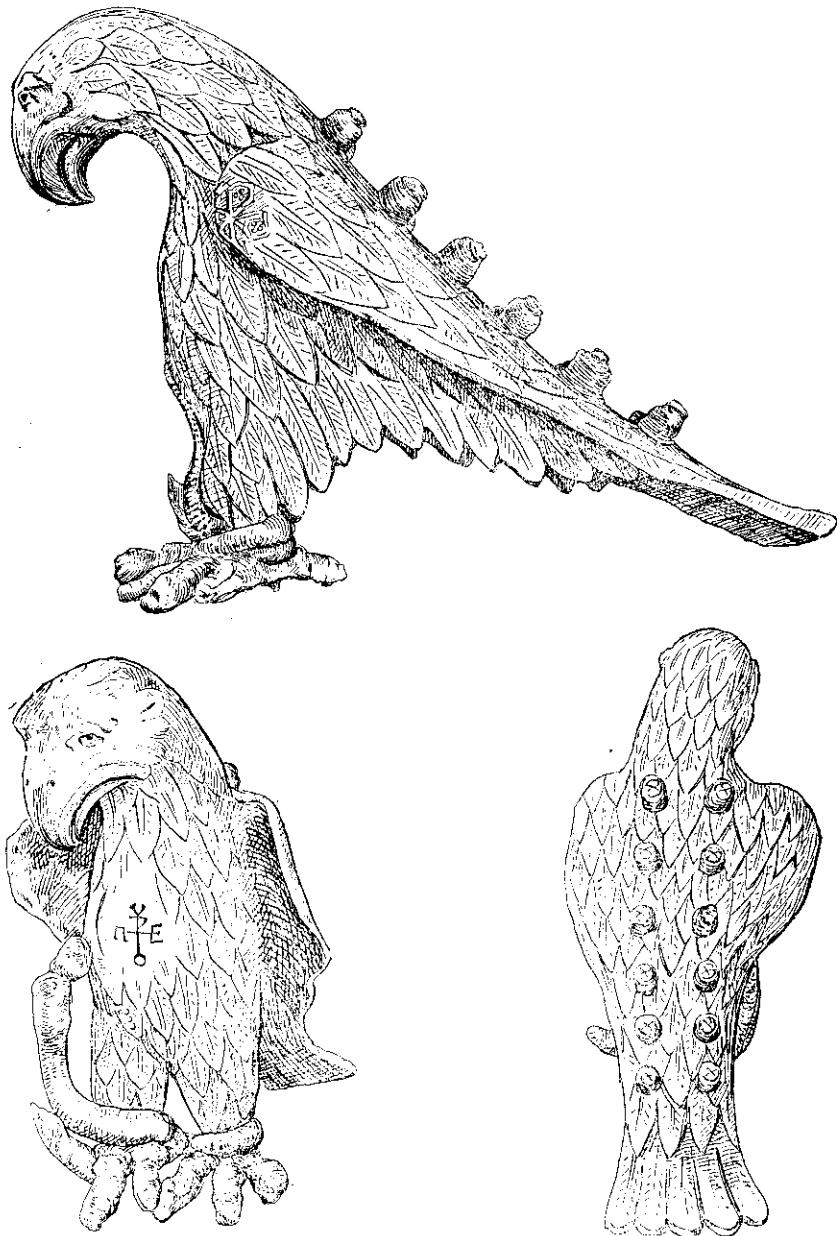

Рис. 5. Срібний орел з квадрата 59.

стиня ж вийшла за його межі. У двох істлях хреста та між ними зображені немов літери, але їх важко розібрати, як важко розібрати і напис на штампiku, відтиснутий на краю хвоста.

Форму штампика важко встановити. Він ніби чотирикутний, розміром $1,3 \times 2$ см. Напис на штампiku розташований у три ряди, які лежать на однаковій віддалі один від одного і приблизно з однаковою кількістю літер у кожному. Довжина орла 21 см, висота 13,2 см, вага 1,035 кг.

Зображення лева теж відлите із срібла, але пошкоджене вогнем значно більше, ніж зображення орла. Уціліли тільки голова, шия, частина передніх ніг та передня частина тулуба. Задня частина тулуба з ногами розтопилась і грудкою пристала до голови зліва. Паща лева розкрита, язик покладений між нижніми іклами. Вага решток лева 0,954 кг. Всередині лев порожній.

Рис. 6. Срібний лев з квадрата 59.

Срібні зображення орла та лева є найбільшою цінністю усіх знахідок. Вони відігравали роль значків військових частин (signum).

Вказівку на знаходження подібного зображення орла автор зустрів лише у Г. Вейса, який зазначає, що легіонарний орел з позолоченої бронзи (справжність якого втім оспорювалась) був знайдений у 1819 р. поблизу Вюрцбурга. Висота орла — 13 дюймів.

Орел з розпростертими крилами як значок військової частини відомий у римські часи. До часів Марія основною бойовою одиницею був маніпул, значком якого було зображення якоїсь тварини або птаха: орла, вовка, кабана, коня тощо. З часів Марія орел став значком виключно легіону, хоч деякі легіони, навіть у пізні часи імперії, мали своїми значками зображення іншої тварини.

З часів Цезаря легіони стали нумеруватися, і кожен з них мав свою назву (legio Italica, Augusta і т. д.).

За часів Візантійської імперії значком легіону була корогва — labarum. Але, можливо, що орел зустрічався в ті часи як пережиток (як свого часу в Римі були пережитком зображення різних тварин, тоді як офіційним значком легіону був орел). Найрізноманітніші зображення орла широко застосовувались у Візантії як у християнській релігії, так і в побуті, особливо імператорів та візантійської знаті. Зображення орла виявлене на взутті імператорів, на одязі, зброй та ін.

Вперемішку з бляшками, але більш концентруючиськоло центра, залягали речі, вироблені з золота і срібла.

Вироби з золота. Три наконечники піхов шабель, що важать разом 45,95 г. На наконечниках (у одного під верхом і у двох під низом) із зовнішньої сторони поприкріплювані гнізда для коштовних камінців, яких зараз немає — їх розтопив вогонь, дуже попсуваючи і самі наконечники. Зовнішні сторони двох наконечників орнаментовано рельєфно тисненим орнаментом; внутрішні — гладенькі (табл. IV, рис. 6, 9).

Обортка, що, очевидно, натягалась на верх піхви шаблі. Вона складається з двох пластинок — однієї рівної і другої — вигнутої, краї яких зведені (табл. V, рис. 8). Рівна пластинка з зовнішньої сторони орнаментована зернію і золотим дротом. Із дроту сплетено кіски, сталки яких складаються з трьох дротинок. Кіски покладені навколо пластинки та посередині вподовж. Між кісками і зернію в два ряди викладено рівносторонні трикутники так, що один ряд трикутників входить між трикутниками протилежного ряду, і між ними утворюється ламана лінія. До вигнутої пластинки знизу на віддалі 1,4 см приварено двоє вушок. Вага обортки — 34 г.

Одно зализне устя піхви шаблі, яке обтягнуто золотою пластинкою.

Частина обортки на піхву шаблі, вигнута з пластинки, краї якої зведені знизу. Верхня сторона орнаментована з допомогою штампа (табл. IV, рис. 5). Вага обортки — 12,85 г.

Обортка піхви шаблі, що лежала скручену клубком. Обортка вигнута з пластинки, шириною з одного краю близько 5,8 см, з протилежного — близько 6,8 см. Один край окантований кайомкою. Вага обортки 38,5 г, довжина 32,7 см.

П'ять кусків оборток піхов шабель, довжиною 16,4—53 см, ширину 5,42—6,7 см. Поверхня оборток орнаментована. Вага всіх кусків 107,38 г.

16 дрібних кусочків оборток піхов, усі вагою 49,55 г. Можливо, що серед цих кусочків оборток піхов шабель є й обортки сагайдаків.

Дві частини, очевидно обортки рукоятки шаблі, у вигляді голови та ший лева. Обортка дуже пом'ята, місцями на ній є вигорілі дірки. Рот лева розкритий, вухо рельєфно виступає над головою. У нижній частині ший пробиті дірочки, в які забивались цвяшки для закріплення обортки на дерев'яній рукоятці. Висота оборток приблизно 5,5 см, вага 12,07 г.

Золота обортка рукоятки шаблі, яка складається з двох частин, скріплених вподовж. Поверхня обортки покрита рельєфним орнаментом. Всередині збереглося вугілля — згоріла частина рукоятки, до якої і прикріплювалась обортка золотими цвяшками (табл. IV, рис. 10). Вага обортки 15,5 г, довжина 8,2 см.

Обгортка рукоятки шаблі такої ж приблизно форми, але дуже погнута і порвана. Поверхня вся орнаментована. Всередині знайдено вугілля та попіл. Вага 16,4 г, довжина приблизно 7,8 см.

Три залізні хрестовини рукояток шабель, обтягнуті золотими пластинками.

Два наконечники піхов для кинджалів вагою 7,15 г. Зовнішні стінки наконечників орнаментовані (табл. IV, рис. 4).

Дві частини обгортки з вигнутими півколами на одному кінці і загнутими краями навколо. В загнутих краях пробиті дірочки; у трьох дірочках стирчать золоті цвяшки.

Три уламки, очевидно обгортки невідомих речей, різних розмірів, поверхні яких орнаментовані рельєфним орнаментом. На одному з уламків було припаяне гніздо, дуже попсоване. Загальна вага уламків 13,43 г.

Частини золотої обгортки, вигнутої з тоненької пластинки, край якої спаяні. Обидва протилежні кінці були окантовані; один трохи попсований вогнем.

Чотири наконечники на ремені; важать усі разом 24,15 г. Один наконечник орнаментований з допомогою штампа, на двох витиснуто по два ромбики; один зовсім гладенький. Закріплювались наконечники на ремені золотою заклепкою, яка в деяких збереглася коло отвору й до цього часу.

Один наконечник на ремені форми чотирикутника з однією округлою стороною. Наконечник вироблений з двох частин: верхньої — лицової і нижньої — бази. Лицева сторона багато орнаментована з допомогою штампа та викладкою зерні — ромбами, трикутниками, округлими фігурами тощо. Нижня сторона гладенька. При короткій прямій стороні наконечника збереглася золота закладочка, яка й закріпляла його на ремені. Вага наконечника 31,02 г, довжина 6,1 см, ширина 3,5 см.

Чотири золотих наконечники, дуже попсовані вогнем. Розміри, техніка і орнаментація (табл. V, рис. 2) такі ж, як у попереднього наконечника; тільки фігури, викладені з зерні, інші. Вага всіх наконечників разом 67,83 г.

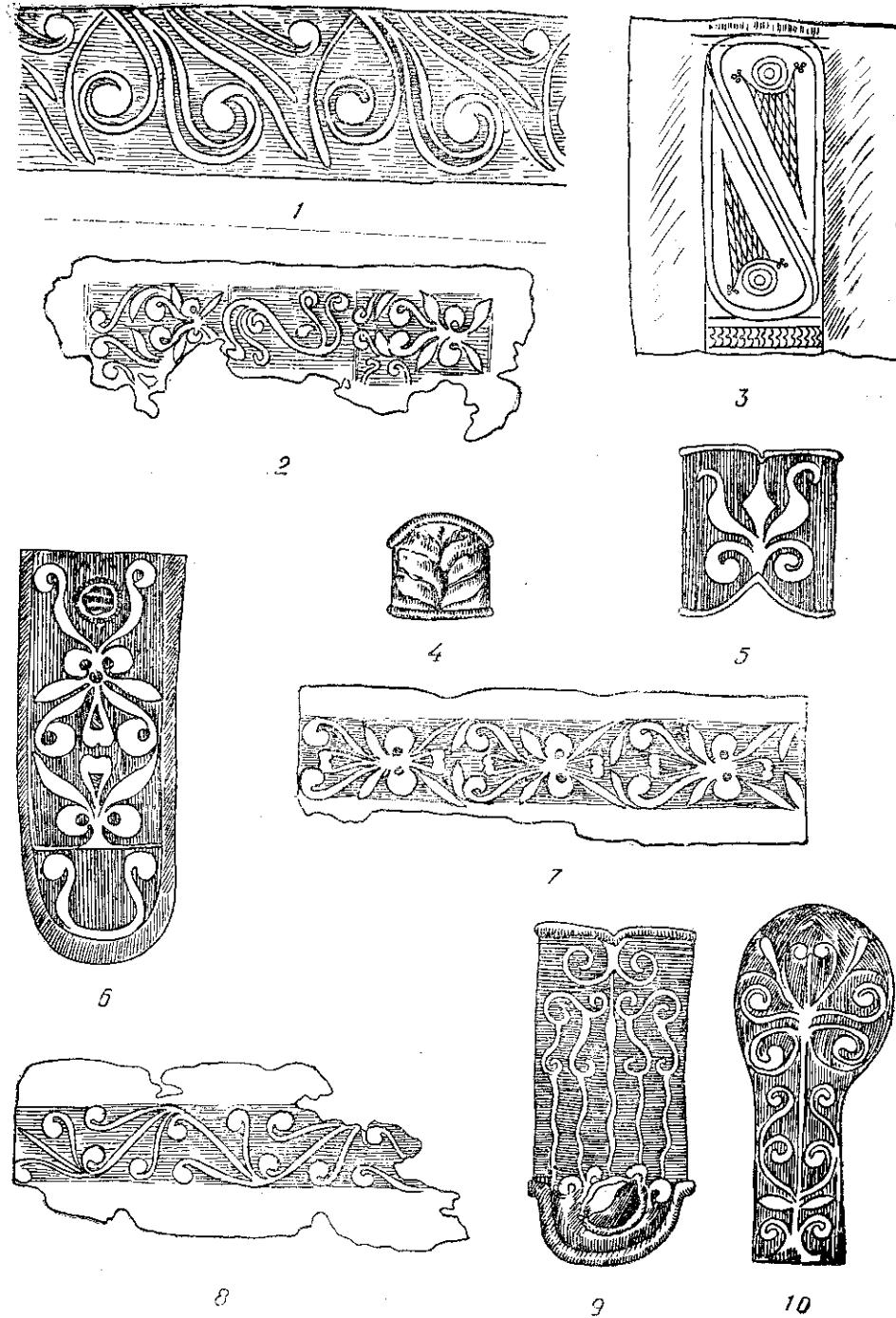
Уламок верху одного з наконечників вагою 7,37 г.

П'ять накладок на ремінь форми прямокутників з округлою однією стороною. Край накладок загнутий донизу, висота 0,6 см. Знизу на середині кожної накладки виразно видно місце, де було припаяно по дві петельки, розташовані на віддалі 1,1 см одна від однієї. З допомогою таких петельок і прикріплювались накладки на ремінь. Поверхні накладок багато орнаментовані способом викладки зерні, псевдозерні, яка розташована переважно на периферії накладки, та плетіння. Цими орнаментальними прийомами на поверхні накладок створені ромби, трикутники, петельки, кіски тощо. На всіх накладках у різних місцях — сліди вогню. Довжина накладок 4 см, ширина 3,7 см; вага всіх разом 109,84 г.

Уламки боків попередніх накладок вагою 10,62 г.

Пряжка, вирізана з однієї пластинки, довжиною 4,2 см. Вона складається з довгастої бази і нерухомого колечка. Шпеник спадає у виймку, вирізану на колечку, і наверху його виступає шишечкою. На базі внизу приварено двоє вушок, на віддалі 1 см, з допомогою яких і закріплювалася пряжка на ремені (табл. V, рис. 3). Вага пряжки 20,45 г.

ТАБЛИЦЯ IV

Зразки орнаментів золотих обгорток зброї.

Частина масивної пряжки, очевидно та, що закріплювалася на ремінь, у формі прямокутника з однією округленою стороною. Ця база пряжки попсована вогнем. У ній бракує і колечка пряжки, яке ходило на двох шарнірах, що були прикріплені коло короткої прямої сторони. Вогонь сильно попсував і лицеву сторону бази, на якій, мабуть, був орнамент. Лишилися тільки рядочки штампованої псевдозерні, що розташована в один рядок по периферії та частково посередині вподовж. Знизу лишилась одна припаяна петелька. З допомогою таких петельок і прикріплювалася пряжка на кінці ременя. Довжина бази 4,7 см, ширина 2,6 см, вага 21,30 г.

Пластиночка ромбовидна, вагою 2,12 г, із сторонами 2,4 см. У центрі попсоване гніздо для коштовного каменя чи емалі (табл. V, рис. 4).

Золота пластинка вагою 1,05 г.

Чотирикутна пластинка з сторонами $8,2 \times 6,6$ см. Поверхня орнаментована рельєфним орнаментом — концентричні кола, прямі та ламані лінії. При перетинанні прямих ліній утворилася сіточка (табл. IV, рис. 3). Вага пластинки 8,15 г.

Уламок пластинки вагою 1,72 г.

Прикраса з перегородками для емалі чи камінців. Вага 1,48 г.

30 цілих та вісім уламків золотих бляшок, вироблених з тонких пластинок (табл. V, рис. 5). Краї бляшок загнуті донизу. На лицевій стороні виштампувано по п'ять кружечків, а в центрі — п'ятикутник. Більшість бляшок сильно пошкоджені вогнем. Діаметр бляшки 2 см, вага однієї бляшки 1,05 г, усіх разом 37,38 г.

46 бляшок у формі півсфер, що мають діаметр близько 0,6 см. Вага всіх разом 4,3 г. На краях бляшок для закріплення пробито по три діроочки.

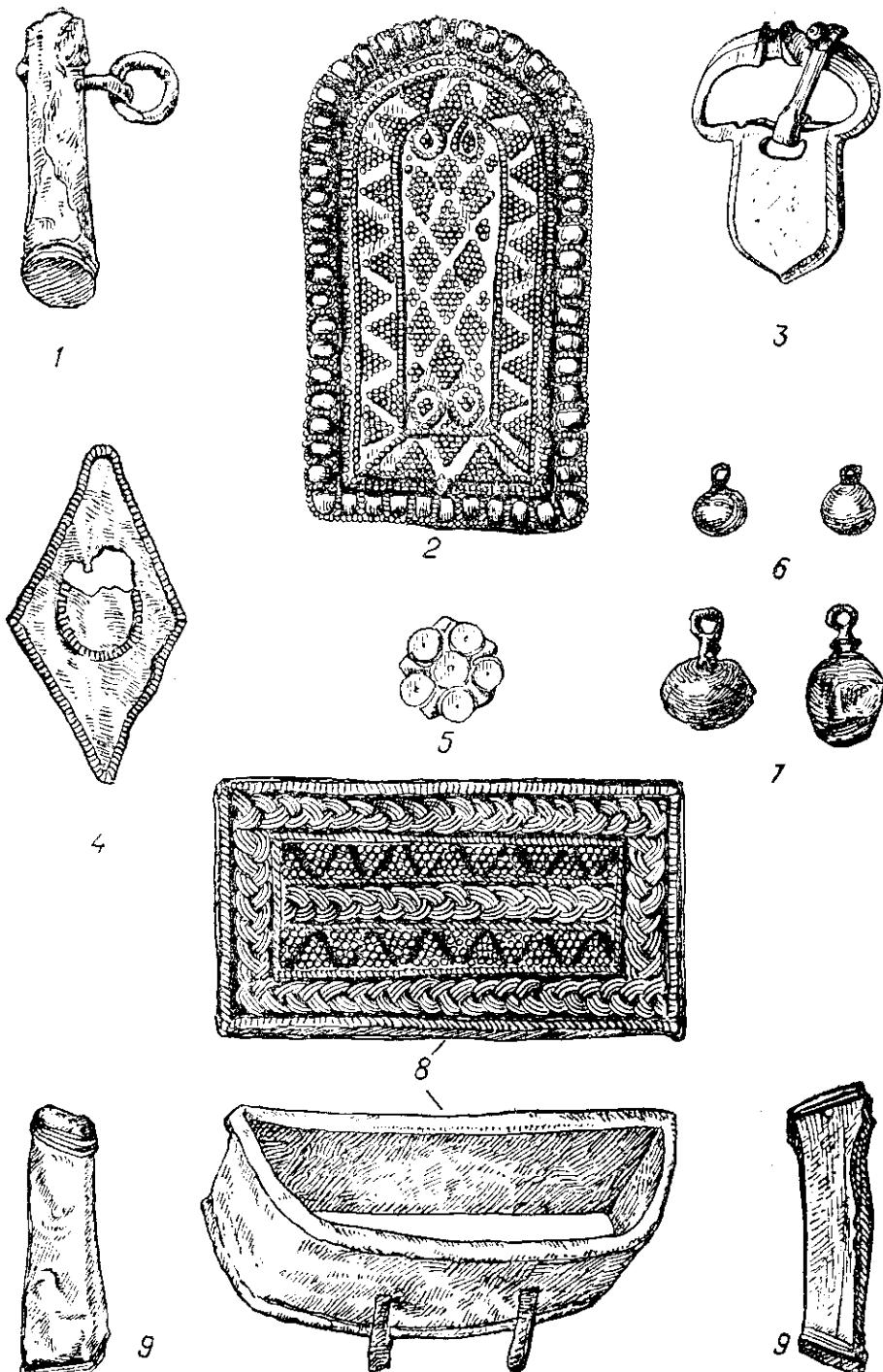
Дев'ять цілих та кілька уламків гудзичків (бубонців), зроблених з двох спаяних півсфер (табл. V, рис. 6). З однієї сторони гудзичків припаяно вушко, зігнуте з золотої дротинки. Всередині гудзичків — срібні кульки, які, гойдаючись, мелодійно дзвонять. Діаметр гудзиків 1,1 см, вага всіх разом 11,05 г.

Сім золотих гудзиків (бубонців) та їх вушок, зроблених таким же способом, як і попередні (табл. V, рис. 7). Вага одного гудзика 1,55 г, усіх разом 20,08 г. Діаметр гудзиків 2 см.

Вісім чотиригранних наконечників та чотири уламки їх. Наконечники вигнуті з тонких пластинок. Один край кожного наконечника заценчений. Денце встановлено косо, а тому й стінки наконечників нерівні. Наприклад, висота однієї стінки в середньому 5,6 см, протилежної 4,9 см (табл. V, рис. 9). Обидва краї окантовані. У стінці під верхом пробито по одній або по дві діроочки і в деяких з них збереглося по сріблому цвяшку. Отвір наконечника дорівнює $1,5 \times 1,3$ см. Деякі наконечники попсовані вогнем. Вага одного наконечника приблизно 8,72 г, усіх разом 45,16 г.

Наконечник у формі циліндра, вигнутий із пластинки, один край якого з дном. Діаметр дна 1,4 см, висота наконечника 5,6 см. Під верхом через дві протилежні стінки пробито дірочки, у які заправлено вдвое зігнуту срібну дротинку, а на утворену петельку надіто срібне

ТАБЛИЦЯ V

Золоті наконечники, бубони, обгортка, пряжка, пластилінка.

колечко діаметром 1 см (табл. V, рис. 1). Всередині наконечника виявлено вугілля. Вага наконечника 12,57 г.

Два цілих та один уламок чотиригранних золотих наконечників з одним заденченим краєм. Висота 5,7 см, отвір $1,4 \times 0,3$ см. Під верхом в одній із стінок кожного наконечника пробито по дірочці. В дірочці одного з наконечників знаходиться срібний цвяшок. Вага всіх разом 27,84 г.

Три наконечники вигнуті з тоненької пластиночки, з заденченим одним краєм. Під верхом пробиті дірочки. У деяких дірочках збереглися срібні цвяшки. Вага 6,85 г.

Колечко, зігнуте з дротинки. З однієї сторони колечко охоплює вушко, краї якого закріплені заклепкою. Вага 3,45 г.

Невідома річ у формі черевичка із закритим верхом, порожня всередині, довжиною 3,6 см. Вага 16 г.

Вісім уривків окантовки, що має вигляд розплесканої дротинки з рівною однією стороною. На протилежній лицьовій стороні витиснuto вподовж канавку, по якій пробито дірочки. У деяких дірочках залишились срібні цвяшки. Вага 5,78 г.

Золоті уламки різних речей вагою 25,4 г.

Золота зернь, уламки речей та розтоплені речі в кусках вагою 372,78 г.

Сплав скловидної маси із вкрапленням золотої зерні.

Вироби із срібла. Вироби з срібла, як і вироби із золота, лежать вперемішку з іншими речами.

Із срібла, крім згаданих зображень орла та частини лева, знайдено ще такі речі.

Кусок пластинки, розламаний натроє. На цих трьох уламках зображена з допомогою карбування левиця з розкритою пащцею (табл. VI, рис. 1). На животі у левиці — три соски. Під самим краєм знизу пластинки лишилася частина дірочки, у яку забивався цвяшок при закріпленні пластинки до дерева. Спина у левиці частково вилася, частково розтопилася вогні. Вага уламків 44,9 г.

Уламок пластинки вагою 14,95 г, на якому виштампувано задню ногу, можливо, теж лева.

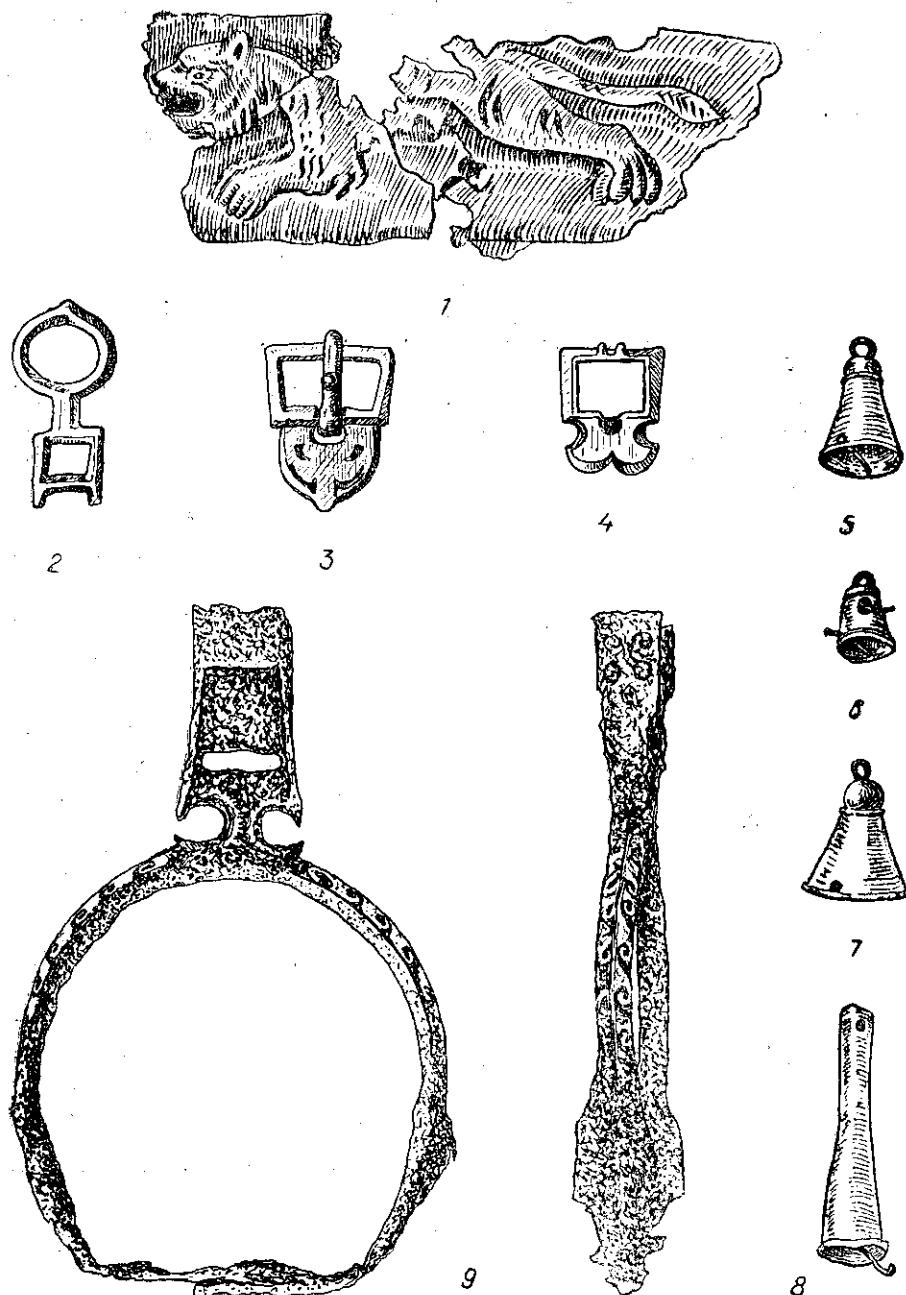
Уламок пластинки з розтопленою грудкою срібла, вагою 77 г. На уцілілій пластинці лишилася частина голови якоїсь тварини з роззявленою пащцею, частина грудей та передня нога, мабуть собаки, що біжить праворуч.

Пластинка форми овала, розміром $9,8 \times 7,8$ см. Периферія з однієї сторони, очевидно з лицьової, окантована срібним кантиком, шириною 0,4 см, який прикріплений до пластинки срібними заклепками. На середині пластинки вирізано якусь вставку, ніби дві людські постаті, що стоять поруч. Вага 22,1 г.

Срібні, з однієї сторони позолочені, тоненькі пластинки, на поверхні яких штампом витиснuto пунктирні лінії, які, перетинаючись між собою, дають різні геометричні фігури: ромби, чотирикутники та ін. На краях пластинок пробиті дірочки. Деякі пластинки поскручувані та порозтоплювалися. Вага 101 г.

Уламок пластинки товщиною 0,2 см, шириною 4,6 см. На одній з площ рельєфно виштампувано листя аканфа. Всі сторони пластинки порозтоплювані. Вага 38,6 г.

ТАБЛИЦЯ VI

Срібна пластинка з зображенням левиці, наконечники, пряжки, залізне стремено, інкрустоване золотом.

Уламки пластинок, цяхи з плоскими й округлими головками та розтоплені різні речі, вагою 835,39 г.

Кінцівка на ремінь довжиною 3 см і ширину 1,2 см. Коло отвору лишився срібний цвяшок. Вага 3,95 г.

Дві пряжки, вирізані із срібних пластинок, з фігурними базами (табл. VI, рис. 3). Пряжки — чотирикутної форми. У базі з однієї сторони прорізано дірочку, куди простромлено краєчок шпеника. На середині шпеника припаяна кулька. На базі внизу відтягнуті три ніби цвяшки для закріплення пряжки на ремінь; усі вони загнуті до центра бази. Довжина пряжки разом з базою 3,8 см, вага 31,64 г.

Дудочка конічної форми із зрізаним верхом. Нижній край окантований, стінки сильно попсовані вогнем. Вище окантовки, коло основи конуса, у дірочки, що пробиті в протилежних стінках, простромлений довгий срібний цвях (табл. VI, рис. 8). Висота дудочки 9,6 см, вага 10,5 г.

Дев'ять дзвоникоподібних речей, вигнутих із пластинок (табл. VI, рис. 5, 7). Наверху кожної з них припаяно округлу фігуру, до якої прикріплено вушко. Знизу здебільшого залишилися срібні цвяшки, простромлені в дірочки протилежних стінок. Всередині цих речей лишилося вугілля; очевидно, вони були наконечниками якихось дерев'яних стерженьків. Вага всіх разом 94,9 г; висота кожного 3,1 см.

Два теж дзвоникоподібних наконечники менших розмірів (табл. VI, рис. 6). Вага обох 16,95 г; висота кожного 2,4 см.

Окантовка, що являє собою ніби розклепаний дріт з маленською подовжньою канавкою, що йде посередині на одній стороні. По цій окантовці пробито дірочки, в яких стирані срібні цвяшки. Ширина окантовки 0,2 см, вага 63,1 г.

Розтоплена річ, що мала форму півсфери, до периферії якої прикріплена петлі та по одному чи по двоє кілець. Вага 202 г.

Обрізки фольги, до якої пісприставали земля та вугілля. Вага обрізків 207 г.

Невизначена річ, що складається із колечка, стерженька та чотирикутника з продовженями двома сторонами (табл. VI, рис. 2). Сторони фігур у перекрої дають шестикутник і ромб. Загальна довжина 4,6 см, вага 11,15 г.

Скобочка, край якої вигнуті назовні, в які заправлені залізні за клепки. Загальна довжина 1,8 см, вага 7 г.

Такі речі, як срібна півсфера (на периферії якої звисали дерев'яні стерженьки із дзвоникоподібними наконечниками), срібні пластинки з зображенням левів, собак та листу аканфа (а можливо, і срібна овальна пластинка з вирізною вставкою посередині), очевидно, належать, як і лев та орел, до військових значків.

Ці атрибути були прибиті до древка через дірочки, що в деяких речах хоч частково збереглися і до цього часу.

У нижньому шарі між коштовними речами лежали й такі речі, як пряжка, вирізана з бронзової пластинки. Пряжка складається з фігурної бази, яка з допомогою двох заклепок закріплювалась на ремені, і саме пряжки форми чотирикутника (табл. VI, рис. 4). Шпеник, очевидно, був залізний. Довжина всієї пряжки 2,4 см.

Дві бронзові рівнобіжні пластинки розміром $2,9 \times 1,9$ см, скріплені між собою чотирма заклепками.

Одна бронзова пластинка форми прямокутника розміром $3,9 \times 1$ см. На обох краях пластинки пробито по діроці, в які заправлено шпонки. Краї шпонок розігнуті. Довжина шпонок 2 см.

На самому дні ями, в яку накидано весь цей скарб, лежало троє стремен. Двоє з цих стремен досить складної конструкції; боки одного з них інкрустовано золотом (табл. VI, рис. 9). Третє стремено простіше. Пари до всіх трьох стремен лежали у верхньому шарі купи цих речей.

Шаблі, простромлюючи всю купу речей, заходили в глину на різну глибину. На дні ями вони застромлені трикутником, треба думати випадково, із сторонами 7, 5 та 11 см. Дві з них, будучи застромлені косо, всередині купи перехрестились; одна проходить тільки з маленьким нахилом до південно-західної сторони. Шаблі, застромлені після того, як була накидана вся купа, тягли вниз золоті зернинки, проходили через колечка пряжок та стремена. Торці шабель позламувані, а в однієї відламана і рукоятка. Клинки злегка зігнуті. Довжина шабель з рукоятками 0,75, 0,83 та 0,82 м. Довжина рукояток 8,5 та 11,8 см. Ширина клинків 3,1 та 3 см. Шаблі сильно заржавіли (табл. II, рис. 13, 14).

У 61 та 62 квадратах, які розташовані на захід від 59 квадрата, була виявлена яма, контури якої удалось виразно простежити у глині на глибині 0,91 м від поверхні. Яма мала овальну форму. Розміри ями: з заходу на схід 1,25 м, з півночі на південь 1 м. Глибина ями у східній частині 1,55 м від поверхні, у північно-західній 1,63 м. Стінки спадають піхило до dna.

Вся яма від самої поверхні до dna була завалена камінням, що залягало десятма шарами (всього 374 камені). Здебільшого каміння щільно заповнювало всю яму,крім 5, 6, 8 та 9 шарів, в яких воно скупчувалось коло західної стінки ями.

Вперемішку з камінням в усіх десяти його шарах були виявлені такі знахідки.

Кістки тварин, головним чином кінські, серед яких було 25 уламків щелепів, 48 зубів, 21 уламок зубів, 33 уламки інших кісток.

Серед каміння було знайдено також і 52 уламки перепалених кісток: серед них 18 кінських (уламки щелепів і трубчастих кісток).

22 залізних наконечники стріл, з яких дев'ять було тригранних.

14 уламків амфоровидного посуду, чотири уламки посуду сірого кольору з щільної глини, два уламки посуду червоного кольору.

Кістянє знаряддя. Відщепок кременю червоного кольору.

Крім зазначених знахідок, серед каміння були виявлені грудочки печини, вугілля та перетрухлого дерева.

Навколо цих квадратів, як уже згадувалось, знайдені фрагменти посудин сірого та червоного (амфороподібних) кольорів, а також уламки кінських кісток. Цікаво відзначити, що з кісток виявлено переважно щелепи та зуби, рідко ребра, трубчасті кістки, а ще рідше уламки чи цілі хребці та лопатки.

Зупинимось ще на двох пунктах, які безпосередньо чи посередньо зв'язані з даною пам'яткою. У першому пункті відкрито фрагменти посуду, що залягали більш-менш компактно, а в другому після систематичних дослідів було відкрито поховання людини.

Ці знахідки були виявлені за таких обставин. Коли був знятий ґрунт до колишнього рівня і взяті всі знайдені тут матеріали, то, щоб прискорити дослідження та, не знімаючи всього валу, дослідити його структуру, — вал прорізали траншеями шириною 2 м і довжиною залежно від ширини валу. Таким способом було прорізано 27 траншей. У південно-західному кутку спорудження, де на незайнятому ґрунті можна було сподіватися якихось знахідок, розкопки були розширені. Вся площа розкопок становила 156 м². Більшість траншей давала лише зразки способів насипання валу із землі вперемішку з камінням. Кладка каміння у валах не витримана, як і на самому верху. У цих траншеях, особливо у верхніх штихах, зрідка знаходили уламки кінських кісток та ще рідше фрагменти сірого та амфороподібного посуду.

На південно-західній площині № 21 була знята вся площа до глибини 1—1,2 м від верху насипу. Глибше залягало глина.

У суміжних квадратах № 1083, 1117, 1118, 1119, 1129, 1130 цієї площини, в основному на глибині другого штиха, знайдені скуччення фрагментів посуду, чотирикутні зуби коня, 11 уламків, головним чином, кінських кісток, а у квадраті 1130 — трохи дрібного вугілля. Фрагменти посуду, що лежали близько одни від одного і на одному рівні, були фрагментами двох розбитих посудин: однієї амфороподібної з грубої глини, другої — великих розмірів з еластичної глини сірого кольору. Орнаментація першої посудини — волочені борозенки, що розташовані пасмами переважно на плечах; другої — відтягнуті рубочки та волочені линкучі смуги, що утворюють сітки, зигзаги та прямі лінії.

У транші № 22 квадрата № 883 знайдено два фрагменти боків посудини сірого кольору з відтягнутими рубчиками на зовнішній поверхні.

У квадраті № 885 виявлено два фрагменти високої шийки та трохи плечей посудини сірого кольору. Глина посудини щільна, вироблена на крузі, зсередини помітно вигладжування руками. Верх шийки зовні закруглений, в одному місці стириччя пшищечка. На шийці внизу горизонтально, один за одним, витиснені п'ять канавок шириною 1 см; на дні їх густо проведені лінії зигзагом. Поверхня пийки зовні гладенька, на плечах місцями липились відтягнуті рубочки. Висота пийки 12,6 см, товщина на зламі 1 см.

Як виявлено розкопаними траншеями, структура валів спорудження така: вони висипані із землі вперемішку з великою кількістю каміння різних розмірів. Із перекроїв валу помічено, що наверху каміння було навалено більше, а внизу менше. Як на поверхнях, так і в перекроїях валу ніде не помічено більш-менш дотриманої кладки каміння.

Даними траншей ми встановили у цій частині і висоту валів: в середньому 0,88—0,9 м.

Коли транші були досліджені, почали працювати грабарі над знесеним валів, оскільки за планом Дніпрозаводбуду верхній шар землі у цій місцевості треба було зняти на 0,95 м. Під час роботи грабарів знахідок виявлено небагато. Знайдено лише кілька фрагментів посуду та уламків кісток.

Цікавішою знахідкою було поховання людини, яке відкрито під камінням західного валу, приблизно у квадратах № 5, 6, 559 та 560 на глибині близько 1 м. Небіжчик лежав у ґрутовій ямі розміром

$1,6 \times 0,55$ м (орієнтованій по лінії північний захід — південний схід), на правому боці, трохи повернутий на спину, головою до північного заходу. Ноги у тазу та в колінах зігнуті. Права рука направлена до стегнових кісток, приблизно до їх середини, ліва лежала позад тазу. Кистей на обох руках і ступнів на ногах бракувало, але деякі фаланги знайдено окремо; їх, очевидно, віднесли хижаки. Одна ключиця, теж відтягнута, лежала на поперекових хребцях.

Спереду, приблизно на середині плечової кістки правої руки небіжчика, була поставлена посудина, висотою 13,7 см. Діаметр її отвору 9,3 см, діаметр денця 5,8 см. На денці знизу відтягнутий рубчик, на якому й стоїть посудина. Вінця невеликим карнизом виступають назовні; з двох протилежних сторін під вінцями прикріплено двоє вушок, що нижніми краями спираються на вичеревок. Шийку трохи зсередини, всю зовні та частково плечі посудини пофарбовано червоним лаком, що злущується. Глина, з якої вироблена посудина, щільна, червоного кольору.

На місці шийних хребтів лежала намистина з композицією, а спереду, коло живота, знайдений дуже заіржавілий кусочек невідомої залізної речі. Заду небіжчика, на віддалі 10 см від колін, на площині $0,23 \times 0,2$ м, лежала розбита надвое чаша. Висота її 4,9 см, діаметр отвору 14,5 см. Зсередини та трохи під верхом і зовні чаша пофарбована червоним лаком. Трохи нижче вінеца, зсередини, почато рядок косих рисок, в одному місці два рядки, але жоден з них навколо не обходить. На денці, зсередини, із таких же косих рисок спірально зроблено два рядки, а в одному місці — три. Денце виступає маленьким горбиком, що є наслідком витисненої знизу ямки. Глина щільна, червоного кольору. Коло фрагментів чашки та під ними виявлені стулки черепашок (*Unio*), щелепи риби та дві грудочки крейди. Коло гомілки знайдено глиняне прясельце конічної форми, висотою 2 см. Верх кенпса зрізаний округло, низ теж злегка закруглено. Поверхні прясельця, а також дірочки гладенькі, сірого кольору. Тут же виявлено дві цілі намистини, одну, розломану надвое, уламки намиста із скла та композиції. Форма намиста — півсфера та циліндр.

На цих знахідках і закінчилися польові дослідження пам'ятки. Треба ще відзначити, що на території розкопок у різних місцях поміж могилами було відкрито чимало різних пам'яток без могильних насипів, які належать до різних часів і народів.

Всі ці пам'ятки ми не будемо розглядати. Зупинимось лише на одному похованні та одній ямі, що були виявлені недалеко від кам'яного спорудження, і які, на нашу думку, були безпосередньо звязані з ним.

Поховання було розташоване на захід від кам'яного спорудження, на віддалі 25—30 м. На глибині 0,9 м була виявлена могильна яма чотирикутної форми, розмірами $1,3 \times 0,55$ м, орієнтована на північний схід — південний захід.

На глибині 1,05 м у південній стінці був виявлений східчастий спуск у підбій. Могильна яма була завалена камінням (42 шт.). Вхід у підбій теж був закладений стінкою із чотирьох каменів.

У підбої, на глибині 1,35 м від поверхні, відкрито поховання жінки середнього віку. Небіжчицю покладено на спину з відтягнутими ногами, головою на південний захід. Руки її були простягнуті вздовж тулуза, так

що кисті досягали стегнових кісток. Трохи вище кисті лівої руки знайдено сім намистин, вирізаних з кості; три з них вінчали покарбовані. Коло кисті правої руки знайдено вісім таких же кістяних намистин; коло голови справа виявлені ребра, лопатку та гомілку лошати (?). Між цими кістками лежали фрагменти залізної пряжки чи колечка, а коло плеча — п'ять намистин з композицією.

До півдня від голови на віддалі 0,18 м лежала сережка у формі кубишки, у вушко якої простромлене бронзове колечко. З лівого боку, коло голови, лежали ребра тварини та залізний ніж з кістяною ручкою.

Під шийними хребцями та коло них знайдено 38 намистин, а коло лівого вуха — сережку, подібну до першої, але з залізним колечком.

Між ребрами правої половини грудей знайдено кістяну намистину, подібну до тієї, що лежала коло кистей рук.

Зупинимося ще на одному об'єкті — ямі, відкритій також на рівній місцевості на південний захід, на віддалі 56 м від південного кута кам'яного спорудження. На глибині приблизно 30—40 см грабарський плуг вивернув жовтавий ґрунт, густо перемішаний з печиною. Одночасно з дослідженням спорудження ми дослідили і цю ділянку.

На глибині приблизно 0,45—0,55 м від рівня місцевості виявлено яму овальної форми, розміром $2,2 \times 1,55$ м, яка була орієнтована більшою стороною в напрямі захід—схід. Глибше яма мала таку ж конфігурацію, але розміри її зменшувалися, бо західна стінка йшла вглиб похило, східна ж — прямовисно. На глибині приблизно 2 м яма мала розміри $1,25 \times 0,8$ м. На цьому ж рівні в ямі починалася приступка, що йшла похило до сходу, шириною 0,6 м.

Під прямовисною східною стороною яма кінчалася ніби окопчиком, розміром $0,5 \times 0,45$ м і глибиною від кінця приступки 0,4 м. Стінки ями сильно обпалені, і цей обпал доходить до 0,15—0,2 м. Стінки не обмазані, а лише згладжені вузеньким знаряддям і здебільшого обвалені. Яма засипана чорноземлею вперемішку з грудками печини та жужелицею. У засипці нічого не знайдено.

Ознайомившись з кожним відкритим об'єктом, ми зробили висновок, що ці окремі об'єкти є частиною однієї пам'ятки.

Так, в обох ямах та навколоїх знайдено фрагменти однакових сірих та амфороподібних посудин, попіл, печину, однакові залізні тригранні наконечники стріл та дрібні уламки перегорілих кісток, особливо в ямі квадратів № 61, 62, і дуже, правда, мало в ямі квадрата № 59.

Фрагменти таких же посудин знайдено і на валах між камінням та під камінням. Залізна стрілка, знайдена між камінням валу (квадрат № 678), також цілком подібна до стрілок із квадратів № 59, 61, 62.

На східному валу в квадратах № 42, 43 були виявлені сліди великого кострища у вигляді начервоного перепаленого ґрунту та каміння площею $2,5 \times 3,5$ м і товщиною 0,25—0,3 м.

Костер цей з'явився, можна думати, внаслідок спалення трупів. Рештки такого спаленого трупа були покладені в ями квадратів № 59 та 61, 62. Трупоспалення було проведено в двох місцях: на східному валу в квадратах № 42, 43 та в ямі, відкритій на південний захід від спорудження на віддалі 56 м, стіні якої сильно обгоріли.

Після трупоспалення матеріал поховання, можна думати, був розподілений надвое: цінності і речовий матеріал були покладені у яму

квадрата № 59; кістки, а можливо, також і речі, в яму квадратів № 61, 62.

Ознайомившись з стратиграфією матеріалу в квадратах № 59 та 61, 62, можна побачити, що матеріал у ямі квадрата № 59, безпекенно, знаходився *in situ*, а в ямі квадратів № 61, 62 був увесь перемішаний.

Той факт, що в південно-східній частині ями квадратів № 61, 62 каміння було накидано значно рідше, а земляна засипка виявилась значно м'якшою, дає підставу припускати, що це поховання було пограбоване через ямку, яка була викопана з південно-східної сторони.

Аналогію розкопаній пам'ятці в цілому ми знаходимо в розкопках Самоквасова у 1884 р. на лівому березі Дніпра коло с. Ново-Григор'ївки. Тут Самоквасов відкрив особливий тип безкурганних поховань, що являли собою ями, закидані камінням¹.

В них було знайдено: вугілля, людські та тваринні кістки, залізні мечі, залізні тригранні наконечники стріл, пряжки, наконечники поясів, золоті і срібні бляшки з камінням та склом, побиті глиняні і скляні посудини, рештки сагайдаків та ін. Трупоспалення, на думку Самоквасова, провадилось остоною.

У зв'язку з цим слід згадати, що відомі Перещепинський, Келегейський, Ново-Санджарівський та Макухівський скарби були відкриті випадково, не спеціалістами, тому умови їх залягання і повний склад знахідок залишились невідомими.

Але уламки кісток в Ново-Санджарівському, фрагменти посуду, дерева, тканини, шкури в Келегейському скарбах, а особливо, речі Вознесенського скарбу, здебільшого із слідами вогню, разом з вугіллям, попелом, печиною і перепаленими кістками свідчать про те, що принаймні останні три скарби, а можливо, також і інші, могли бути подібними похованнями.

Склад предметів поховання з Вознесенської пам'ятки вказує на те, що вони належали не одній, а кільком, а може, й багатьом особам.

Ці особи, безперечно, не могли померти всі разом нормальною смертю. Причиною такої передчасної смерті міг бути невдалий бій, повстання у війську або якась серйозна катастрофа, під час якої загинули полководці і певна кількість воїнів. Ця катастрофа, можливо, привела до безвихідного становища, і воїнам, які лишилися живими, довелось спалити разом із загиблими своїми полководцями та товаришами також військові регалії (орел і лев), щоб вони не дістались ворогові.

Щось подібне ми зустрічаємо і в значно пізніші часи. Так, після поразки війська Наполеона в 1812 р. були спалені за наказом і в присутності Наполеона знамена з зображеннями орлів на них, щоб вони не потрапили до рук російського війська.

Слід сказати кілька слів про призначення самого кам'яного спорудження. Розташоване в центрі, на найвищій точці великого плато, звідки можна оглядати місцевість з радіусом кілометрів 15, воно, можливо, було збудоване як укріплення центрального управління штабу військового загону.

¹ Д. Я. Самоквасов. Могильные древности Александровского уезда. Екатеринославской губернии. Труды VI археолог. съезда в Одессе, т. I, 1884, стр. 200—206.

На третій третині спорудження, близьче до вигнутої сторони, було виявлено зруйноване коло, викладене з каміння. Саме на цьому місці, як нам здається, і був розташований намет штабу, як ми його назвали. Вхід до намету, що займав площу близько 29 м², очевидно, був із заходу.

Щодо складу Вознесенської пам'ятки, то найближчими аналогіями її є відомі Перещепинський, Келегейський, Ново-Санджарівський та Макухівський скарби. Матеріал усіх цих пам'яток в основному однотипний: зброя, зброя, прикраси зброй та одягу, невелика кількість побутових речей, крім Перещепинського скарбу, який складається переважно з посуду.

Ми констатували також велику подібність між окремими речами; їх робив ніби один майстер, вони ніби витиснуті одним штампом. Таку подібність між окремими речами ми маємо в пам'ятках Келегейській, Ново-Санджарівській та Вознесенській, як наприклад, золоті шапочко-подібні бляшки, золоті бубонці, золоті пряжки, залізні наконечники стріл і куски кольчуг, шаблі, стремена, фрагменти глиняних посудин, золоті чотиригранні наконечники з косими дензями та ін.

Названі скарби датуються знайденими в них візантійськими монетами, які охоплюють період 602—668 рр. Отже, можна напевне сказати, що ці пам'ятки могли з'явитися не раніше 668 р. Важко визначити час їх виникнення, тим більш, що значна частина монет демонетизована, перетворена на прикраси (дукачі), а такими вони могли бути, можливо, і цілі століття. Все ж автор вважає, що монети потрапили в скарби не пізніше як VIII ст., тому Вознесенський скарб, на нашу думку, також повинен належати до цього часу.

Речі Вознесенського скарбу в основному візантійського виробу. Характерними серед орнаментів Візантії будуть такі, як викладка зерні, скручування кіски (на золотій обертці, на наконечниках, накладках на ремені); лист аканфа на срібній пластинці, орнамент у вигляді рельєфних ліній та листків рослин чи просто геометричних фігур. Орнамент на бляшках, як, власне, і самі бляшки, навмисне християнізовані; форми бляшок мають вигляд хреста.

Звертаємо увагу також на знаходження в скарбах візантійського матеріалу разом з матеріалами салтівського типу та Північного Кавказу. Так, кераміку місцевого виробу, що має форми високих ваз та невеликих глечиків сірого кольору, та кераміку грецьку (амфори та ін.) ми знайшли у Вознесенській пам'ятці. Коло цієї пам'ятки відкрито і поховання жінки з матеріалом, подібним до поховань салтівських та північнокавказьких поселень.

До цього пункту належить і величезне керамічне виробництво, відкрите автором цих рядків в 1929 р. у балці Канцирці, кілометрів за 15—20 від Вознесенки вверх по Дніпру. Подібну кераміку знайдено в Келегейській пам'ятці, і, ми думаємо, не помилюємося, коли висловимо думку, що це керамічне виробництво в Тарановому яру¹ належить тому населенню, яке лишило після себе Перещепинську, Ново-Санджарівську та Макухівську пам'ятки.

¹ Н. Макаренко, Археологические исследования за 1907—1909 гг., СПБ., 1911, стр. 116—118.

Викладений у нашій статті матеріал заперечує твердження тих учених, які говорили, що Перещепинську та інші пам'ятки лишили після себе авари та болгари, які ніби з'явились на Наддніпрянщині, пограбували у Візантії речі і помчали на захід де й створили свої держави.

На нашу думку, ці пам'ятки залишили слов'яни або хозари, які мали тісні економічні та політичні зв'язки з Візантією.

В. А. ГРИНЧЕНКО

ПАМЯТНИК VIII в. У с. ВОЗНЕСЕНКИ НА ЗАПОРОЖЬЕ

Резюме

Историко-археологической экспедицией по исследованию территории Днепростроя и порожистой части Днепра были произведены раскопки могильника у с. Вознесенки.

Особый интерес представляет находившийся на территории могильника замкнутый вал, который состоял, как показали раскопки, из камней, наваленных без каких-либо признаков кладки, вперемешку с землей. Обнаруженное в результате раскопок каменное сооружение имело форму прямоугольника (длиной 82 м и шириной 51 м) с закругленной одной из меньших сторон.

При раскопках площади внутри вала обнаружено большое количество лошадиных костей, обломки керамики, а также частично разрушенная кольцевая выкладка из камней.

Внутри каменного круга в яме было обнаружено большое количество железных, бронзовых, серебряных и золотых вещей (наконечники стрел, стремена, удила, пряжки, бляшки, накладки на оружие, литье изображения орла и льва и др.), сложенные в кучу и проткнутые тремя саблями. Большинство вещей имеет на себе следы пребывания в огне.

Автор рассматривает яму со сложенными предметами как погребение через трупосожжение, произведенное на стороне, а всю территорию каменного сооружения как место стоянки воинского отряда.

Автор указывает на связь отдельных находок с материалами поселений салтовского типа и северокавказских поселений, и на основании аналогии некоторых вещей с вещами Келегейского и Ново-Санджарского кладов датирует памятник концом VII—VIII вв., т. е. тем периодом времени, когда на этих землях жили славяне или хозары.

В. І. ДОВЖЕНОК
(Київ)

ОГЛЯД АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ДРЕВНЬОГО ВИШГОРОДА ЗА 1934—1937 рр.

I

Древній Вишгород належить до найстародавніших руських міст. Уперше про нього згадує „Повесть временных лет“ під 946 р. До середини Х ст. належить згадка про Вишгород Костянтина Багрянородного в трактаті „Об управлении государством“. З 946 до 1214 рр. у староруських літописах маємо 38 згадок про Вишгород з приводу тих чи інших важливих подій. Вже ці згадки свідчать про велику роль і значення цього міста в історичному житті стародавньої Русі.

Письмові джерела про Вишгород не обмежуються літописними відомостями. Древній Вишгород був визначним церковно-релігійним осередком. Тут знаходилися мощі перших руських святих Бориса та Гліба, що привертало особливу увагу до цього міста церковних книжників.

Наприкінці першої половини XI ст. невідомий автор написав „Сказание о святых князьях Борисе и Глебе“, а наприкінці XI ст. було написано „Сказание о чудесах святых князей Бориса и Глеба“ як продовження і доповнення першого твору. Між 1108 і 1115 рр. Нестор написав „Чтение о святых князьях Борисе и Глебе“¹.

Ці твори є цінним джерелом для історії древнього Вишгорода. В них знаходимо відомості про господарство, про деякі побутові деталі, в них згадуються імена вишгородського боярства, державних і адміністративних осіб та ін. Є підстави вважати, що в основі творів про князів Бориса та Гліба лежать записи, що велися у Вишгороді.

Не можна сказати, щоб наукова історична література не приділяла уваги древньому Вишгороду. Це місто згадується майже в кожній допереволюційній і радянській праці, присвяченій історії стародавньої Русі. Особливо часто посилаються на Вишгород у радянській історичній літературі в зв'язку з проблемою виникнення і розвитку феодальної власності в Київській Русі.

¹ Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. XIV, XXX.

Але історіографія древнього Вишгорода в основному і обмежується лише побіжними згадками істориків про нього.

Винятком є праця Г. В. Ляскоронського „Киевский Вышгород в удельно-вечевое время“, але вона аж ніяк не сприяла поширенню і поглибленню історичних знань про Вишгород. Останнім часом вийшла праця В. І. Лесючевського „Вышгородский культ Бориса и Глеба“¹. Ця дуже інтересна робота присвячена одному з важливих питань — еволюції культу Бориса та Гліба; інші питання історії Вишгорода висвітлені в ній лише побіжно.

Оскільки робота Г. В. Ляскоронського (присвячена, зважаючи на її назву, древньому Вишгороду) побудована на принципово невірних засадах, що вносять плутанину в розуміння основного питання — чи був літописний Вишгород окремим містом, чи частиною Києва, — на ній слід зупинитись.

Г. В. Ляскоронський висловив думку про топографічну та історичну тотожність Вишгорода і Києва. Він твердить, що Вишгород не був окремим містом, а лише частиною Києва — „над Подолом на високій горі“. „Найдревніша укріплена частина цього міста, — писав він, — вважалась верхнім, високим містом, інакше Вишгородом, як домінуюча над іншими частинами“². Отже, за Г. В. Ляскоронським, Вишгород був розташований не на всій нагірній частині Києва.

Обстоюючи твердження, що древній Вишгород не знаходився на місці сучасного Вишгорода, як це вважали всі інші історики, Г. В. Ляскоронський говорить, що Вишгородське городище своїми розмірами і пам'ятками не відповідає тому значенню древнього Вишгорода, про яке свідчать історичні джерела. Обстежуючи це городище, дослідник був здивований дуже малими його розмірами та відсутністю пам'яток старовини, характерних для великого міста.

Г. В. Ляскоронський обстежив площа, де за його часів стояла церква Бориса та Гліба. Площа ця оточена концентричним валовидним підвищенням і дорівнює приблизно 2000 м². Зважаючи на її зовнішній вигляд, дослідник прийняв цю невеличку площа за територію всього Вишгородського городища.

Насправді ж, як виявили археологічні дослідження 1934—1937 рр., це валовидне підвищення не має нічого спільногого з тими валами, що оточували стародавнє місто. Це — пізніше утворення, що сталося внаслідок руйнування древньої церкви Бориса та Гліба і розчищення площи від будівельних решток під час будівництва нової церкви на цьому місці. Будівельні рештки, згорнуті по краях будівельної площинки, утворили підвищення овальної форми. Отже, Г. В. Ляскоронський прицерковну площа XII ст. прийняв за площа всього міста, і на цій підставі висунув твердження про невідповідність Вишгородського городища древньому Вишгороду.

Твердження про Вишгород як про частину нагірного Києва суперечить свідченням історичних джерел. Нехтуючи цими свідченнями, Г. В. Ляскоронський спутав історичні події двох різних визначних міст — Вишгорода і Києва. Літературні джерела дають цілком певні

¹ Советская археология, т. VIII, 1946.

² Г. В. Ляскоронский, Киевский Вышгород в удельно-вечевое время, СПБ.. 1913, стр. 25.

вказівки про місцезнаходження древнього Вишгорода, які дослідник навмисне ігнорував¹. Зупинимося лише на деяких з них.

Нестор у „Чтении о святых князьях Борисе и Глебе“ свідчить, що Вишгород знаходиться від Києва на 15 стадій². Під час боротьби Ольговичів з Мономаховичами в 1136 р. Всеволод Ольгович, розбивши війська київського князя Ярополка Володимировича коло верхів'я р. Сулою, переслідував його від Сулою до Вишгорода, „перешед Десну і ста противу Вышгород“³. На це свідчення, що визначає місцеположення древнього Вишгорода, звернув увагу ще С. М. Соловйов. „Цим визначається спірне положення Вишгорода щодо Києва: щоб стать противи Вишгорода, Всеволодові, що йшов на північ від Сулою, треба було перейти Десну“⁴.

Маємо літописну вказівку, в якій віддалення між Києвом і Вишгородом порівнюється з віддаленням між Боголюбовим і Володимиром⁵. Нарешті, у самому Києві та його близьких і віддалених околицях немає жодної топонімічної вказівки, яка б дозволяла пов'язувати з древнім Вишгородом інше місце, крім сучасного с. Вишгорода. А історія с. Вишгорода простежується з дуже давніх часів і пов'язується з історією літописного Вишгорода.

Отже, місцем древнього Вишгорода є Вишгородське городище, що височить на правому березі Дніпра, близько 80 м над рівнем води. Це місце було оточене ровами і валами, рештки яких добре простежуються з південно-західного боку.

На городищі та на прилеглій площі трапляється багато решток від давнього життя: плиточна цегла від кам'яних споруд, куски обпаленої глини від житлових і господарських будівель, уламки керамічного посуду та інші речі. В околицях городища донедавна зберігалися кургани. Все це свідчить про існування тут за давніх часів значного населеного пункту.

Дореволюційна археологія не приділяла належної уваги пам'яткам древнього Вишгорода, якщо не рахувати аматорських і скарбошукацьких розкопів. Результатом цих розкопів було лише руйнування пам'яток.

Наукове археологічне вивчення Вишгорода почалося лише за радянських часів. Інститут історії матеріальної культури АН УРСР (нині Інститут археології АН УРСР) та Московський державний історичний музей в 1934—1937 рр. розпочали дослідження Вишгородського городища.

¹ Причиною цього є намагання Г. В. Ляскоронського „обґрунтувати“ теорію норманістів про Кійв, як опірний варязький пункт. „Вышгород, — говорить він, — відігравав роль князівської столиці, головної міської цитаделі, інтереси якої внаслідок завойовницького характеру перших київських князів і вміщення у ній найманого гарнізону не завжди відповідали інтересам навколошнього населення. Вышгород був немов варязька фортеця у слов'янському Києві“. (Г. В. Ляскоронский, Киевский Вышгород, стр. 27).

² Сергій Буславський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 101.

³ Ипатьев. летоп., изд. 1871, стр. 214.

⁴ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, изд. „Общественная польза“, стр. 371, прим. 2.

⁵ Ипатьев. летоп., стр. 394—395.

Розкопки провадились у кількох місцях:

1) На площі, що оточує сучасну Вишгородську церкву і безпосередньо прилягає до церковної садиби; тут досліджувалися фундаменти древньої Борисоглібської церкви та територія древнього города, яка оточувала церкву.

2) Коло північної частини західного валу, поміж валом і рештками фундаментів; тут досліджувався внутрішній схил валу та прилеглі до нього комплекси житлових і господарських будівель.

3) Вал з південно-західного боку городища; тут досліджувалася конструкція укріплень та перевірялася наявність воріт або в'їзу в місто.

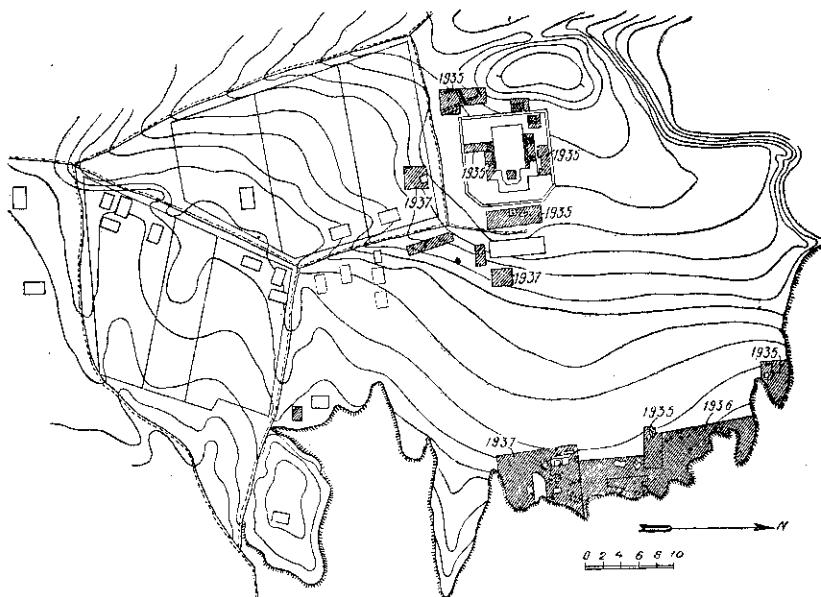

Рис. 1. План розкопок древнього Вишгорода.

4) На площі у східній частині городища над урвищем до Дніпра, яка простягається довгою смugoю від яру (що оточує городище з півночі), до балки (що врізується в плато городища з півдня); тут досліджувалися комплекси житлових і господарських споруд, які концентрувалися коло східного краю міста.

5) За межами городища, на південь від нього, досліджувалася площа на схилах давніх неглибоких ярів, які утворилися на місці давніх ровів (що потім були розмиті водою) і які захищали прилеглу до міста площу з півдня і сходу; в цьому місці досліджувалося кілька гончарних горнів XI—XIII ст. ст.

6) Нарешті, досліджувалися могильники, один з яких знаходився за півкілометра на північ від городища, другий — на відстані близько 2 км на південний захід.

Археологічними розкопками на цих пунктах були здобуті дуже важливі матеріали для вивчення господарського, соціального і куль-

турного життя древнього Вишгорода. На жаль, минуло близько півтора десятка років від початку розкопок, а результати їх залишаються неопрацьованими.

За цей час майже цілком втрачені паспорти на здобутий речовий матеріал; це знецінює його наукову вартість. Найцінніша частина речового матеріалу загинула під час німецько-фашистської окупації Києва; загинула і значна частина польової документації, зокрема всі рисунки та фото.

Все це утруднює завдання дати огляд археологічного дослідження Вишгорода. Немає ніякої можливості розподілити наявний речовий матеріал за певними стратиграфічними, житловими і господарськими комплексами, без чого не можна скласти уявлення про хронологічні етапи розвитку матеріальної культури, а також про певні соціальні відміни серед населення Вишгорода. Маємо змогу подати лише дуже загальну характеристику певних груп археологічних пам'яток, пов'язуючи їх з літературними джерелами.

Отже, єдино можливою конструкцією нашої статті може бути поділ відповідно окремих питань історії матеріальної культури. Зважаючи на велику наукову важливість об'єкту, яким є древній Вишгород, всяке доповнення відомостей про це місто буде корисним.

II

Якщо Вишгород у середині Х ст. був відомий у Візантії як визначний пункт Київської Русі, а княгиня Ольга приділяла йому особливу увагу, то цілком зрозуміло, що його виникнення треба відносити до більш ранніх часів.

До середини Х ст. Вишгород мав уже свою тривалу історію. Без стратиграфічного вивчення археологічних пам'яток ми не маємо матеріалів для спеціального висвітлення цього питання, але вже загальне знайомство з археологічним матеріалом дає змогу визначити два основних хронологічних етапи історії Вишгорода. Переважна більшість археологічних пам'яток древнього Вишгорода належить до ранньофеодального часу.

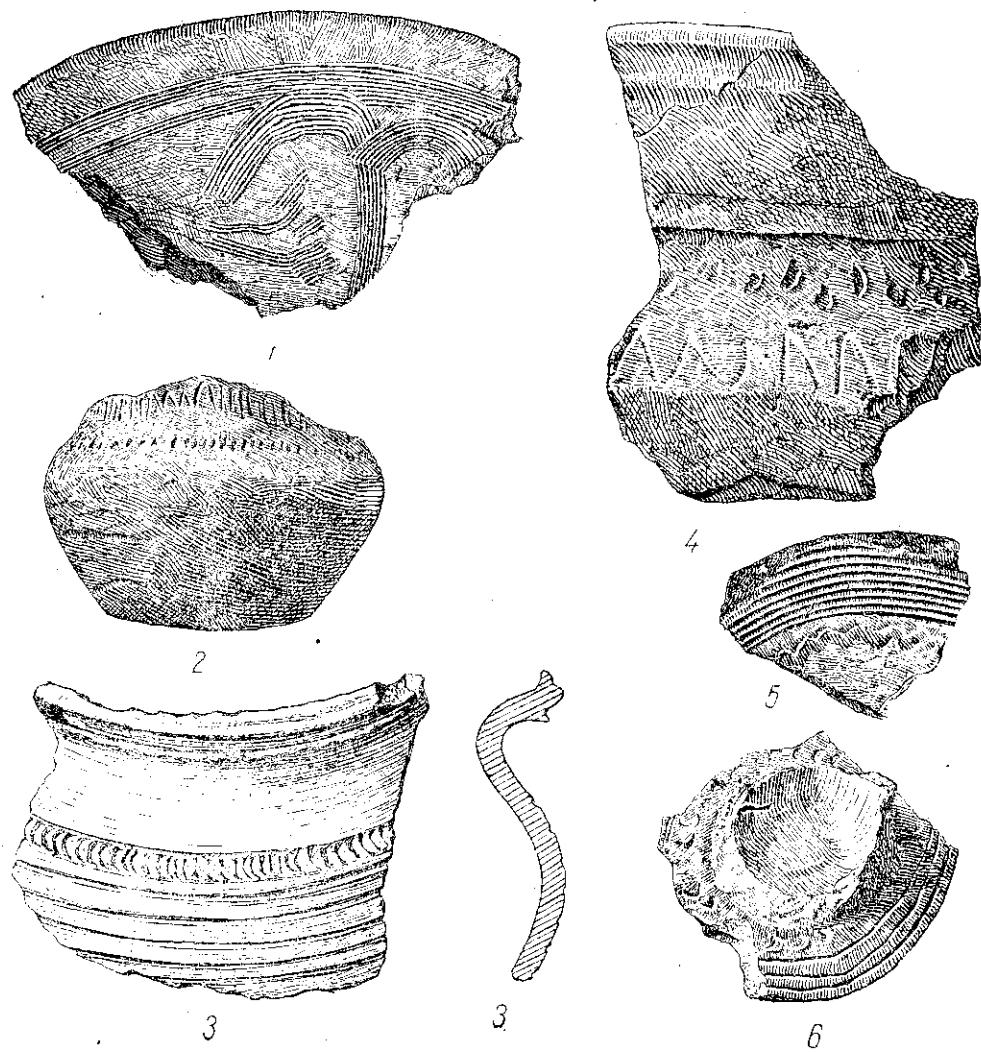
Але маємо археологічні свідчення і про більш ранні часи. Так, у східній частині городища виявлено культурний шар, більш ранній ніж основний ранньофеодальний шар. У цьому нижчому шарі знайдено фрагменти ліпного посуду і одна майже ціла посудина. Ці знахідки можна віднести до ранньослов'янських часів (табл. I, рис. 1, 2, 5).

Характеризуючи основну групу пам'яток ранньофеодальних часів, почнемо з розгляду житлових і господарських споруд, виявлених у найбільшій частині понад східним краєм городища.

Цей край дуже зруйнований обвалами і зсувами, через що тут утворилося чимало великих і дрібних ярів та мисовидніх виступів, що іноді на декілька десятків метрів відходять від плато городища до Дніпра. На цих виступах зустрічаються рештки культурного шару, а на одному з них у 1934 р. були встановлені рештки насипу, що, очевидно, був частиною східного валу, який зсунувся у Дніпро. Отже, розкопувана смуга площини понад східним краєм городища не є тим місцем, яке було крайньою східною площею древнього Вишгорода.

Розкопками була охоплена вся східна смуга городища понад краєм від північного яру до великої балки, що врізується в плато із сходу.

ТАБЛИЦЯ I

Древній Вишгород.

- 1 — фрагмент керамічної ліпної покришки, товщина спінки 1,5 см;
- 2 — мініатюрна керамічна посудинка, зроблена без гончарського круга, висотою (без вінець) 6,5 см, діаметром 7,5 см, діаметр денця 5,5 см;
- 3 — фрагмент вінець, зігнутих назовні;
- 4 — фрагмент великого горщика з прямими вінцями;
- 5 — фрагмент горщика, зробленого без гончарського круга, товщина стінки 1,3 см;
- 6 — фрагмент керамічного світильника.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

Тут виявлено систему жител та господарських будівель, розміщених двома рядами, паралельно східному краю городища. Між двома рядами житлових і господарських будівель простежено смугу незабудованої плоші, шириною близько 10 м; це дає підставу припускати, що тут була одна з вулиць древнього Вишгорода.

У східному ряду житлових і господарських будівель виявлено декілька площадок утрамбованої землі з залишками печини, великої кількості черепків, кісток та інших речей. Можливо, це були долівки від наземних споруд. Тут же виявлено три півземляночні приміщення та декілька хлібних ям.

Долівка першого приміщення залягає на глибині 1,3 м від сучасного рівня поверхні. Стіни його простежено на висоту 90 см від рівня долівки. Приміщення орієнтовано зі сходу на захід, розміром 4,6 × 2,7 м. Коло східної стіни виявлено зруйнований черінь розміром 1,1 × 0,9 м. У приміщенні була вирізана в суцільному суглинистому ґрунті лава, яка прилягала до східної стіни та печі. Лава підвищувалась над рівнем долівки на 75 см. У кутках приміщення виявлено ями від стовпів, на яких трималася покрівля. На долівці, коло печі, залягав шар попелу та вугілля. На всій площі долівки виявлено фрагменти посуду та тваринні кістки.

Коло цього приміщення, на північ від нього, виявлено господарська яма конусовидної форми, верхній діаметр якої дорівнює 1,35 м, діаметр dna 38 см, глибина 1,7 м. Стіни ями обмазані глиною та обпалені. В заповненні ями знайдено фрагменти кераміки, скляних браслетів, кістки тварин, залізний наконечник стріли, куски залізних шлаків і багато попелу та вугілля.

Друге приміщення, розміром 3,8 × 3,8 м, заглиблено в ґрунт на 1,2 м. Долівка ґлиnobитна, піч з куполоподібним склепінням, черінь, з півночі на південь, розміром 1,5 м. Піч збудована на підвищенні із суцільного ґрунту висотою 75 см від рівня підлоги. До східної північної і західної стінок прилягають лави, вирізані в суцільному ґрунті; висота лав від рівня підлоги 45—50 см.

Третє приміщення заглиблено в ґрунт на 1,6 м від сучасного рівня поверхні. Стінки його простежено на висоту 50—65 см від рівня підлоги. Долівка обмазана глиною і випалена вогнем. Розміри приміщення з півночі на південь 3,4 м, з сходу на захід 3,2 м. Піч була у північно-східному кутку. В кутках виявлено ями від стовпів, що тримали покрівлю. Коло цього приміщення виявлено господарська яма круглої форми з випаленими стінками; діаметр ями 1 м, глибина 1 м.

У кожному з трьох приміщень півземляночного типу входу чітко не простежено.

Другий ряд будівель ішов паралельно першому і був на віддаленні від нього близько 10 м на захід. Другий ряд будівель являв собою майже безперервну смугу півземляночних приміщень, пов'язаних з господарськими ямами-сховищами. У деяких з цих приміщень збереглися сліди згорілих стовпів і дощок, якими були облицьовані стіни.

Було виявлено також півземляночне приміщення з піччю, яке з південного боку сполучалось з другим приміщенням без печі. Цілком пристимо, що ці два приміщення були хатою з сіньми. На жаль, цей житловий комплекс поганої збереженості.

З будівель цього ряду найкраще зберігся комплекс, що складається з півземляночного житла, півземляночного господарського приміщення і господарської ями-сховища, викопаної посередині господарського приміщення. Житло заглиблено на 1,32 м від сучасного рівня поверхні. Розмір його з півночі на південь дорівнює 5,45 м, з сходу на захід 4,1 м. Піч знаходилася у західній частині житла, мала півсферичне глинистне склепіння, частина якого збереглася на висоті 30 см; розміри череня з сходу на захід 1 м і з півночі на південь 90 см. Піч не прилягала до західної стіни, і поміж нею та стіною був півметровий прохід. Вона була збудована на вирізаному в ґрунті підвищенні на 53 см від рівня підлоги. На таку ж висоту вздовж стінок житла були зроблені лави з супцільного ґрунту. З східного боку простежено вхід у житло, що чотирима східцями спускається від давнього рівня поверхні до долівки житла; ширина входу має 65 см. У кутках житла були виявлені ямки від стовпів, на яких трималася покрівля.

На площі житла знайдено багато черепків посуду, зокрема амфор, фрагменти скляних браслетів і скляних флаконів, скляні узорчаті намистинки, залізні і кістяні вироби, дві цілі амфорки київського типу (табл. III, рис. 8) та кістяний виріб невідомого призначення, який умовно називають щипавкою (табл. VII, рис. 5).

На північ від цього житла виявлено півземляночне приміщення, що безпосередньо прилягало до житла. Розміри його дорівнюють із сходу на захід 3,3 м, з півночі на південь 2,3 м. Вхід у приміщення знаходився з південного боку, з боку житла. Ширина входу 1,15 м. По кутках приміщення та з боків входу в нього виявлено ямки від стовпів, що тримали покрівлю над усім приміщенням і входом, який виступав назовні. У східній частині приміщення виявлено банковидну яму, викопану в суглинистому підґрунті. Стінки та дно її обмазані глиною і випалені. Діаметр ями 1,2 м, глибина 56 см. Вся долівка приміщення була вкрита шаром попелу й вугілля, в якому знайдені черепки посуду ранньофеодального часу, тваринні і риб'ячі кістки тощо.

У північно-західній частині городища, на площі, яка прилягає до внутрішнього схилу західного валу, розкрито декілька жител. Простежена певна система їх розташування: житла були збудовані в один ряд, рівнобіжно схилу валу. Збереженість цих жител погана, тому важко було визначити їх форму і розміри. Збереглися рештки печей та долівок; зрідка траплялися рештки зотлілого дерева. На площі жител знайдено черепки посуду, залізні наконечники стріл, мідні хрестики, куски свинцю, тваринні кістки та інші речі.

Археологічні розкопки Вишгородського городища дають підставу говорити про наявність тут двох основних типів житлових і господарських приміщень. До першого типу належать приміщення, що нижньою своєю частиною на невелику глибину входили в ґрунт. Цей тип умовно можна назвати півземляничним. Але в основному — це наземні споруди, бо поглиблення їх у ґрунт дуже невелике у порівнянні з загальною висотою приміщення.

Якщо загальна висота приміщення завжди має бути більшою від зросту людини, то поглиблення у ґрунт рідко перевищує 1 м; отже, у землі знаходиться не більше, як третина приміщення, а дві третини його є наземними. Така конструкція жител і господарських приміщень

була проста з технічного боку і дуже зручна в побуті, бо сприяла збереженню тепла.

Завдяки поглиблений у ґрунт частині півземляночний тип приміщень добре простежується під час археологічних розкопок по плямі земляного заповнення у межах ґрутового заглиблення.

Цілком наземні дерев'яні будівлі виявiti важко. Тому й склалася думка, яка не відповідає дійсності, що напівземляночний тип приміщень був домінуючим у Київській Русі.

Хоч наземні будівлі простежити важко, у Вишгороді їх виявлено декілька. Рештками наземних приміщень є утрамбовані площацки із залишками господарських і побутових речей. Розмірів і конструктивних особливостей на підставі цих решток встановити не вдалося.

III

Археологічні розкопки Вишгородського городища дають підставу говорити про господарство людей, що його населявали.

Численними є рештки ремісничого виробництва. Крім великої кількості різних ремісничих виробів, які зустрічаються у кожному приміщенні і коло приміщень, виявлено багато решток ремісничих майстерень. Рештки ковальської майстерні були знайдені в 1935 р. у східній частині городища. В 1936 р., у цій частині виявлено рештки другої металообробної майстерні: велику кількість залізних шлаків і шість круглих кусків залізного півфабрикату — криць. Тут же розкопали і завал печі виробничого призначення, можливо ковальського горна.

У 1937 р. у цій же частині городища виявлено півземляночне приміщення, в якому були куски залізних шлаків і дві криці (з яких відрубали по меншій частині), куски свинцю, фрагмент ажурного декоративного ліття з міді і кілька ковальських виробів.

Недалеко від решток металообробної майстерні знайдено¹ кілька речей, які, певно, є залишками ювелірної майстерні; серед них — глинняний ллячик доброї збереженості (табл. VI, рис. 6), декілька фрагментів глинняних тигельків з слідами на них емалі та срібла і цілі глинняні тигельки (табл. VI, рис. 7, 8). У південно-західній частині городища, на площі, яка прилягала до внутрішнього схилу південно-західного валу, також виявлено рештки металообробної ювелірної майстерні, серед яких знайшли бронзовий штамп для виготовлення прикрас у вигляді лоточків (табл. VII, рис. 10) та дві ливарські формочки для відливання прикрас (табл. VI, рис. 10, 11).

Отже, металообробне ремесло було розвиненою галуззю господарської діяльності населення у межах Вишгородського городища. Знахідки окремих виробів з металу доповнюють уявлення про ступінь розвитку металообробного ремесла у Вишгороді. Є підстави припускати, що більшість окремих речей, знайдених у Вишгороді, є продукцією місцевих майстрів, бо не було потреби довозити ті речі, які можна було виготовляти на місці.

Заслуговує на увагу знахідка мініатюрного струга та маленького долітця (табл. II, рис. 14, 15), які свідчать про наявність деревообробного ремесла у Вишгороді.

Окремими знахідками представлено ремесло по обробці кістки. Серед кістяних виробів були незакінчені вироби, які свідчать про місцеве оброблення кістки (табл. VI, рис. 1—2).

Часткові досліди міського посаду древнього Вишгорода провадилися на південь від городища на пологому плато. Це плато зрізано ярами, які частково є розмитими ровами, що захищали посад; місцями помітні сліди валів. На площі плато у великій кількості трапляються черепки посуду та інші речі часів Київської Русі, що свідчить про заселеність цієї території. На схилах давнього неглибокого яру (можливо, розмитого водою рову, що проходив з півночі на південь і захищав посад із західної сторони) виявлено кілька місць з виходами на поверхню кусків печини, попелу, керамічних шлаків і великої кількості черепків. Тут були гончарні горни.

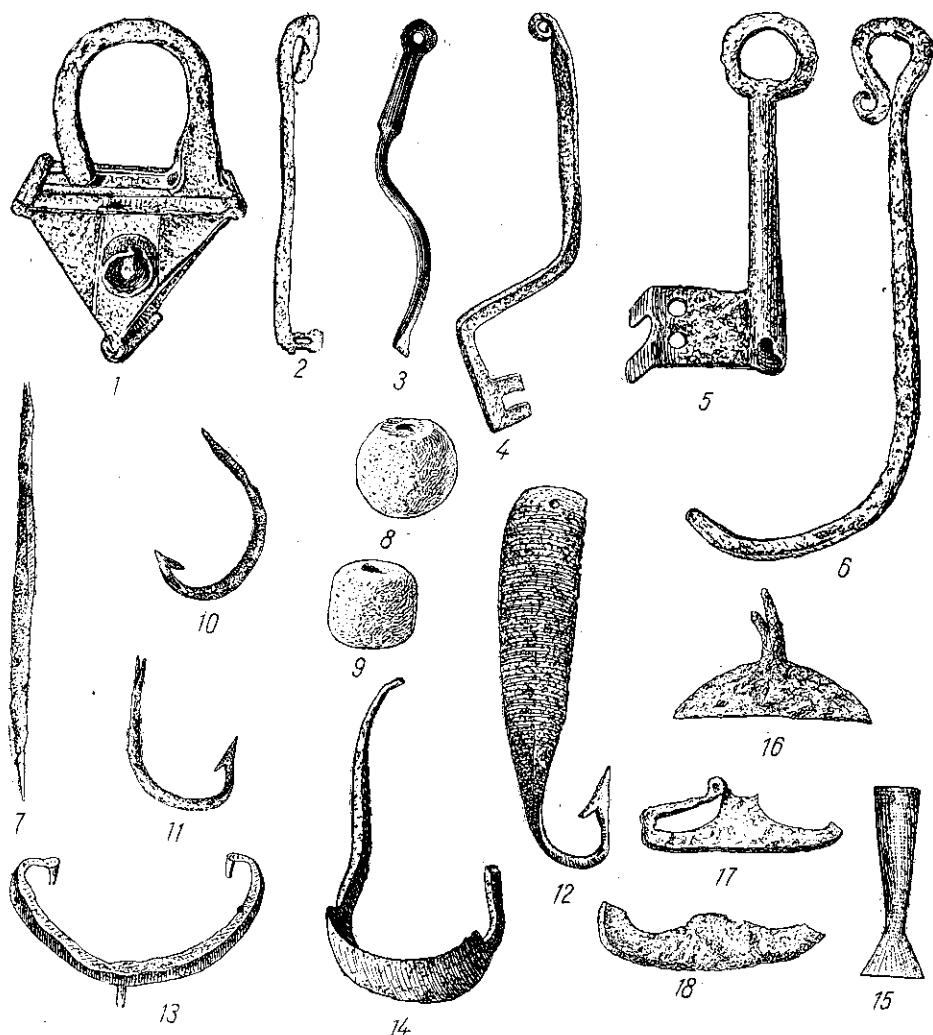
Перший горн розкопали в 1936 р. на західному схилі яру. Він збудований на насипному глинняному шарі товщиною близько 15 см. Це була масивна споруда, подовжена по лінії з сходу на захід. На жаль, від неї збереглася лише західна тильна частина; передня частина з боку топки була зруйнована внаслідок розмивів схилу яру. Піч горна в горішній частині має сферичну форму. Висота печі збереглася на 56 см; довжина її з сходу на захід 1 м, ширина з півночі на південнь 1 м. Довгастий стовп з міцної обпаленої глини, що стояв посередині печі, ділив її на дві рівні камери — північну і південну. На цей стовп, так звані козли, та на стінки горна була оперта решітка, яка відділяла піч від горна і на яку ставили посуд у горні для обпалювання. Товщина решітки 10—16 см; дірки у ній діаметром 6—9 см, віддалені одна від однієї на 29—50 см. Через цю решітку проходив вогонь з печі в горн і обпалював посуд. Стінки горна вище решітки майже не збереглися. Весь горн зроблено з глини, випаленої до стану міцної печини червоного кольору. Серед обвалених решток горна і поверх решітки знайдено велику кількість фрагментів глинняного посуду, зробленого на гончарському крузі, переважно з лінійним і хвилястим орнаментом.

На східному схилі того ж яру виявлений другий горн, від якого добре збереглася лише піч. Горн у плані мав довгасту грушовидну форму, видовжену з півночі на півден. Отвір печі — з півдня. Довжина горна 3,8 м, ширина з боку отвору 1,5 м, з тильної боку 2 м. Посередині печі стояла стінка, товщиною 35—50 см, завданням якої було підтримувати решітку горна. Стінка ця, або козли, проходила вздовж майже всієї печі, не доходячи до отвору на 80 см, і поділяла її на дві частини — камери з загальною підтопкою. Цей горн був збудований на місці попереднього горна, рештки якого виявлені у вигляді шлакованого поду та обваленої решітки в шарі, на якому стояла описана піч горна.

Другий ряд горнів виявлено коло першого ряду, на південному схилі яру, що проходив із заходу на схід і, можливо, також був розмитий давнім ровом, який захищав посад з півдня. Тут виступає на поверхню десять плям, розташованих в ряд, із залишками печини, вугілля, золи, керамічних шлаків і черепків посуду.

Одну з таких плям розкопали у 1937 р. На глибині 15—20 см, відразу ж під орним ґрунтом, був виявлений горн, що зберігся у нижній частині. Він мав грушовидну форму, видовжену з півночі на півден.

ТАБЛИЦЯ II

Древній Вишгород.

- 1 — залізний висячий замок;
- 2—6 — залізні ключі різних форм;
- 7 — залізне вістря невідомого призначення;
- 8, 9 — керамічні грузила для сітей;
- 10—12 — залізні рибальські гачки;
- 13 — залізна підкова з шипами для ходіння по льоду;
- 14 — залізний струг;
- 15 — залізний виріб — долото з втулкою;
- 16 — залізна лопатка для бджільництва;
- 17, 18 — залізні кресала.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

Топка печі отвором виходила на північ, у бік яру. При побудові горна був вдало використаний стрімкий схил яру для підпаливання топки і, головне, для підсилення повітряної тяги в печі. Довжина горна 3,25 м, середня ширина 2 м. Як і в попередніх горнах, стінка ділила піч на дві камери. Товщина цієї стінки 35 см, товщина стінок печі 20—30 см. Стінки і під печі вкриті скловидним шлаком. У південній тильній частині горна виявлено багато плиток з пісковика сірого кольору, товщиною до 2 см. Очевидно, вони були використані при побудові тильної частини горна. У печі знайдена керамічна плитка трапецієвидної форми: висота плитки 35 см, ширина знизу 20 см, ширина зверху 15,5 см, товщина 2,7 см. Наверху плитки пророблено дві дірочки. Очевидно, це була затулка печі, за допомогою якої регулювалася тяга повітря у печі.

Коло горна виявлено три ями, що були пов'язані з гончарним виробництвом. У них знайшли запаси сірозвеленуватої глини, принесеної сюди з іншого місця, фрагмент глинняного гончарського знаряддя та багато черепків.

Отже, у Вишгороді існував окремий район гончарних горнів, що знаходився за межами города і був частиною ремісничого посаду. Така кількість горнів, треба думати, забезпечувала посудом не лише мешканців древнього Вишгорода. На частині денеца посуду, що знаходили у Вишгороді, зустрічаються клейма, які є знаками окремих майстрів — власників горнів (табл. IV).

У Вишгороді розводили всіх домашніх тварин, які відомі зараз. Найбільша кількість знайдених кісток належить найважливішим у господарстві тваринам. Протягом 1934—1937 рр. знайдено кістки домашніх тварин: коней 59 особин, биків 252, овець 83, кіз 70, овець або кіз 19, свиней 189, собак 46, кішок 6, кролів 1.

Досить велика кількість кісткових залишків належить диким тваринам, що свідчить про розвинене промислове полювання. Маємо залишки кісток таких диких тварин: куланів 1 особина, бізонів 2, турів 2, лосей 33, оленів 35, козуль 17, свиней (диких) 19, ведмедів 3, вовків 1, лисиць 4, куниць 1, тхорів 1, зайців 10, бобрів 19, хом'яків 2, водяних щурів 2. З кісток птахів маємо такі: курей (домашніх) 36 особин, качок (домашніх і диких) 15, гусок (домашніх і диких) 14, чирків 2, лебедів 1, журавлів сірих 1, глухарів 1, тетерев'ятників 1, орланів білохвостих 1, хижаків 1, інших птахів 13.

Про рибальські промисли населення древнього Вишгорода свідчать знахідки риб'ячих кісток і рибальського знаряддя. Мешканці Вишгорода, судячи по знахідках кісток (осетрів 10 особин, сомів 9, щук 13, судаків 4, карпових 13, інших риб 22), виловлювали у Дніпрі значної величини і в значайній кількості різноманітні породи риб¹.

З рибальських знарядь знайдено риболовні крючки, блешні, грузила для сітей, підкови з гострими шипами, які прив'язували до підошви взуття під час рибальства взимку у прорубах (табл. II, рис. 8—13).

У радянській історичній літературі укріпилася думка, що Вишгород був приватним князівським містом, який цілком як виробничий осередок і як населений пункт належав князеві².

¹ С. В. Юшков, Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, АН СССР, 1939, стр. 46—47; Б. Д. Греков, Киевская Русь, АН СССР, 1944, стр. 45, 82; В. В. Мавродин. Образование древнерусского государства, Л., 1945, стр. 146.

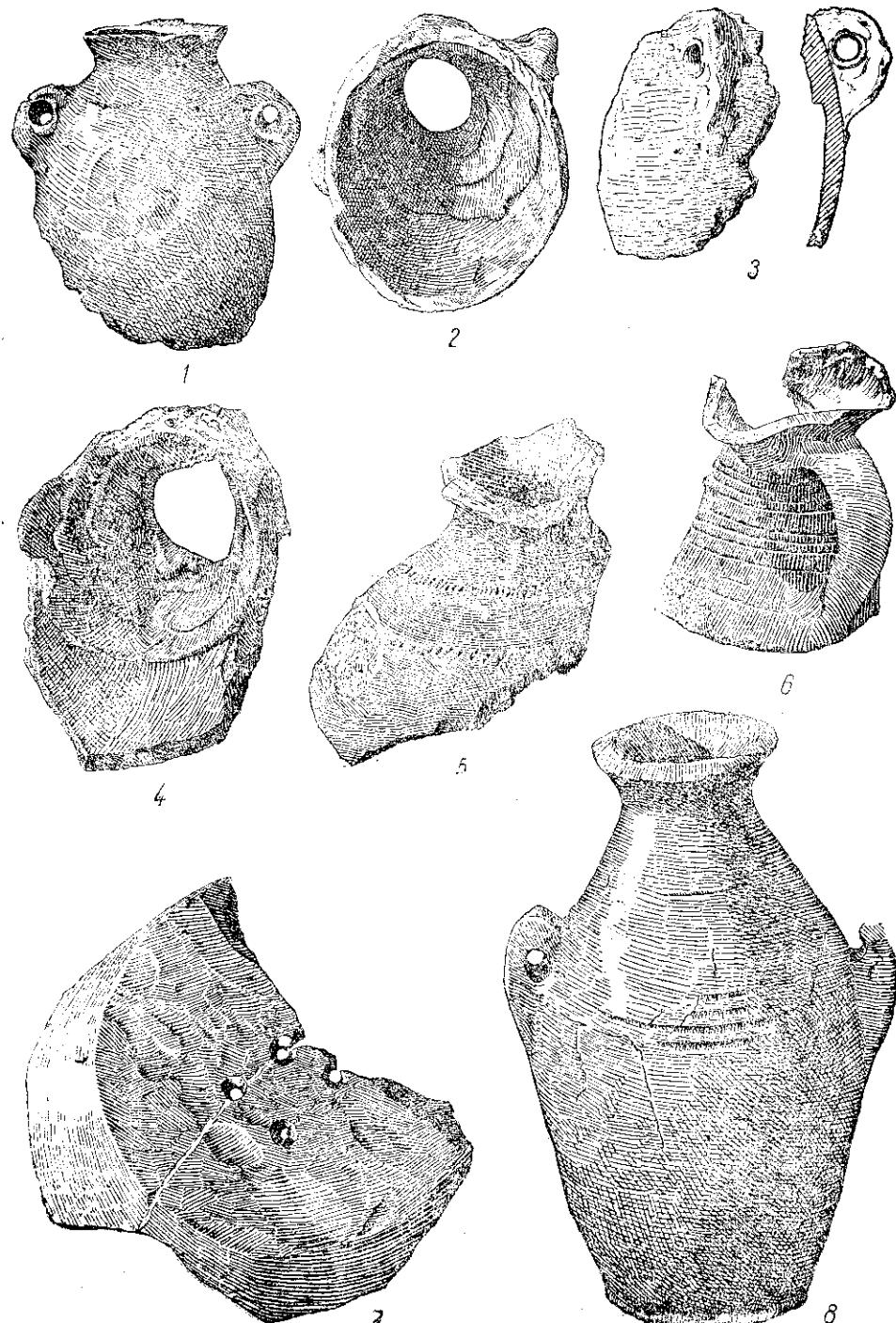
² Там же.

Древній Вишгород.

- 1, 2 — верхня частина амфорки київського типу;
3 — вушко і частина стінки амфорки київського типу;
4, 5 — шийка і частина стінки амфорки київського типу;
6 — фрагмент глечника з вушком;
7 — фрагмент денця друшляка;
8 — амфорка київського типу, висотою 18,5 см.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ III

Письмові джерела дозволяють простежити існування князівського двору у Вишгороді майже протягом усього періоду стародавньої Русі домонгольських часів.

Перша літописна згадка говорить про Вишгород як про Ольжин град. Пізніше літопис говорить про наложниць Володимира Святославича у Вишгороді, що свідчить про традицію у поглядах сучасників літописця, згідно якої Вишгород розглядали як місто, де був двір Володимира. Політичні і, мабуть, господарські зв'язки з Вишгородом мав Святополк Володимирович Окаянний, про що свідчить „Сказание о князьях Борисе и Глебе“. Ярослав Володимирович і його син Ізяслав з приутків, які вони одержували у Вишгороді, будували і прикрашували вишгородські церкви¹.

Не раз у літописах згадується про Вишгород і як про військовий опірний пункт київських князів, а також як про місце їх відпочинку та розваг.

Археологічні пам'ятки поки що не відповідають на питання про приналежність Вишгорода в цілому київським князям, але стверджують існування у ньому князівської резиденції і князівського господарства. Так, у 1934—1937 рр. на території древнього Вишгорода знайдено дві свинцеві князівські печатки, що є пам'ятками політичної діяльності князів, які перебували у Вишгороді, і дипломатичних зносин з ними інших князів. Серед клейм на дензях гончарного посуду привертають увагу три клейма із знаком Рюриковичів. Два з них опубліковано Б. О. Рибаковим у статті, присвяченій знакам власності у князівському господарстві Київської Русі², третій (табл. IV, рис. 10) нагадує клеймо на посудині з кладовища древнього Ізяслава, опубліковане Б. О. Рибаковим у згаданій статті. Більшість гончарних клейм з Вишгорода не є знаками князівської власності. Це дає підставу вважати більшість вишгородських гончарів ремісниками, які не належали князівському господарству. Вони могли бути ремісниками, феодально незалежними, або ремісниками, що працювали не в князівському, а в боярському господарстві.

Письмові джерела стверджують існування у Вишгороді досить численної боярської верстви. Відомі імена десяти вишгородських бояр: Путьша, Талець, Єлович, Ляшко, Міронег, Ждан Мікула, Чудін, Тудор, Давид і Радло. В дійсності бояр у Вишгороді протягом Х—XII ст. ст. було значно більше, бо джерела згадують лише про тих, які відігравали найактивнішу роль у політичних подіях Київської Русі. І кожний з цих бояр мав своє володіння, яке не могло належати князеві.

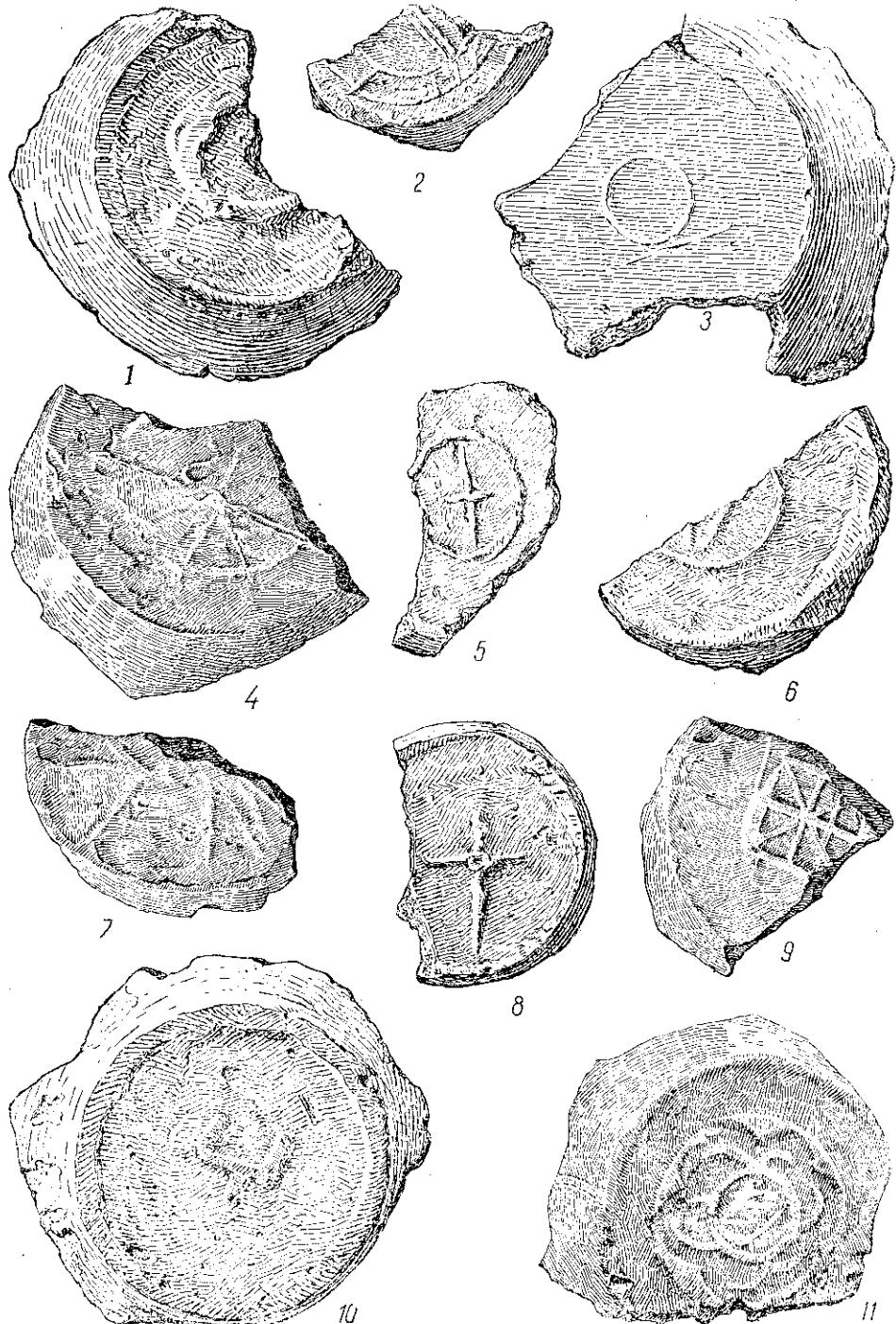
Так, розповідаючи про облогу Вишгорода військами Мстислава Ізяславича в 1169 р., літопис згадує, що це військо спалило двори тисяцького Давида і боярина Радла, а також двори інших семи бояр, імен яких не зазначено³. Цікаво, що ці двори знаходилися „на болоньї от Днепра“, тобто на дніпровській заплаві за межами міста. В цьому, мабуть, криється пояснення того, що на площі городища не знайдено хліборобських знарядь. Феодальні маєтки, господарською основою яких було хліборобство, знаходилися, очевидно, не на території міста, а в його околицях.

¹ Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 197, 200, 201.

² Советская археология, т. 6, стр. 249, рис. 70.

³ Іпатьев. летоп., стр. 366.

ТАБЛИЦЯ IV

Клейма на денцях керамічного посуду з древнього Вишгорода ($\frac{1}{2}$ н. в.).

Історія древнього Вишгорода свідчить про особливє його значення як військово-стратегічного пункту, що й обумовлювало економічні, політичні та інші зв'язки київських князів з Вишгородом. І заснування у Вишгороді князівського двору, можливо, в більшій мірі було військово-політичним, ніж господарським заходом. Цілком припустимо, що княгиня Ольга вперше укріпила Вишгород або добудувала існуючі укріплення і разом з тим заснувала тут свій маєток. Це могло бути підставою для усної традиції вважати Вишгород „Ольжиним градом“, як город у вузькому розумінні цього слова.

Після князювання Ольги Вишгород був одним з важливіших стратегічних пунктів, що входили в систему оборони центральної території Київської держави та її столиці. Часто київські князі під час військової небезпеки залишали Київ і йшли у Вишгород, укріплення якого вважалося менш приступними для ворога, ніж укріплення Києва. Військові супротивники київських князів також намагалися насамперед захопити Вишгород, як базу для наступу на Київ. Так, наприклад, робив чернігівський князь Всеvolod Ольгович під час боротьби з Ярополком Володимировичем за київське князювання в 1136—1139 рр.¹.

Юрій Володимирович Долгорукий, заволодівши Києвом у 1149 р., насамперед намагається укріпитися в тих містах, які мали першорядне військово-стратегічне значення. Юрій Володимирович садовить свого старшого сина Ростислава у Переяславі, Бориса — у Белгороді, а найенергійнішого Андрія — у Вишгороді. В 1161 р. проти київського князя Ростислава Мстиславича склалася коаліція з князів Ізяслава Давидовича, Олега Святославича та Святополка і Ярослава Всеvolодовичів. Наступаючи на Київ, супротивники Ростислава Мстиславича насамперед захоплюють Вишгород і звідти ведуть боротьбу за Київ².

Під час війни між суздальським князем Андрієм Боголюбським і Мстиславом, Давидом та Рюриком Ростиславичами в 1171 р. останні залишили Київ і укріпилися у Вишгороді та Белгороді, як у найбільш надійних і стратегічно важливих пунктах. У цій війні Вишгород витримав облогу 50-тисячного війська Андрія Боголюбського протягом дев'яти тижнів³.

Отже, Вишгород був однією з наймініших фортець Київської Русі; цьому сприяли і природні умови та місці оборонні споруди. Деяку уяву про будову вишгородських укріплень дають розкопки валу. У південно-західному валу городища лінія валу пересікається западиною. Можна було припускати, що саме тут був в'їзд у місто, проте це дослідженнями не було підтверджено.

Під час цих досліджень було вивчено будову вишгородського валу. Під шаром бурої глини виявлено зотлі рештки великих берестових колод від зрубів — клітей, що були розташовані по лінії з південного сходу до північного заходу, рівнобіжно лінії валу. Кліті були щільно до dna засипані міцно злежаною бурою глиною, у якій не виявлено ніяких матеріальних решток. В одній з клітей простежено стіну з 13 колод,

¹ Ипатьев. летоп., стр. 214.

² Там же, стр. 353.

³ Там же, стр. 392.

покладених одна на одну на висоту понад 2 м, способом кладки в зруб. Кліті досить великі: поздовжня стіна досягає 5 м довжини.

Ці кліті є не що інше, як так звані засипні тараси, які вже відомі після дослідження оборонних споруд древнього Белгорода, Райковецького городища та Городського городища. Це — поширений тип фортифікаційних споруд Київської Русі.

Тараси древнього Вишгорода, як і Белгорода, Райковецького та Городського поселень, були конструктивним елементом будови валу. Вони були засипані землею не лише всередині, а й зверху; з зовнішнього боку їх стінки також прикривалися землею та дерном подібно до того, як це було встановлено під час розкопок белгородських валів. Над таким валом з прихованими тарасами, очевидно, будували наземні дерев'яні фортифікаційні споруди. Ці споруди могли бути подібні до тих тарас, які були виявлені всередині валу, відкритих зовні у вигляді паралельних дерев'яних стін, між якими для міцності насипалася земля, або це були так звані заборали (стіна в один ряд) чи частокіл.

Невеликі розвідкові розкопки були проведені на частині південно-східного валу з боку схилу до дніпровської долини. Вал тут зберігся лише протягом кількох десятків метрів і змикався з тим валом, який входив у другу лінію оборони, що захищала посад Вишгорода. Дерев'яних конструкцій у валу на цьому місці не було виявлено. Простежено чергування шарів, утворених валом, який насипали на чорноземному шарі, що був давнім рівнем поверхні. У насипці валу ніяких культурних решток не знайдено.

Вивчаючи рельєф місцевості в околицях Вишгорода в 1947 р., А. В. Добровольський простежив систему обсерваційних пунктів, яка була частиною системи оборони древнього Вишгорода. З площині древнього Вишгорода, з найвищого її пункту, на західній частині валу, добре видно околиці, крім південного сходу та південно-західного яру, через які ворог міг непомітно наблизитись до міських укріплень. На південний захід від городища є штучно насипаний курган, з якого добре проглядається весь яр на велику віддалю. Курган добре видно з валу городища, як і городище з кургана. Але з кургана, як і з валу городища, горизонт на південний схід від городища не проглядається. Для того щоб стежити за цим простором, є другий підвищений пункт (садиба колгоспника Коваленка). Але з цих пунктів не можна стежити за ярами, які знаходяться нижче Вишгорода в напрямі до Києва. Для нагляду за цими ярами є два підвищення; з одного з них не видно Вишгорода, але видно друге підвищення, а з другого добре видно Вишгород та інші обсерваційні пункти. „Таким чином, — зауважує А. В. Добровольський, — ця сітка сторожових вишок гарантувала повний нагляд на всі 360° і на далеку відстань. Теперішній рельєф, звичайно, дуже змінений господарськими плануваннями і земляними роботами, але в основному він досить зберігся“.

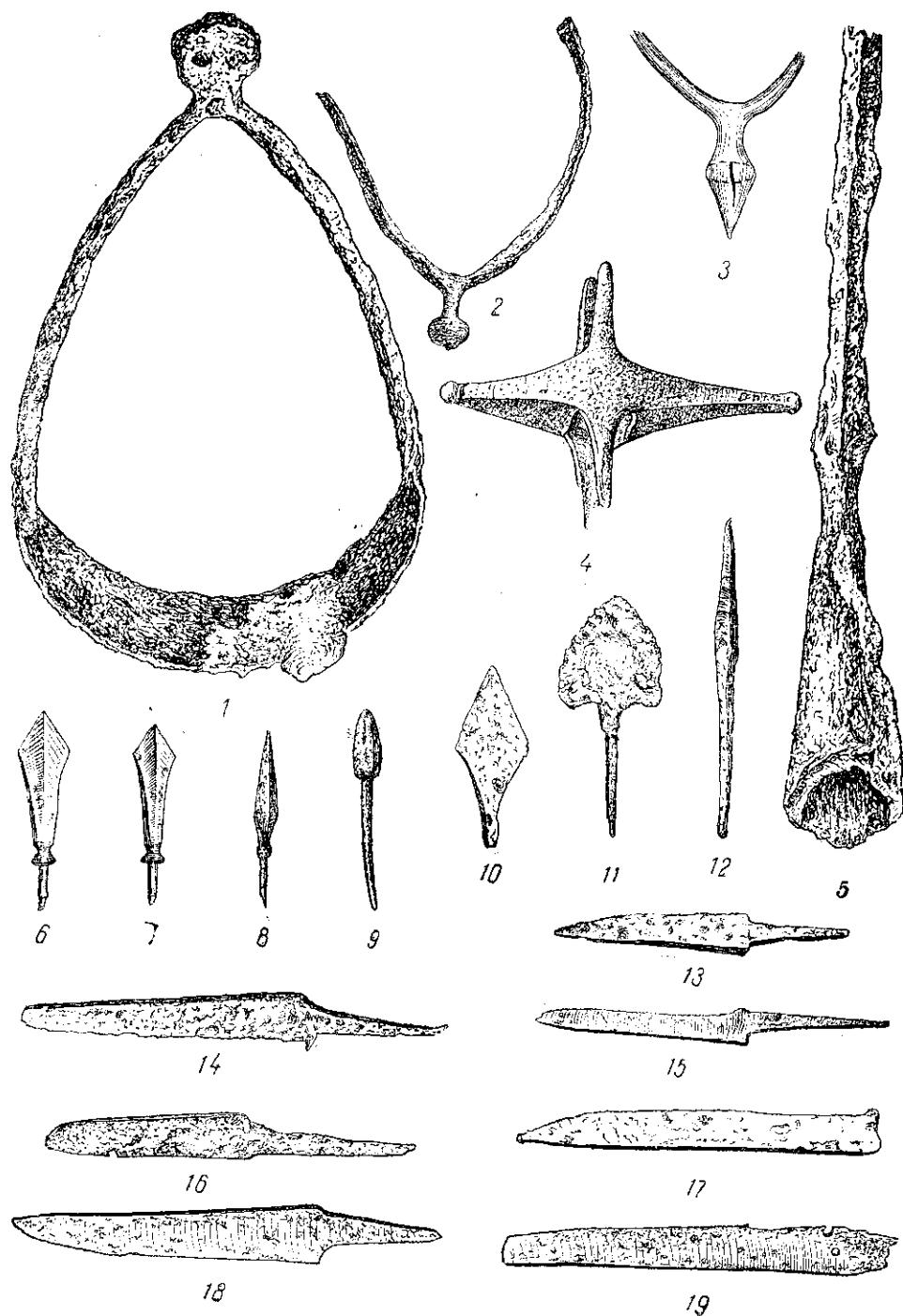
Пам'ятками військового життя Вишгорода є зброя, яка знайдена під час розкопок (табл. V). Найчастіше зустрічалися залізні наконечники стріл майже усіх типів, які були відомі в Київській Русі. Слід відзначити перехрестя меча та наконечник списа з обламаною кінцівкою.

Древній Вишгород.

- 1 — залізне стремено;
- 2, 3 — залізні шпори;
- 4 — перехрестя від меча;
- 5 — залізний наконечник списа з обламаним вістрям;
- 6—12 — залізні наконечники стріл різної форми;
- 13—19 — залізні леза ножів.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ V

Древній Вишгород.

- 1, 2 — кістяні вироби;
- 3 — кістяний наконечник стріли;
- 4 — кістяне знаряддя, можливо, для плетіння рибальських сітей;
- 5 — кістяна голка для плетіння рибальських сітей;
- 6 — керамічний ллячик;
- 7, 8 — керамічні тигельки;
- 9 — бронзова пряжка;
- 10, 11 — частини від ливарських формочок.

(Рисунки дані в $\frac{4}{5}$ н. в.).

ТАВЛИЦЯ VI

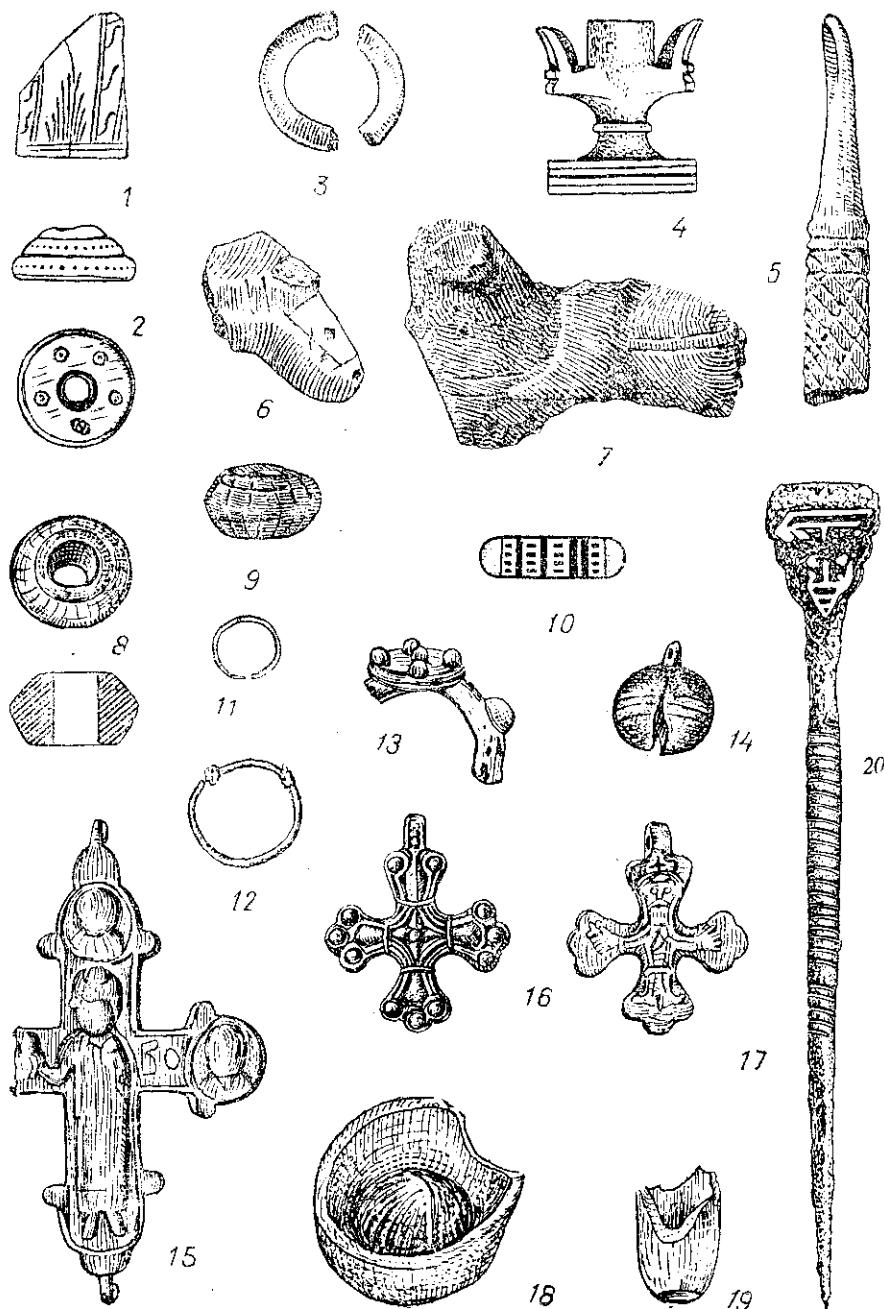

Древній Вишгород.

- 1 — фрагмент кістяної пластинки з рослинним орнаментом;
- 2 — кістяний гудзик;
- 3 — два фрагменти кістяного колечка;
- 4 — кістяний виріб невідомого призначення, можливо, п'ята від веретена;
- 5 — кістяний виріб, відомий під назвою „щипавка“;
- 6 — глиняна головка від фігурки коня;
- 7 — тулуб глиняної фігурки коня;
- 8, 9 — шиферні пряслиця;
- 10 — бронзовий штамп для виготовлення прикрас;
- 11, 12 — срібні колечка;
- 13 — фрагмент скляного персня;
- 14 — бронзовий бубонець;
- 15 — бронзовий енколпіон із зображенням св. Бориса;
- 16, 17 — бронзовий хрестик;
- 18, 19 — нижні частини скляних флаконів;
- 20 — залізна інкрустована булавка.

(Рисунки дані в 4/5 н. в.).

ТАВЛИЦЯ VII

Знайдено також одно стремено і два фрагменти шпор різних типів, які свідчать, що до складу війська входили і вершники.

V

В „Сказании о святых князьях Борисе и Глебе“, написаному в першій половині XI ст., говориться про Вишгород так: „Блажен по истине паче град руский, таково имый в себе сокровище, ему же не точен весь мир. Истино Вышегород наречеся; вторсй Солунь в Рустей земли явися“¹.

Головним завданням політики князя Ярослава Володимировича було зовнішнє і внутрішнє зміцнення Київської держави. Одним з важливіших засобів зміцнення міжнародного становища, а також збереження політичної незалежності Київської Русі було встановлення незалежності руської церкви від Константинополя. Цьому була підпорядкована вся церковна політика Ярослава. Немалу роль у зміцненні незалежності руської церкви відігравала наявність своїх місцевих святих. Тому Ярослав Володимирович створює культ своїх братів Бориса та Гліба, що відповідало і династичним інтересам.

Ставлячи князів Бориса та Гліба на рівень інших християнських святих, Ярослав Володимирович підносив в очах широких верств населення Київської Русі авторитет держави і князівської влади, а також свій власний авторитет. Це була спроба оточити владу князя Київської держави ореолом святості на зразок теократичної влади візантійських імператорів. Руське духовництво підтримувало Ярослава.

Ідейною підготовкою до канонізації князів Бориса та Гліба було поширення у народі легенд про чуда, які відбуваються на місці поховання Бориса у Вишгороді і Гліба на березі р. Смідині коло Смоленська. Приблизно в 1021 р. у Вишгород було перевезено тіло Гліба і поховано поруч могили Бориса коло церкви Василія, яку збудував кн. Володимир.

З цього часу Вишгород стає найвизначнішим церковно-релігійним осередком Київської Русі. Майже кожний київський князь вважає своїм обов'язком збудувати у Вишгороді церкву в пам'ять про князів Бориса та Гліба. Після того як згоріла церква Василія, у Вишгороді збудували малу капличку, в яку й поставили гроби Бориса та Гліба.

Одночасно Ярослав звелів готовувати матеріал для будівництва нової церкви, яка була закінчена щось близько 1026 р.² і висвячена в ім'я Бориса та Гліба в день смерті Бориса 24 липня. Сюди ж перенесли і гроби князів. З цього часу офіційно починається культ Бориса та Гліба.

Церква, збудована Ярославом, була дерев'яна, з п'ятьма куполами і прикрашена „всякими красотами, иконами и иные писмены“. Серед ікон було зображення патрона цієї церкви, мабуть Бориса, що відзначалося мистецьким виконанням і реалістичністю зображення. Нестор так говорить про неї: „видяще его образ написан, паки самого зряще“³.

¹ Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 16.

² В. И. Лесючевский, Вышгородский культ Бориса и Глеба, „Советская археология“, т. VIII, 1946, стр. 235.

³ Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 189.

Дерев'яну церкву збудував і Ізяслав Ярославич, освячення якої відбулося 2 травня 1072 р. Святослав Ярославич почав будувати кам'яну церкву, яку після його смерті (1076 р.) закінчив Всеволод Ярославич. Ця будова виявилася невдалою і обвалилася, коли поклали її верх. Мав намір будувати кам'яну церкву і Святополк Ізяславич. Але цей намір здійснив чернігівський князь Олег Святославич в 1111 р.

Володимир Мономах, будучи Переяславським князем, також піклується про вишгородську святиню. Він замовив коштовні раки для Бориса та Гліба із срібла „з хрустальними великими рознізанії“¹, з по-золоченими світильниками². Святополк Ізяславич не дозволив поставити гроби князів у нову церкву, „зане не сам бяше ее создал церкве тоя“³. Це було зроблено в 1115 р., коли київським князем був Володимир Мономах.

Фундаменти, виявлені розкопками, певно, належать Борисоглібській церкві, яку збудував Олег Святославич у 1111 р. Вони знаходяться на території, де стоїть сучасна вишгородська церква, але займають більшу площину. Решток церкви, яку будував Всеволод Ярославич і яка завалилася після її закінчення, досі не виявлено. Можливо, стінні фундаменти цієї першої церкви були розібрані і їх матеріал використаний на будування іншої церкви.

Фундаменти збереглися не скрізь, але настільки, що можна уявити загальний план і розміри будівлі. На жаль, рисунки плану фундаментів загинули і доводиться обмежитися їх описом лише на підставі щоденниківих нотаток.

Церква мала значні розміри — по подовжній осі з сходу на захід 40 м і з півночі на південь 22 м. Будівля була тринефна з трьома абсидами, серед яких центральна абсида була більшою і виступала вперед. Фундаменти складалися з великих кусків дрібнозернистого сірого пісковика, залитих вапняковим розчином, з домішкою товченої цегли і були закладені на глибині до 1,5 м.

Стіни церкви були збудовані з плиточної цегли, покладеної на вапняковому розчині. Знайдена у великій кількості в шарі розвалу цегла має такі розміри: довжина 32—36 см, ширина 25,5—27 см, товщина 3—4,8 см. Траплялася і фігурна цегла з круглим або гострим конусовидним краєм, яка використовувалася в декоративних деталях архітектури, наприклад у пілястрах, колонах, прорізах вікон та дверей. Знайдено конструктивні залишки наземної частини будівлі у вигляді чималих кусків стін, що завалилися, та перекриттів віконних чи дверних прорізів. У великій кількості траплялися дрібні куски штукатурки з слідами фресок (що свідчить про те, що всередині церкви був розпис), куски свинцю від покрівлі, керамічні плитки з підлоги, фрагменти колосників тощо.

Цікавою технічною деталлю є виявлені в основі фундаментів сліди дерев'яних брусів так званих лежнів. Вони мали середню товщину $0,25 \times 0,25$ см і були покладені вздовж, рівнобіжно один одному, на відстані 22—30 см. В окремих місцях поздовжні лежні зв'язувалися

¹ „Рознізано — низаное укращение, подвеска“. И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, стр. 49.

² Сергій Бугославський, Пам'ятка XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 168.

³ Там же, стор. 169.

між собою поперечними лежнями. Отже, перед початком кладки фундаменту на всій поверхні котлована під фундаменти стін і абсид викладалася система дерев'яних брусів; потім котлован заливався спеціальним вапняковим розчином з битим камінням. На розчин клалася забутовка з великих кусків пісковика.

Такий спосіб закладки фундаментів має аналогії у всіх будівлях Києва часів Київської Русі, які були побудовані на схилах повзучих бурих та рябих глин чи піску, бо для цих шарів підгрунтя властиве переміщення, сповзання, особливо, коли на ньому стоїть монументальна будівля, що своєю вагою посилює процес сповзання. Система дерев'яних лежнів в основі фундаментів повинна скріплювати фундамент на той час, поки осадка ґрунту під будівлею і переміщення шарів під нею не стабілізуються.

Цілком припустимо, що церква Бориса та Гліба у Вишгороді, яка була закладена Святославом Ярославичем і закінчена десь наприкінці 70-х років XI ст. Всевододом Ярославичем, завалилася через те, що будівники не врахували необхідності дерев'яних конструкцій під фундаментами. Будівники Борисоглібської церкви 1111 р. повинні були врахувати цей досвід.

VI

В околицях Вишгородського городища некрополь як слід не зберігся до наших часів. Але ще два десятки років тому, в урочищі „Могилки в Ставках“ на захід від городища, на віддалі близько 2 км від нього, була помітна група могил з невеликими насипами. Випадково під час земляних робіт місцеві селяни виявили давні поховання, розташовані на північ від городища на відстані близько 500 м. У 1936 р. тут були проведені археологічні розкопки, під час яких виявлено три поховання.

Перше поховання знайшли на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. Контури могильної ями простежено на глибині 70 см. Довжина ями 1,83 м, ширина 1,4—1,47 м. Чоловічий кістяк лежав випростаний на спині, головою на захід, руки витягнуті до таза. Навколо кістяка в кількох місцях виявлені сліди зтрухлявілого дерева. Між черепом і правим плечем кістяка знайдено залізне коване кресало, залізний ніж з рештками гнилого дерева від колодочки та бронзове колечко, на окисленій поверхні якого були відбитки тканини.

За три метри на північний захід від цього поховання виявлені рештки іншого кістяка, орієнтованого головою на північний захід. Могильне спорудження аналогічне першому похованню. Верхня частина кістяка була знищена внаслідок земляних господарських робіт. На дні могильної ями у західній стороні знайшли майже цілий горщик, поставлений дотори дном, що був зроблений на гончарському крузі. У могильній засипці знайдено кілька черепків слов'янського посуду, ліпленого від руки, а також вінця від амфори та цілу амфору.

У 3—4 м на південний захід виявлено третє поховання, також у могильній ямі. Кістяк зорієнтований головою на схід, випростаний на спині, з руками, витягнутими до таза. З обох боків коло черепа знайдено фрагменти срібних окислених кісників чи сережок.

Сліди інших зруйнованих поховань виявлені на незначній віддалі від першого і другого поховань. Впадає в око те, що поховання були

розташовані дуже близько одне від одного. На підставі положення кістяків та супровідних речей можна припустити, що ці поховання належать до дофеодального періоду Київської Русі.

В 1936 р. розкопано чотири поховання в урочищі „Могилки в Ставках“, за два кілометри на південний захід від городища. В другій половині XIX ст. тут було понад 90 курганів; тепер насипи могил цілком розорані і їх місце можна пізнати лише по рудуватих плямах на тлі сірої землі. Всі чотири поховання були орієнтовані головами на захід. Кістяки лежали на спині з витягнутими до таза руками. Коло кістяків виявлені цвяхи з слідами струхлявого дерева — залишки труни, збитаної цвяхами. Крім цвяхів, у могилах не знайдено жодної речі, яку можна було б віднести до ритуального інвентаря.

Як видно з усіх знахідок, могильник в урочищі „Могилки в Ставках“ належить до пізнішого часу в порівнянні з могильником, що розташований на лівій стороні від городища. Але могильник в цьому урочищі не міг бути пізнішим як XIII ст.

Отже, у Вишгороді два некрополі. Маємо підстави припускати, що вишгородський некрополь спочатку знаходився поблизу міста й існував, можливо, до кінця Х чи початку XI ст. ст.

У XI ст. Вишгород стає великим містом. Найближчі околиці його заселюються міським посадом, в тому числі й та частина, де був некрополь. Треба було перенести його далі від міста. Це й було зроблено, що встановлено виявленням некрополя в урочищі „Могилки в Ставках“. Наявність у Вишгороді двох різночасних некрополів свідчить, що Вишгород існував протягом значного часу і був великим населеним пунктом.

Останній раз древній Вишгород згадується у староруських літописах під 1214 р. у зв'язку з боротьбою новгородського князя Мстислава Мстиславича з київським князем Всеволодом Святославичем, коли вишгородці впустили в місто війська Мстислава¹.

Після татарської навали на довгий час занепадає політичне і культурне життя на Наддніпрянщині. Разом з іншими староруськими містами занепав і Вишгород і перестав існувати як визначне місто.

В. И. ДОВЖЕНОК

ОБЗОР АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕГО ВЫШГОРОДА ЗА 1934—1937 гг.

Резюме

Значение изучения древнего Вышгорода определяется его ролью в истории Киевской Руси. Однако освещение его истории в литературе явно недостаточно, а посвященная этому вопросу книга В. Ляскоронского только вносит путаницу, исходя из неверных основных установок. Археологическое исследование древнего Вышгорода 1934—1937 гг. дало большой и важный материал.

---

¹ Первая Новгородская летопись, ПСРЛ, т. III, 1846, стр. 33.

Археологические данные дают возможность утверждать о существовании Вышгорода в IX—X вв., что согласуется с литературными известиями о Вышгороде как одном из наиболее древних русских городов.

Раскопками в восточной части городища вскрыта одна из улиц феодального города и обследованы два ряда домов (полуземлянок и наземных сооружений) вместе с хозяйственными сооружениями.

Открытые остатки мастерских и следы производства устанавливают в Вышгороде развитие таких отраслей ремесла, как железоделательное, кузнечное, ювелирное, косторезное. Вне городища, на территории посада, найден целый ряд гончарных горнов. Таким образом, древний Вышгород выступает в качестве значительного ремесленного центра.

Наличие скотоводства и охоты подтверждается находками костей домашних и диких животных, а рыболовства — наличием костей рыб и отдельных рыболовных орудий. Любопытно, что в самом городе не найдено сельскохозяйственных орудий; опираясь на письменные источники, автор высказывает гипотезу, что дворы, связанные с сельским хозяйством, находились вне города.

Некоторые находки свидетельствуют о нахождении в Вышгороде княжеской резиденции, что согласуется с историческими данными.

Вышгород был хорошо укрепленным пунктом; раскопками открыта система его оборонительных сооружений.

Раскопками вскрыты также развалины Борисоглебской церкви, связанной с культом первых русских святых — Бориса и Глеба.

В древнем Вышгороде установлено наличие двух некрополей: более древнего, расположенного у самого городища, и позднейшего, расположенного вдали от городища. По мнению автора, эти два могильника отмечают этапы расширения Вышгорода как города.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ
(Київ)

ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР¹

Для археолога, що вивчає взаємовідношення первісного населення України до римського Причорномор'я та Наддунайщини, становлять великий інтерес не тільки пам'ятки місцевих культур, але й інша категорія пам'яток — імпортовані речі, насамперед римські монети. Питання, пов'язані з проникненням римських монет на землі варварського (у стадіальному розумінні) населення, давно вже цікавили дослідників, проте ще й досі не маємо жодної праці в радянській літературі, яка була б присвячена цій проблемі.

Топографія знахідок римських монет на території УРСР має свої певні закономірності. Основна частина цих знахідок припадає на смугу Лісостепу, в той час як степова та лісова смуги дають значно меншу їх кількість; тут трапляються тільки поодинокі знахідки.

Найбільша частина знахідок досі зареєстрована на Поділлі, на Правобережжі Дніпра, у західних областях УРСР та в Закарпатській області.

Поділля — у межах басейну горішньої течії Південного Бугу, Середнього Дністра і його лівих приток — очевидно, займає чи не найперше місце серед інших територій сучасної УРСР щодо знахідок римських монет. Та кількість їх, що зареєстрована у межах сучасної Тернопільської області (Галицьке Поділля), може бути, на думку автора, ілюстрацією того, наскільки густо на землях Наддністрянщини трапляються денарії римських імператорів. Такий розподіл знахідок римських монет, якщо зважити на те, що Поділля безпосередньо межувало з провінцією у II ст. н. е. провінцією Дакією, є цілком закономірним. Отже, коли в Кам'янець-Подільській області зареєстровано значно меншу кількість знахідок, аніж на Тернопільщині, то це, очевидно, слід відносити за рахунок меншого археологічного вивчення цієї області.

¹ Ця стаття є коротким викладом основних питань, зв'язаних із знахідками римських монет на наших землях. У ній відсутні як повний каталог аналогічних знахідок, так і розгорнута аргументація основних положень. Все це автор дає у монографії, спеціально присвячений цьому питанню.

Д. Самоквасов наводить у „Трудах VIII археологического съезда“ цитату з листа акад. А. Кіркора, який пише: „Вздовж Траянового валу¹ і з давніх часів і постійно знаходять у землі під час її обробітку срібні римські монети. Ви не зустрінете майже жодної дівчини в селах чи містечках, у якої на ший серед намиста не висіла б одна чи декілька срібних монет“. Пізніше М. Рудинський писав, що селянам на Кам'янецьчині знайомі римські монети часів Антонінів. Вони називають ці монети „Івановими голівками“, приймаючи бородаті обличчя імператорів за зображення усіченої голови Предтечі².

На Правобережжі Дніпра найбільша кількість відомих досі знахідок концентрується, головним чином, у межах трикутника, утворюваного Дніпром, Ірпенем і системою річок Росі та Тясмину. На півночі вони не сягають далі Києва, в якому зареєстровано понад 30 знахідок. На півдні ж ці знахідки обмежуються кордоном поміж лісостеповою та степовою смугами.

Багато знахідок виявлено також у Галичині, в межах сучасної Станіславської, Дрогобицької, Львівської та Закарпатської областей. При цьому слід мати на увазі, що лівобережжя Дністра значно багатше на знахідки римських монет, ніж правобережжя. Праві притоки, що збігають з Карпат, позначені знахідками більш-менш густо лише в нижній течії; чим далі вгору, тим іх стає менше. Самий же Карпатський хребет окреслюється на карті знахідок римських монет білою плямою. Знахідки цих монет починають часто траплятися тільки в долинах по обох його схилах.

На Волині римські монети були знайдені у південній частині сучасних Волинської, Ровенської та Житомирської областей. Північна межа найбільш інтенсивного поширення їх проходить приблизно по лінії Володимир-Волинський—Рожище—Костопіль, опускаючись у межах Житомирської області до самого Житомира, слідом за межею Лісостепу. Далі, як зазначено, ця лінія виходить на широту Києва.

Значно менша кількість римських монет відома на Лівобережжі, у межах лісостепових Полтавської та Харківської областей. Іноді вони зустрічаються у південних районах Чернігівської та Сумської областей і майже повністю зникають у північних районах.

У Степу римські монети трапляються також досить рідко. Так, в Одеській області більша кількість їх концентрується у північній частині — по межі Лісостепу. Якщо не зважати на знахідки на узбережжі Чорного моря — на території або в безпосередній периферії античних поселень, — то в глибині самого Степу можна назвати в межах Одеської області тільки три випадки знахідження монет, у Миколаївській області — два, Запорізькій — два, Дніпропетровській — один; у Сталінській і Ворошиловградській областях знахідки римських монет невідомі взагалі.

Не важко помітити, що територія поширення римських монет точно збігається з територією поширення культури полів поховань Черняхівського типу. В цьому випадку стає цілком очевидним, що римські монети поширювалися саме серед населення, яке було носієм цієї культури, тобто серед тієї частини східних слов'ян, які в творах візантійських письменників називані антами.

¹ Розташований на півдні Кам'янецьчини та частково Тернопільщини. — М. Б.

² Короткі звідомлення ВУАК за 1926 р.. Київ, 1927.

Більшість знахідок римських монет були випадковими знахідками поодиноких монет. Значні скарби трапились у 94 випадках.

Ряд знахідок був виявлений на території поселень культури полів поховань: на Київщині — Дмитрушки, Жашків, Антонівка; на Кіровоградщині — Пастирське, Кам'янка; на Житомирщині — Ягнятин, Городище, Пражків; на Кам'янецьчині — Кадиївці, Лука-Врубловецька; на Тернопільщині — Вікнини Великі, Шумськ; на Львівщині — Неслухів; на Надпіріжжі — Августинівка.

Невелика кількість знахідок належить до числа тих, які знайдено під час розкопок культурних шарів. При цьому на поселенні відомий лише один подібний випадок — знахідка монети часів Елагабала під час розкопок Райковецького городища.

Римські монети в похованнях траплялися дуже рідко. Ось кілька прикладів знаходження цих монет у похованнях:

У Черняхівському полі поховань римські монети були виявлені в двох випадках: в одному із зруйнованих поховань знайдена монета Антоніна Пія; у відомому 160-му похованні знайдені дві монети (монета часів Фаустіни Молодшої та монета варварського наслідування ауреуса Гوردіана III).

В Умані імператорська монета знайдена в могилі.

У величному Риженівському кургані (VII) виявлено костище з багатьма уламками римських скляних посудин та монетою Марка Аврелія.

У с. Кавунівці, Мокрокалнігірського району, на Київщині, під час копання льоху знайдено поховання з посудом та монетою Марка Аврелія.

У с. Барахтянська Вільшанка, Васильківського району, на Київщині, розкопано поховання, яке серед інших речей мало також одну монету Адріана.

Монету Адріана знайдено в одному з поховань Масловського поля.

У с. Молодецькому, Узинського району, на Київщині, римська монета Коммода була знайдена разом з черепом людини. Можливо, що це було також поховання.

Монета Адріана знайдена в похованні, розкопаному в с. Жовтанці, Куликівського району, на Львівщині.

Монета Адріана знайдена була і в с. Блищанці, Заліщицького району, на Тернопільщині — у похованні разом з посудиною, фібулою та підвіскою з емаллю.

Невизначена римська монета знайдена в похованні у с. Кривенькому, Пробіжнянського району, на Тернопільщині.

У с. Талалаївці, на Чернігівщині, в могилі разом з людськими кістками та стрілами були знайдені чотири римські монети, що належали до часів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустіни та Авреліана.

Взагалі, серед 893 знахідок римських монет на території УРСР маємо лише 12 випадків знаходження їх у складі поховань. Коли до цього додати, що з понад 200 розкопаних поховань Черняхівського поля, тих, що мали в собі монети, виявилося лише два поховання, то стане цілком очевидним, що покладення монети в могилу не було передбачене похоронними звичаями та ритуалом. Це не характерно й щодо поховань, розташованих на землях західних слов'ян — у Польщі, Чехії, Сілезії та ін.

Щодо хронологічного розподілу монет, знайдених на наших землях, виявляється, що найбільша кількість їх припадає на кінець I, початок II ст. ст. н. е. З часів, що належать до початку царювання Нерона, ми зустрічаємо у нас дуже мало римських монет: з 679 знахідок на всій території УРСР виявлено лише 25. Монети часів Флавіїв уже досить звичайні на наших землях. Особливе збільшення припливу римського срібла спостерігаємо в епоху Антонінів. Найбільше знайдено монет часів Антоніна Пія, Марка Аврелія та обох Фаустін. Коммод та Септимій Север представлени в наших знахідках вже значно менше, а починаючи від часів після Севера римські монети на нашій території зустрічаються лише як виняток.

В цілому на період від Нерона до Септимія Севера припадає 541 знахідка із загального числа 679. До періоду III—IV ст. ст. н. е. належать 113 знахідок. Серед них найбільше знайдено монет часів Костянтина Великого та його найближчих наступників. Причому цікаво відзначити, що більшість цих знахідок (73) виявлено в межах Станіславської та Дрогобицької областей, тобто на Правобережжі Верхнього Дністра, у межах поширення так званої культури Підкарпатських курганів.

У Львівській та Тернопільській областях такі монети майже не траплялися.

Свого часу було звернено увагу на те, що в скарбах римських монет знаходили здебільшого монети часів царювання Марка Аврелія, а також Коммода та Септимія Севера. Звідси — підстава висунути гіпотезу про те, що основний приплив римського срібла на територію сучасної УРСР почався не за часів Нерона або Флавіїв, хоч їх монет нерідко зустрічаються на наших землях, але значно пізніше — у II ст. н. е., за часів Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, тобто в епоху, що безпосередньо йде за добою Траянових походів та підкорення Дакії.

Це дало можливість велике поширення римської монети на наших територіях пов'язати з такими історичними подіями, як максимальне розширення Римської імперії, наближення її внаслідок завоювання Дакії до кордонів нашої країни та налагодження безпосередніх стосунків варварського світу з римською рабовласницькою цивілізацією.

Можливо, саме цим можна пояснити той факт, що римські монети були знайдені тільки в смузі Лісостепу, точніше на території поширення культури полів поховань, що безпосередньо межувала з новоутвореною римською провінцією та була заселена спорідненими з нею племенами. Отже, римські монети поширювались головним чином у середовищі носіїв культури полів поховань. Ріка Дністер як торговельний шлях у зв'язку з цим займала перше місце в порівнянні з іншими водними магістралями нашої країни.

Так само і зникнення римської монети на нашій території десь у середині III ст. н. е. може бути пов'язане з загальною кризою Римської імперії у III ст., причому низькопробність так званих „антоніанів“ була, очевидно, тільки однією з причин, що обумовили це зникнення. Другою важливою причиною було припинення безпосередніх стосунків з Римом, епоха так званої мандрівки народів. Доказом цього може бути той факт, що зникнення римських монет мало місце не на всіх землях. Між іншим, у нас, на території сучасної правобережної Галичини, римська монета продовжувала прибувати, очевидно, через те, що зв'язки

населення цих земель з римськими провінціями підтримувались іншими шляхами. Отже, носії культури Підкарпатських курганів, на відміну від античного населення, продовжували підтримувати деякі стосунки з Римською імперією. І хоч фінансове становище імперії часів Домінінату на цей час поліпшилось, це майже не відбилося на поширенні римського срібла на інших землях сучасної УРСР — Поділлі, Волині, Правобережжі, Лівобережжі.

Зникнення римської монети на території УРСР у III ст. слід розуміти умовно, саме як скорочення чи навіть припинення дальнього припливу нових монетних знаків, бо серед місцевого населення денарій II ст. зберігає всю свою вагу і значення. Про це свідчать знахідки скарбів, в яких поруч з монетами II та навіть I ст. ст. н. е. трапляються і монети III або IV ст. ст. Відомі випадки, коли на одну пізню монету припадає кілька сот і навіть тисяч монет часів Антонінів (прикладом цього можуть бути знахідки в Борочицях, Пустоварні, Чернієві, Брестові та ін.).

Якою ж була роль римських монет для суспільства, що жило на території наших земель за тих часів, та як вони потрапили сюди? Щодо цього питання — існує кілька гіпотез. Зупинимося на деяких з них.

Деякі румунські дослідники вважають, що знахідки римських монет на неримських землях є слідами перебування на цих землях римських легіонів, які одержували плату сріблом. Теорія ця не витримує ніякої критики. Коли вона щодо тих земель (наприклад, Румунії), де дійсно колись перебували римські військові *castra*, хоч у деякій мірі може вважатися справедливою, то щодо земель, які безпосередньо до складу провінцій не входили (в тому числі і до наших периферійних земель), зовсім неприйнятна. Якщо римські легіони стояли над Дунаєм, може над Середнім Дністром, то їх не було на Волині, на території сучасних Полтавської та Харківської областей, а тим більше в Новгородській, Гор'ківській або Пензенській областях, де знахідки римських монет відомі також.

За іншою гіпотезою, римські монети нібито потрапили до нас внаслідок походів сарматів проти Римської імперії, або внаслідок перебування сарматів у складі римського війська, за що вони одержували плату римськими монетами. Не вдаючись у дослідження місця, ролі та юридичного становища тих сарматських контингентів, що брали участь у військових походах римлян, необхідно звернути увагу на інший момент: якщо ці сармати приносили з собою на батьківщину римські монети, значить вони мали там певну цінність.

Проте важко припустити випадковість усіх знахідок римських монет на території УРСР. При цьому зазначимо, що для періоду III—IV ст. ст. н. е., коли роль варварського елемента в історії Риму значно збільшилась, спостерігаємо зменшення припливу римських монет на наші землі.

Яке ж значення мали римські монети для місцевого населення?

В тому, що римські монети не використовувалися як прикраси, як це було пізніше, за часів Київської Русі, щодо арабських дірхемів, не

важко переконатися, бо на тисячі чи десятки тисяч знайдених монет ми маємо тільки один випадок (та і той сумнівний) обробки римської монети II ст. н. е. у вигляді привіски (у знахідці в Барахтянській Вільшані). Ця привіска зроблена з монети Адріана. Два-три випадки подібної обробки пізніх монет часів Костянтинів дів маємо у західних областях УРСР та один аналогічний випадок місцевих наслідувань римських монет (Кашперівка, Тетіївського району, на Київщині). При цьому ми, звичайно, не беремо до уваги римські медальйони, які мали правити за медалі.

Римські монети не використовувались і як болванки металу (срібла), оскільки не зустрічаємо ніяких слідів їх переробки. У зв'язку із значним поширенням цих монет навряд чи можна припускати подібне тлумачення. Навпаки, факт карбування на наших землях монет за римськими зразками вказує на те, що монета була використана насамперед як грошовий знак. Про це ж свідчить і положення монет у Черняхівському 160-му похованні та в могилі Масловського поля поховань, які були загорнуті в шматок тканини і підкладені під бік небіжчикові.

Якщо припустити, що римська монета для наших предків була насамперед грошовим знаком, то тим самим слід припускати і широко розвинену систему обміну. За такого погляду проникнення римських монет на наші землі шляхом торгівлі уявляється найбільш імовірним.

Більшість дослідників, починаючи від Садовського¹ та його попедників, поділяли саме цей погляд, хоч і обмежено, оскільки вважали римські монети, знайдені в позаримських країнах, наслідком торгівлі, що її вели римські купці, а не місцеве населення. Отже, схвалюючи теорію проникнення римської монети на наші землі завдяки торгівлі, радянські вчені вважають, що торгівля ця була двобічною — її провадили як римські, так і античні представники. Ця теорія підкріплюється й іншими доказами наявності досить розвиненої торгівлі стародавнього населення України з римськими провінціями, на які звертали увагу Б. О. Рибаков² та Б. Д. Греков³.

Всі ж інші теорії проникнення римських монет на наші землі, починаючи від М. Меховського⁴ до Д. Самоквасова⁵ та В. Ляскоронського⁶, досі успіху не мали і в науці не утвердилися.

Довівши значення римської монети як грошового знаку для наших предків, ми маємо з'ясувати, чи римська монета використовувалася лише для зовнішнього товарообігу, тобто тільки для обміну з римськими покупцями, чи вона мала також і внутрішній обіг.

Римська імперія вивозила з нашої периферії більш життєво необхідні і важливі товари (хліб та інші продукти), ніж ввозила. Отже, питання про те, чим саме вона мала компенсувати ті товари, що йшли

¹ Sadowski, Die Handelstraßen der Griechen und Römer durch das Flussegebiet der Oder, Weichsel usw., Jena, 1877.

² Б. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, Исторический журнал, 11—12, 1943.

³ Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, М., 1944.

⁴ М. Меховский, Трактат о двух Сарматиях, изд Academia.

⁵ Д. Самоквасов, История русского права, т. II, Варшава, 1884; Труды VIII археологического съезда, т. III, М., 1897.

⁶ В. Ляскоронский, Труды XI археологического съезда, т. I, М., 1901.

з Скіфії, досить актуальне. Римський імпорт на наших землях був незначний. Правда, нерідко зустрічаються на поселеннях культури полів поховань фрагменти римських амфор. Якщо вважати, що римляни привозили в них продукти не для власного вжитку і не порожні амфори, то припущення про імпорт рідких речовин (очевидно, вина та олії) — буде цілком імовірним. Отже, торговий обіг наших предків з Римом виявляє баланс, активний для перших. Звідси і широкий приток римських монет.

Може з'явитися думка про те, що монети були лише засобом обміну поміж місцевим населенням та представниками Римської імперії. Але такий висновок був би передчасним. По-перше, топографія знахідок римських монет промовляє про інше: знайдені монети у таких місцевостях, населення яких аж ніяк не могло мати безпосередніх стосунків з римськими провінціями. Деякі дослідники доводили, що римські купці мандрували всюди, де тільки зустрічали їх монети (тобто і в Скандинавії, і на території кол. Петербурзької губ., і на Уралі тощо), але це припущення навряд чи мають підстави, бо інакше римляни були б, безперечно, ознайомлені з цими країнами, чого, однак, не сталося. Отже, маємо всі підстави припускати наявність посереднього обміну, внаслідок чого монети, переходячи з рук у руки, розповсюджувалися по широких просторах. По-друге, факт місцевого карбування монет за римськими зразками, безумовно, свідчить про внутрішній обіг, оскільки цілком виключена можливість використання цих монет для торгівлі з Римом.

Окрім представників місцевого населення повинні були скупчити у своїх руках чималі багатства, які не потрапляли в грошовий обіг і які дійшли до нас у вигляді скарбів.

Процент скарбів у загальному числі знахідок невеликий (10,5%); деякі з них мають значну кількість екземплярів монет.

Найзначніші скарби римських монет такі:

Скарб, знайдений в 1874—1875 рр. у Києві на Сінній площі, мав понад пуд римських монет.

Скарб 1837 р., знайдений десь в Ольгопільському повіті, кол. Подільської губ., мав 1348 монет I—II ст. ст. н. с.

Скарб з с. Хмелевої на Львівщині складався з кількох сот монет.

Відомий Борочицький скарб мав кілька тисяч монет II ст. н. е. та одну монету IV ст.

Скарб, знайдений у с. Бориня на Дрогобиччині, складався майже з 1000 монет, що належали до 98—192 рр. н. е.

Скарб з с. Кашперівців на Тернопільщині мав близько тисячі монет 117—235 рр. н. е.

Скарб 1782 р., знайдений в с. Комсомольському на Вінниччині, складався з 800 монет II ст. н. е.

Відомий Ніжинський скарб складався з 1312 монет 54—192 рр. н. е.

Скарб 1900 р. з с. Богданівки, Плісськівського району, Вінницької області, мав 770 монет II ст. н. е.

У с. Крилові та в м. Ново-Георгіївському на Кіровоградщині були знайдені багаті скарби.

Загалом відомо 94 скарби, в яких було від декількох десятків до декількох тисяч римських монет. Знаходження таких скарбів свідчить про те, що в руках окремих осіб уже в цей час нагромаджуються значні

цінності. Отже, на той час у середовищі ранньослов'янського суспільства була глибока майнова диференціація. Про це свідчить і майнова різниця в інвентарях поховань; поруч з повною відсутністю в похованнях речей та інвентаря, зустрічаємо поховання, що мають досить не тільки звичайних побутових предметів, але й вироби з дорогоцінних металів, коштовні імпортні речі, скло та ін.

Крім римських монет, на території УРСР виявлено і монети місцевого карбування. Ці монети знайдені у таких місцях:

Стольне, Березнянського району, Чернігівської області. Серед інших п'ятнадцяти монет скарбу була одна монета місцевого карбування.

Бронниця, Вінницької області. Тут знайдена монета місцевого карбування разом з монетами імператора Траяна Деція.

Черняхівське поле поховань. Однією з монет, знайдених у 160-му похованні, було місцеве наслідування ауреуса Гордіана III.

Ромашки, Рокитнянського району, на Київщині. Тут також знайдено одне наслідування ауреуса Гордіана III.

Хортиця на Надпоріжжі. Тут знайдена монета — наслідування деярія Адріана.

Кашперівка, Тетіївського району, Київської області. Три монети, знайдені тут, виявилися місцевими наслідуваннями квинаріїв Антонінів.

Гродек на Львівщині. В знайденому скарбі була одна монета місцевого карбування — наслідування тетрадрахми з о-ва Фасоса римського часу.

Малі Копані, Голопристанського району, Херсонської області. На пісках знайдені дві монети місцевого карбування — наслідування срібних римських монет. Очевидно, такі ж монети знайдені в с. Грищанцях, Каїнівського району, на Київщині, та в с. Тернівці, Жовтневого району, Миколаївської області.

Одна монета місцевого карбування знайдена десь на Волині (точне місце західки невідоме).

Монети місцевого карбування є копією римських зразків, проте не завжди вдалою: характерною рисою їх є нечіткість зображення. Особливо були перекручені легенди. У деяких випадках, коли місцевий різьб'яр мав перед собою добре збережений екземпляр, напис був досить ясний і міг бути розшифрований (наприклад, на монетах з Черняхова або Ромашок); але здебільшого легенда була позбавлена будь-якого змісту, являючи собою безсистемний набір літер, або навіть включала знаки, зовсім відсутні в латинському алфавіті.

Питання про історичне значення монет місцевого карбування у нашій літературі поки що не розроблене. Наслідування римських монет зустрічаємо не тільки на наших землях і не тільки за римських часів; за думкою деяких дослідників-numізматів, навіть такі самобутні монети, як вендські пфеніги або англосаксонські монети, кінець кінцем виходять з наслідування римських зразків, так само як так звані кельтські монети створені за зразками македонських монет. У західних областях УРСР та на Закарпатті відомі західки монет — наслідування грецьких зразків останніх століть перед нашою ерою. На півночі Європейської частини СРСР наприкінці першого тисячоліття було дуже поширене наслідування арабських дірхемів Самонідської династії. Причому були знайдені й матриці для виготовлення цих монет.

Щождо місця вироблення монет варварського карбування, то дослідник-нумізмат Р. Форрер визначає його у сучасних межах західних областей УРСР, північніше Карпат¹. Дальші дослідження мають перевірити цю тезу.

Отже, знахідки римського часу на території УРСР становлять великий інтерес, допомагаючи виявити дуже цікаві і важливі дані щодо суспільного розвитку давніх слов'ян.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

НАХОДКИ РИМСКИХ МОНЕТ НА ТЕРРИТОРИИ УССР

Р е з ю м е

Римские монеты, находимые на территории внеримских земель, в том числе и на территории УССР, являются одним из ценнейших исторических источников. Территориально на наших землях они охватывают пространства обитания тех племен, которые известны под именем антов.

Наиболее сильный приток серебра имел место в эпоху римского господства в Дакии. Однако и после падения этого господства римский денарий имел хождение в антийской среде. Торговый путь проникновения римской монеты на антийские земли не может вызвать сомнений.

Римская монета имела значение прежде всего в качестве средства внутреннего оборота, в связи с чем любопытное явление представляет собою местная чеканка монет, подражающая римским образцам.

Накопление богатств в одних руках, дошедших до нас в виде больших кладов, является важным источником изучения социальной структуры антийского общества первых веков н. е.

---

¹ R. Forrer, Die keltische Numismatik der Rhein- und Donauländer, Straßburg, 1908.

Д. І. БЛІФЕЛЬД
(Київ)

ВИСЛА ПЕЧАТКА З БІЛГОРОДКИ

У 1947 р. під час археологічних досліджень древнього Белгорода (с. Білгородка, за 30 км від Києва) знайдена свинцева висла печатка (рис. 1), яка становить чималий інтерес не тільки як унікальна пам'ятка сфрагістики, але й як історичний документ.

Рис. 1. Висла печатка з Білгородки (збільшена в 2 рази).

Північно-західна частина древнього Белгорода з боку р. Ірпеня прорізана глибокими балками, що утворюють ряд мисків з крутими, майже прямовисними схилами. У схилі одного з таких мисків і була виявлена ця печатка.

Печатка знайдена не в культурному шарі, хоч недалеко від місця знахідки збереглись незначні рештки житла XI—XIII ст. ст. Площадка миска прорізана траншеєю військового часу, і можливо, що печатка потрапила на поверхню схилу разом з землею, яку викидали з траншеї. Уважне обстеження стінок траншеї також не виявило ніякого культурного шару.

Висла печатка являє собою круглий диск діаметром $2,5 \times 2,3$ см і товщиною одного краю 0,4 см, другого 0,2 см. У товщі диска є наскрізний отвір для шнура, на якому привішувалась печатка. На одній стороні печатки — зображення святого; на другій — грецький напис. Зображення і напис — у колі з крапок, або, вірніше, з тонкої рельєфної лінії з косою нарізкою.

Напис складається з п'яти рядків. Над ним — чотири крапки, розташовані хрестовидно, з двома горизонтальними клиновидними рисками по боках. Такі ж риски є і по боках останнього рядка напису. На початку напису — чотирикінцевий хрест з трохи розширеними кінцями. Висота літер у першому рядку 0,3 см; у дальших трьох рядках літери зменшуються, досягаючи у четвертому рядку 0,2 см висоти. Єдина уціліла літера останнього рядка має, як і літери першого, 0,3 см висоти.

Напис відтиснутий дуже чітко і прекрасно зберігся. Дещо слабше відтиснулись останні дві літери четвертого рядка, але їх читання як С та I не викликає сумніву. Останній рядок пошкоджений наскрізним отвором для шнура. Розмір місця вказує, що цей рядок складався з двох літер, з яких збереглась лише одна остання С.

У трьох останніх рядках напису читається легко три слова *ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΩΝ ΡΩΣΙ[...]С.* Це — візантійська передача титулу „великий князь Русі“. Згідно із змістом цієї частини напису, останнє слово повинно стояти у родовому відмінку однини, отже, перша літера останнього рядка, що не збереглась, має бути А, тобто напис повинен читатись *ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΩΝ ΡΩΣΙ[А]С.*

Літери перших двох рядків, за винятком першої літери другого, читаються також легко: *ΜΕСΙ[...].ΛΑΒΟС.* Виходячи із змісту розглянутих вище останніх трьох рядків напису, що є візантійською передачею титулу руського величного князя, можна з певністю твердити, що перші два рядки означають ім'я цього великого князя. Ім'я може читатись лише як Мстислав (трохи попсоване візантійською транскрипцією).

Розглянемо цю частину напису докладніше. Друга літера першого рядка Е — цілком законна передача староруського Ь, через яке писалось слово Мстислав (Мъстислав). Отже, для правильного напису імені Мстислава у першому рядку бракує лише однієї літери Т. Другий рядок починається з невиразної літери. Власне кажучи, це не літера, а суцільний кружок; можливо, що літера не відбилась. Але, зважаючи на чіткість усіх літер і самого цього кружка, швидше можна припустити, що ця літера не була закінчена різьб'яром матриці. Якщо вбачати в цьому кружку незакінчену літеру С, — напис тоді читався б *ΜΕС[Τ]ΙСЛАΒΟС.*

Але цілком правильна форма цього кружка, його відмінність від характерної, кілька разів повтореної на печатці літери С, виключає можливість вбачати в цьому кружку літеру С. Можна припустити, що це незакінчена літера О або Ф. Ми вважаємо, що це швидше літера Ф і ось з яких міркувань. Як відомо, грецька мова не знає сполучення С і Л, тому в транскрипції іноземних слів, зокрема слов'янських, у сполученнях С і Л греки звичайно між цими літерами вставляли К або Ф¹. Особливо цікавий для нас є той факт, що в транскрипції імен

¹ За ці вказівки висловлюємо щиру подяку А. О. Білецькому.

руських князів візантійські письменники Х—ХІІІ ст. ст. майже завжди у сполученні *C*, *L* вставляли *Θ*.

Незважаючи на відсутність двох літер *T* і *C*, ми читаемо перші два рядки як ім'я руського князя Мстислава. Така неточність у транскрипції цього імені, якщо припустити, що різь'яр матриці цієї печатки був грек (про що свідчить грамотність транскрипції грецьких слів) і записав це слово на слух, цілком нормальна. Характерне також начертання *R* замість *B*, що звичайно для візантійської сфрагістики.

Отже, весь напис на печатці читається так:

*ΜΕС[Τ]Ι
[C](Θ)ΛΑΒΟΣ
ΜΕΓΑΣΑΡ
ΧΩΝΡΩCI
(A)C¹*

Μεσ[τ]ι[σ](Θ)λαβος μεγας αρχων Ρωσ(α)C,

тобто — Мстислав великий князь Русі.

На другому боці печатки, що зберігся значно гірше, відбито погруддя святого, зображеного прямолиць, з кучерявим довгим волоссям. Навколо голови — німб з тонкої рельєфної лінії з косою нарізкою. Німб помітний тільки навколо верхньої частини голови. З правого боку німб прорваний трохи нахиленим чотирикінцевим хрестом з розширеними кінцями. Напис зберігся погано. З правого боку помітна крапка, обведена кружальцем; нижче збереглись дві літери *A* і *G*; ще нижче помітні рештки літери, якої саме — визначити не можна. Але цю частину напису можна, без сумніву, читати як *ΟΑΓΗΟС*.

З лівого боку зображення помітні рештки напису з трьох літер, розташованих вертикально у два рядки. У першому рядку — дві літери, в одній з яких можна вбачити *I*. Останній рядок складається лише з однієї літери, яка читається як *N*.

Який святий, патрон якого князя зображений на печатці?

Остання літера дає підставу вбачати у зображені або Іоанна Предтечу, або св. Костянтина.

Іконографія дає підстави припускати, що на печатці зображений Іоанн, хоч у цьому зображені і немає тієї аскетичної сухості, яка типова для іконографії цього святого.

Але князя Мстислава з хресним іменем Іоанн ми не знаємо. Б. О. Рибаков досить детиною намагається приписати цю печатку Мстиславу Ізяславичу Волинському, що князював у Києві в 1169—1171 рр., хресне ім'я якого нам невідоме². Але це припущення є сумнівним, бо стилістично печатка не належить до числа тих, якими Б. О. Рибаков аргументує своє припущення. Її треба датувати більш раннім часом, ніж друга половина ХІІ ст.

Якщо ця печатка не належала Мстиславу Ізяславичу, то можна припускати, що вона належала Мстиславу Володимировичу, князю тмурааканському-чернігівському, хресне ім'я якого було Костянтин. Правда, іконографічні ознаки (відсутність імператорської орнати) не

¹ У прямі дужки взяті літери, пропущені у напису; у круглі дужки — літери, що не збереглись, або не зовсім виразно читаються.

² Докладніше про це подано нижче у статті Б. О. Рибакова.

дозволяють визнати у цьому зображені святого Костянтина, хоча ми й маємо деякі атрибути (хрест з правого боку), звичайні для іконографії Костянтина.

Та якому б з князів не належала ця печатка, вона викликає певний інтерес і як унікальна пам'ятка сфрагістики, і як певний історичний документ.

Звертає на себе увагу насамперед ім'я князя — Мстислав. Староруські печатки, як відомо, анонімні. „Ми стоймо, — пише М. П. Лихачов, — перед фатальною стіною: „мирські“ імена князів закривали їх хресні імена“¹, подані часом тільки у зображеннях тезоіменних святих. Це дуже утруднює визначення власників печаток.

Можна відзначити, здається, тільки два приклади з більш-менш ясним натяком на мирське ім'я князя.

Відома група печаток (понад десять) із зображенням св. Андрія Мирликийського і звичайним грецьким написом („господи допоможи...“), що закінчується словом „влад“ або „владо“. М. П. Лихачов датує їх серединою XI ст. і приписує великому князеві Всеволоду-Андрію Ярославичу². Правда, твердження М. П. Лихачова про те, що „владеть“ и „володетъ“ стосується однієї до одного майже так, як „Влад“ и „Всеволод“³, здається нам мало переконливим.

Другий приклад — печатка дуже великих розмірів, знайдена десь у Києві. На одній стороні цієї печатки зображені св. Миколая Мирликийського, на другій — князя з хрестом у руках. Коло зображення князя помітні літери *CBA*. Цю печатку М. П. Лихачов приписує чернігівському князеві Святославу-Миколі Ольговичу⁴.

Не менш цікава і друга частина напису.

Князівський титул згадується у написах на печатках дуже зрідка. Є таких лише кілька поодиноких випадків: наприклад, гречський напис „Господи поможи рабі твої Феофанії, архонтисі Россії з роду Музаланів“ на відомій печатці, яка, можливо, належить візантійській аристократці Феофанії, дружині князя Олега-Михаїла Святославича⁵.

Найцікавіша для нас печатка, знайдена в 1896 р. у с. Левашківці, на Чернігівщині, із зображенням св. Георгія на одній стороні і грецьким написом „Господи поможи рабу твоєму Георгію архонту“ на другій. Печатка за своїм типом відноситься до Х—XI ст. ст. і, як гадає М. П. Лихачов, належить великому князеві Ярославу Володимировичу, з монетами якого вона має багато спільногого⁶. Можна, нарешті, відзначити одну з багатьох печаток з ім'ям Василія. Знайдена вона у Києві на Звіринці і відрізняється від інших печаток цієї групи вказівкою на титул Василія. Напис руський: „Господи помози рабу своему Василию князя руського“. Ця печатка, ймовірно, належала великому князеві Володимиру-Василію Мономаху⁷.

¹ Н. Н. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сферагистики, в. I, Труды музея палеографии, Л., 1928, стр. 86.

² Там же, стр. 146—154.

³ Там же, стр. 154.

⁴ Там же, стр. 118—121.

⁵ Там же, стр. 136—140.

⁶ Там же, стр. 154—156.

⁷ Там же, стр. 109—110.

Ось усі печатки домонгольського часу, які змістом своїх написів можуть бути в якійсь мірі порівняні з нашою печаткою. При цьому слід все ж підкреслити, що тільки ця печатка подає з найбільшою ясністю мирське ім'я князя і з найбільшою повнотою титул великого князя. Цим вона наближається до печаток уже післямонгольських часів з написом: „Великого князя... печать“. Найбільш ранньою з них є печатка великого князя Федора Ростиславича, що привішена до „Смоленской торговой правде“ (спісок А, 1284 р.) з написом „Велткого князя Федо(ра) печатъ“¹.

З приводу печаток цього типу М. П. Лихачов зазначає, що „ми даремно стали б шукати цей тип в домонгольському періоді. Печатка великого князя Федора Ростиславича — поки що початковий зразок цієї серії сферагістичних пам'яток“¹.

Написи на печатках у домонгольській Русі мають певну і стандартну форму: „Господи поможи рабу твоему...“ (руською або грецькою мовами). Прикладаючи божу поміч, князь виступає, як і личить **смиренному** християнинові, як звичайний смертний, „раб божий“. Мирське ім'я, а тим більш титул, тут явно не до речі. Тільки дуже зрідка і, видимо, за якихось особливих обставин дехто з князів наважується відступити від загальновизнаної норми і згадує своє мирське ім'я або, свій титул.

Незважаючи на анонімність, печатки домонгольського часу мали цілком офіційний характер. Їх анонімність не викликала сумніву в приналежності їх тій чи іншій особі і не позбавляла їх юридичної сили в ствердженні справжності документа, скріплленого такою печаткою.

Що ж примусило князя Мстислава так різко порвати з звичайними нормами свого часу і вдатись до печатки зовсім іншого типу? Очевидно, в даному разі не було певності, що анонімна печатка зможе ствердити дійсність документа. Інакше кажучи, велиkokнязівський титул Мстислава не був фактом загальновідомим, загальновизнаним і безсумнівним. Була, очевидно, небезпека, що анонімну печатку князя Мстислава із звичайним стандартним написом „Господи помози“ можуть сприйняти як печатку князя тмутараканського чи чернігівського (якщо вона належить Мстиславу Володимировичу) або ж князя волинського (якщо вона належить Мстиславу Ізяславовичу), але не як печатку великого князя київського. Ясно, що грамота великого князя, скріплена такою печаткою, не мала сили, не вважалася б дійсною.

Таке становище могло скластися в умовах гострої і складної боротьби претендентів на київський велиkokнязівський стол, коли результати цієї боротьби ще остаточно не визначились. Тільки за таких умов і могла з'явитись ця оригінальна печатка, яка для ствердження справжності документа мала насамперед ствердити справжність високого стану його автора. З другого боку, така печатка могла мати певне значення і як свого роду політична акція, як публічна демонстрація намірів і претензій на велиkokнязівський стол.

Такі умови могли скластися і за Мстислава Володимировича і за Мстислава Ізяславовича. Правда, за даними літопису, Мстислав Володимирович ніби не домагався київського велиkokнязівського столу. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне, не обстоюючи належності цієї печатки саме

¹ Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сферагистики, в. 1. Труды Музея палеографии, Л. 1928, стр. 22—25.

Мстиславові Володимировичу, висловити кілька зауважень з приводу його боротьби з Ярославом.

Літописні згадки про Мстислава і, зокрема, про його боротьбу з Ярославом дуже стислі й уривчасті, багато в них залишається неясним і незрозумілим.

У братовбивчій боротьбі синів Володимира, що спалахнула після його смерті, Мстислав ніякої участі не брав і був, якщо вірити літопису, цілком байдужим до батьківської спадщини. Лише під 1023 р. літопис несподівано сповіщає: „Поиде Мъстислав на Ярослава с Козары и Ка-соги“. Це єдина звістка за 1023 р. і до того досить неясна, бо під 1024 р. літопис знову сповіщає, що „Ярослав суще Новгороду, и приде Мъстислав Киеву с Козары и Ка-соги. Ярослав же суще Новгороде“.

Отже, залишається незрозумілим, чого саме домагався Мстислав і що саме мав на увазі літописець, кажучи: „поиде Мъстислав на Ярослава“.

Дещо докладніше про події 1023 р. оповідає, за невідомими джерелами, Татіщев: „Мстислав посылав до Ярослава, просячи у нього частини в додаток з уделів братніх, якими він заволодів, і дав йому Ярослав Муром, чим Мстислав не задоволившись почав військо готовити на Ярослава, зібравши своїх, а до того ж Козар і Ка-соги прієднавши, очікував зручного часу“¹. Застереження Карамзіна про те, що „цією звісткою Татіщев хотів ствердити, що Тмутаракань знаходиться по сусіству з Муромським князівством“² не можна визнати переконливим. Татіщев своє припущення висловив у примітці з приводу інших літописних звісток; при цьому він зовсім не посилається на звістку, занотовану ним під 1023 р. Але, якщо навіть погодитися з міркуванням Карамзіна, то сумнівним залишиться те твердження, що Ярослав пропонував саме Муром, а не те, що Мстислав вимагав частини „братніх уделів“.

Отже, безсумнівно, що з 1023 р. Мстислав стає на шлях активної участі в загальноруських справах, готується до рішучої боротьби за батьківську спадщину і, можливо, мріє про „отний стол“.

Якщо вважати, що події подані в літопису в свіtlі, сприятливішому для Мстислава, ніж для Ярослава³, то з скіпих звісток літопису можна зробити висновок, що Мстислав справді бажав стати великим князем Русі.

У літописному оповіданні Мстислав виступає дуже миролюбним. Коли Мстислав підступив до Києва, то населення не прийняло його („не пріяше его Кіяне“), — і він покірно відступив від міста. Отже, Мстислав мав намір зайняти Київ. Адже ні за чим іншим він не міг прийти до Києва „з Козары и Ка-соги“, саме тоді, коли Ярослав був у Новгороді.

Після своєї перемоги коло Листвина, Мстислав „виявив рідку великородність щодо брата“ і запропонував йому Київ, „понеже ти еси

¹ Татищев, История Российской, кн. II, 1713, стр. 102.

² Карамзин, История государства Российского, т. II, СПБ., 1892, прим. 26.

³ М. Н. Тихомиров, Происхождение названия „Русь“ и „Русская земля“, „Советская этнография“ № 6—7, М., 1947, стр. 63.

старей брат¹. Але ж Київ належав Ярославові, перемога коло Листвина ще не вирішувала його долі, оскільки кияни вже раніше висловили своє неприхильне ставлення до Мстислава.

Від чого ж тоді так великудушно відмовляється Мстислав? Зрозуміло, не від велиокнязівського столу, який реально йому не належить, а від наміру зайняти його.

Характерно й те, що Ярослав не скористався з цієї „великудущності“ брата і майже два роки відсиджувався у Новгороді. І лише в 1026 р., зібравши „вои многи“, він повернувся до Києва, але не для відновлення боротьби з Мстиславом, як можна було припустити, а для укладання миру з ним на умовах, запропонованих, за літописом, Мстиславом ще коло Листвина. Отже, не зрозуміло, чому Ярослав не погодився на ці умови тоді, коли він зазнав поразки, а погодився на це, тільки зібравши „вои многи“, тобто зміцнивши свої сили.

Літопис тут щось, напевно, не домовив. Можна гадати, що Ярослав або не був впевнений в широті пропозицій Мстислава і наважився скористатись з них лише спираючись на „вои многи“, або ж пропозиції ці були зроблені лише в 1026 р. з огляду на „вои многи“ Ярослава. В усійкому разі, в 1024 р. боротьба не скінчилася і напруження тривало аж до 1026 р.

Отже, якщо до 1023 р. Мстислав був князем тмутараканським, а з 1026 р., аж до смерті, князем чернігівським і титулувати себе великим князем у ці роки не міг, то в період між 1023 і 1026 рр. (коли Мстислав провадив боротьбу з Ярославом, намагаючись зайняти Київ) він міг оголосити себе великим князем, хоча Києва він і не зайняв і реально великим князем не став.

Смисл напису на білгородській печатці в тому і полягає, що він мав стверджувати велиокнязювання Мстислава, яке не було фактичним і загальновизнаним.

Слід звернути увагу ще на один факт. Маємо на увазі вже згадану вище печатку Ярослава з позначенням титулу архонта. Знаходження цієї печатки на Чернігівщині дає підставу припустити, що вона належить до часів боротьби Ярослава з Мстиславом і відбиває ту невизначеність становища, що склалось у цій боротьбі.

Вирішивши розпочати боротьбу з Ярославом, який тільки що переміг Святополка з його союзниками, Мстислав повинен був, зрозуміло, добре підготуватись, подбати про сильних союзників і навряд чи міг обмежитись тільки закликом „козарів і косогів“. Можна гадати, що Мстислав намагався збільшити свої сили, включивши до їх складу і сили Наддніпрянщини. І в цьому він, видимо, дечого досяг, — якщо кияни „не прияли“ його, то чернігівці не заперечували проти його приходу, а у Листвинській битві сіверяни прийняли на себе навіть основний удар.

Можна припустити, що в пошуках союзників Мстислав пішов значно далі.

У зв'язку з цим слід, на думку автора, звернути увагу на дві печатки, приписані М. П. Лихачовим Мстиславу Володимировичу.

¹ Карамзин, История государства Российского, т. II, СПБ, 1892.

Одна з них (рис. 2) знайдена у 1895 р. у Ступниці коло Самбора (у верхів'ях Дністра)¹, а друга (рис. 3) у 1836 р. у Києві². На обох печатках погрудне зображення світської особи в орнаті візантійського імператора без німба з хрестом на довгому древку у правій руці. На звороті — грецький напис: „Господи, допоможи рабу твоєму Костянтину“.

Рис. 2. Висла печатка з Ступниці (збільшена в 2 рази).

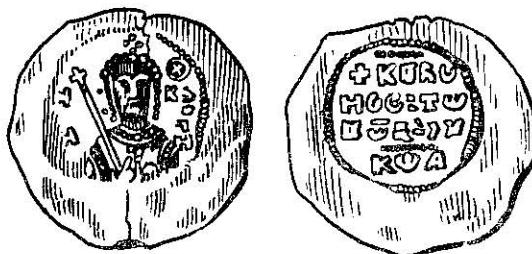

Рис. 3. Висла печатка з Києва.

Печатка з Києва відома тільки по малюнку, зробленому пером. Малюнок неточний, особливо напис. Художник, очевидно, не зрозумів змісту цього малюнка, можливо, що й зберігся він погано. Незважаючи на це, обидві печатки вражают своєю подібністю не тільки у загальних рисах, але і в окремих деталях. Так, указовий палець правої руки, що тримає древко хреста, на обох печатках відставлений; остання літера першого рядка напису — літера *O* на обох печатках не зімкнута. Це дає підставу припускати, що обидві печатки відбиті в одній матриці.

Ступниця, де була знайдена одна із згаданих печаток Мстислава, лежить в стороні від головного шляху, що зв'язував центр Київської держави — Наддніпрянщину з Галицькою землею. Отже, грамота Мстислава, яку скріплювали печатка, знайдена в Ступниці, була відправлена не з Наддніпрянщини і належить, отже, не до часу князювання Мстислава.

¹ Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сферагистики, в. I, Труды Музея палеографии, Л., 1928, стр. 156—158.

² Там же, стр. 174.

слава у Чернігові. Залишається, таким чином, єдине ймовірне припущення, що грамота відправлена з Тмутаракані. Шлях міг бути такий: Тмутаракань—Березань—Білгород-Дністровський і далі — вверх по Дністру¹.

Якщо грамота, загублена в Ступниці, належить до тмутараканського періоду діяльності Мстислава, то, найімовірніше, саме до часу його виступу на загальноруській політичній арені, до часу приготувань до боротьби з Ярославом. Отже, це був час, коли Мстислав шукав союзників у цій боротьбі. Оскільки Ступниця лежить останньою від визначних центрів Галицької землі — Перемишля, Звенигорода, Галича, які до того ж на початку XI ст. невідомі, — то можна гадати, що грамота Мстислава надсилалась не в Галицьку землю, а в одну з західно-європейських країн — Польщу чи Угорщину, коло кордонів яких близько лежить Ступниця. Ці країни вже брали участь у боротьбі Святополка з Ярославом і були завжди готові поживитись коштом міжусобної боротьби на Русі.

Отже, можна припускати, що, сидячи в Тмутаракані, Мстислав не обмежував своїх інтересів тільки Тмутараканню, а жваво цікавився загальноруськими подіями, вступав у зносини з західними державами і був не від того, щоб стати великим князем Русі, — отже, був серйозним противником Ярослава.

Не даремно боротьба між князями Мстиславом і Ярославом тривала три роки і якщо вона закінчилась компромісом, то тільки тому, що розміщення сил сталося так, що Ярослав був змушеній погодитись на поділ держави, а Мстислав — задоволінітись половиною її, відмовившись від домагань титулу великого князя.

Д. И. БЛИФЕЛЬД

ВИСЛАЯ ПЕЧАТЬ ИЗ БЕЛГОРОДКИ

Резюме

В 1947 г. во время археологических исследований древнего Белгорода найдена свинцовая вислая печать (диаметр 2,3 × 2,5 см, толщина 0,2—0,4 см).

На одной стороне печати находится изображение святого и при нем остаток надписи, последняя буква которой читается как *N*. На другой стороне — надпись *МЕСІФЛАВОС МЕГАС АРХΩН РΩСΙАС*, т. е. „Мстислав великий князь Руси“. По своему содержанию (указанию мирского имени и полного титула) надпись исключительна среди сферагистического материала древней Руси.

Как полагает автор, такая необычная надпись могла появиться только в условиях острой и сложной борьбы претендентов на киевский великокняжеский стол, когда исход борьбы еще не вполне выяснился. Печать, возможно, принадлежит черниговскому князю Мстиславу-Константину Владимировичу.

---

¹ М. Болтенко, Стародавня руська Березань, Археологія, т. I, К., 1947, стор. 44.

Б. О. РИБАКОВ
(Москва)

ПЕЧАТКИ ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ

Численний і різноманітний російський сфрагістичний матеріал систематизований О. В. Орєшниковим, М. Петровим, М. П. Лихачовим та В. С. Орловим¹.

Найбільш повна щодо вміщених матеріалів і переконлива науковою аргументацією є двотомна праця М. П. Лихачова. З допомогою дотепних, але обережних наведень йому вдалося також здогадно приписати певні печатки князям, які були зв'язані з Черніговом.

Це такі князі: Мстислав (Костянтин) Володимирович (пом. 1036 р.); Євстафій Мстиславич (пом. 1033 р.); Всеволод (Андрій) Ярославич (пом. 1093 р.); Володимир (Василь) Всеволодович Мономах (пом. 1125 р.); Олег (Михайло) Святославич (пом. 1115 р.); Феофанія Музалонніса, дружина Олега Святославича; Всеволод (Кирило) Ольгович (пом. 1146 р.); Святослав (Микола) Ольгович (пом. 1164 р.); Марія, дружина Святослава; Всеволод (Сімеон, пом. 1206 р.).

На печатці, яку приписують Мстиславові Володимировичу Тмутара-канському, є зображення царя Костянтина на одному боці і грецький напис — на другому.

Відомий любецький Синодик чернігівських князів, що зберіг нам багато хресних імен невідомих за літописом князів, називає Мстислава Костянтином: „великого князя Костянтина-Мстислава Чернігівського, який спорудив церкву святого Спаса, і княгиню його Анастасію“.

Один екземпляр такої печатки знайдено в Ступниці поблизу Самбора, другий — в Києві коло Десятинної церкви, а третій — десь коло Рязані². Особливо цікава знахідка в районі Рязані, бо вона посередньо свідчить про зв'язки Чернігова з Рязанню вже на початку XI ст. Трохи пізніше, у другій половині XI ст., цей зв'язок щілком доведений: сини Святослава Чернігівського князють — один у Тмутаракані, другий

¹ Н. Петров. Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода. Труды Киевск. дух. академии, № 5, 1913; А. В. Орешников. Материалы к русской сфрагистике, М., 1903; Н. П. Лихачев. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вып. I, Л., 1928; А. С. Орлов. Материалы для библиографии русских печатей, сборник „Вспомогательные исторические дисциплины“, М., 1937.

² Н. П. Лихачев. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вып. II, стр. 276—277.

у Муромі. Зв'язок Чернігова з Муромо-Рязанським краєм тримався до кінця XII ст. Наявність печатки Мстислава Тмутаракансько-Чернігівського в межах Рязані свідчить про первинне зародження цих зв'язків, якими був пов'язаний Чернігів (вздовж лісостепової смуги) з північним сходом.

Шість печаток протопроедра Євстафія (цим ім'ям був названий рано померлий син Мстислава Володимировича) знайдені в Новгороді Великому, але оскільки нам нічого невідомо про зв'язки Євстафія Мстиславича з Новгородом, то й приписувати їому цю печатку немає підстав.

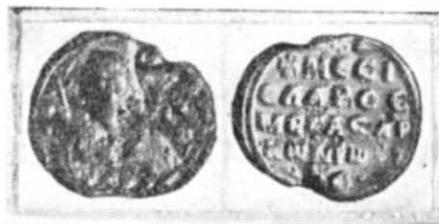

Рис. 1. Висла печатка з Білгородки.

У 1947 р. під час розкопок у Білгороді під Києвом Д. І. Бліфельд знайшов цікаву печатку, яка, на його думку, належала Мстиславові Володимировичу Чернігівському і Тмутараканському¹.

Напис на печатці доводить, що її власником був „Мстислав, великий князь Русі“. Грецька транскрипція цілком відповідає прийнятому в XI—XII ст. ст. правопису:

Μεστισλάβος μεγάς ἀρχων Ρωσίας.

Цей напис не викликає ніяких сумнівів; він лише поглиблює наш інтерес до печатки єдиним у русько-візантійській сфрагістиці прикладом вживання титулу „великий князь“.

Але який це Мстислав?

Розгадку ми повинні шукати на другому боці печатки, де, як правило, вміщувалось зображення християнського патрона господаря печатки. Д. І. Бліфельд схильний вбачати тут зображення царя Костянтина. В такому випадку, дійсно, печатка могла б належати Мстиславові-Костянтинові Володимировичу. Правда, при цьому відразу ж виникає сумнів: а коли цей Мстислав був великим князем?

Як відомо, Мстислав Тмутараканський боровся із своїм зведеним братом Ярославом Мудрим за право володіння Києвом і великим князівством. Але в цій боротьбі, де військове щастя було на боці Мстислава Тмутараканського, городяни Києва, не прийнявши переможця, тим самим лишили велике князювання в руках Ярослава. Мстислав до кінця свого життя залишався чернігівським князем, тобто другою, а не першою постатью на політичному горизонті Русі XI ст. Пояснення Д. І. Бліфельда, що напис на печатці відображає не так реальність, як помисли тмутараканського князя, нам здаються трохи штучними — адже ми не

¹ Див. попередню статтю Д. І. Бліфельда.

знаємо жодного випадку, коли б напис на князівській печатці проголошував політичні наміри князів.

Кому ж з великих князів Русі (а такими були тільки київські князі) належало ім'я Мстислава?

Мстиславів було трое:

1) Мстислав Володимирович, син Мономаха, був великим князем Русі з 1125 по 1133 рік¹.

2) Мстислав Ізяславич Волинський, правнук Мономаха, зайняв київський столицю ненадовго в 1159 р.; великим князем Русі він був з 1169 по 1171 рік².

3) Мстислав Романович Старий (Добрый) з роду смоленських князів; був великим князем з 1214 по 1223 рік.

Хресні імена двох Мстиславів нам відомі. Мстислав Володимирович був названий Федором, Мстислав Романович — Борисом³.

Хресне ім'я Мстислава Ізяславича нам невідоме.

Звірнемо увагу на зображення, викарбуване на печатці, яка приписується Мстиславові-Костянтинові Чернігівському⁴. Ми бачимо тут поясне велике зображення чоловіка з непокритою головою, з кучерявим спадаючим волоссям і красивою довгою бородою. Ніякого натяку на імператорський вінець і пропендулі або на імператорське вбрانня!

Коло правого плеча — довгий хрест, навколо голови — німб. Над лівим плечем — залишки колончатого напису, на якому чіткою є лише остання (нижня) літера. На підставі цих даних ми повинні рішуче відкинути припущення про те, що тут представлений святий Костянтин, який завжди зображується в імператорській орнаті. Так само ми повинні відмовитись і від припущення, що на печатці зображений Федір або Борис, іконографія яких нам добре відома, зокрема і по печатках.

Великий здвиженний хрест такого типу, як на білгородській печатці зустрічається на зображеннях святих: Костянтина рівноапостольного, апостола Андрія, Іоанна Предтечі. Положення хреста коло правого плеча властиве Костянтинові і не зустрічалося на зображеннях Андрія. А на

¹ У жалованій грамоті Юр'єву монастирю в Новгороді підкresлено пріоритет Мстислава на Русі: „се аз Мъстиславъ Володимиръ сынъ, държа Русьску землю въ свое княженъ...“ И. И. Срезневский, Грамота великого князя Мстислава, СПБ., 1860.

² Подій 1159 р. висвітлені літописцем, ворожим Ізяславові. В 1170 р. літописець, який, навпаки, симпатизував Ізяславові, так починає розповідання про подій цього року: „Вложи бог в сердце Мъстиславу Изяславичю мысль благу о Русской земли...“. До своїх васалів він звернувся з промовою: „Братъ! Пожальтесь о Русской земли и о своей отчине и дедине, а уже у нас в Греческой путь изъотимать и Соляный и Залозный“. Літописець з гордістю відзначає повноту влади свого князя: „бяху бо тогда Ольговичи во Мъстиславли воли“ (Іпатіев. летоп. 1170 г.). Незабаром після близькочій перемоги над половцями Мстислав знову піклується про грецький шлях „А быхом въшли противу Гречнику“.

³ Ім'я Федір підтверджується як спорудженням Федорівського монастиря, так і припискою у відомому евангелії Мстислава: „...князю Феодору, а миръски Мъстиславу“. П. К. Симоні, Мстиславово евангелиє XII в., СПБ., 1904. Печатка Мстислава-Федора цілком достовірна, бо вона збереглася при документі.

⁴ Фотографії печатки люб'язно представив нам Д. Г. Бліфельд. Користуємося з нагоди, щоб висловити йому нашу щиру подяку.

зображеннях Іоанна Предтечі хрест знаходиться як на правому, так і на лівому боці¹.

Отже, це зображення не могло належати Костянтинові, оскільки він тут без імператорського вбрання, що на печатці з грецьким текстом особливо показово. Андрія ми також не можемо визнати у зображеному святому на білгородській печатці, оскільки хрест має неправильне положення, а напис закінчується літерою N. Найбільш повно відповідає зображеній на печатці святий іконографії Іоанна Предтечі: здвиженний хрест, непокрита голова з падаючими вниз пасмами волосся і, нарешті, літера, яку, судячи з її місцеположення, можна визнати частиною колончатого напису: IOAN.

З трьох великих князів Мстиславів білгородська печатка не могла належати ні Мстиславові-Федорові Володимировичу, ні Мстиславові-Борисові Романовичу. Печатка з іменем великого князя Русі Мстислава і з зображенням Іоанна Предтечі могла належати лише Мстиславові Ізяславовичу (1169—1171 рр.)².

Це припущення зроблено на підставі аналізу самої печатки і літописних вказівок про великих князів Мстиславів.

Щоб перевірити це припущення, звернемося до сфрагістичного матеріалу. Чи немає серед руських печаток XI—XII ст. ст. таких, які допомогли б нам певніше розшифрувати зв'язок визначної білгородської знахідки з іменем Мстислава і зображенням Іоанна?

Нашу увагу привертає насамперед невелика печатка XII ст. витонченої роботи, на одному боці якої зображений Іоанн Предтеча, а на другому — Пантелеїмон³. Лихачов залишив цю печатку без пояснень.

З любецького Синодика ми знаємо про Мстислава-Пантелеїмона Святославича, князя Чернігівського. У нього був син Іван, який князював в одному з чернігівських уділів. Саме з цим Іваном Пантелеїмоновичем ми й повинні зіставляти грубувату периферійну печатку XIII ст. Однією з ознак XIII ст. є заміна останнього ө на o — Івано замість Іванъ.

Епіграфічно й особливо стилістично печатка Івана і Пантелеїмона зв'язана з рядом таких же невеликих, витончено вирізаних печаток середини і другої половини XII ст.: Кирила і Михайла-Всеволода Ольговича (пом. 1146 р.); епіскопа Ніфона (пом. 1156 р.); Михайла і Федора-Ростислава Мстиславича (пом. 1167 р.); Василя і Михайла-Рюрика Ростиславича (печатка до 1180 р.).

¹ Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вып. I, Л., 1928, табл. LXIII, рис. 11 і 14. Хрест зображеній коло правого плеча Іоанна.

² Це зіставлення суперечить грецькому напису на печатці руського князя. Виходячи з класифікації М. П. Лихачова, грецький текст на руських печатках характерний тільки для XI ст. (ук. твір, стор. 163). Останній відомий нам князь, що користувався грецькою мовою для написів на печатках, був Олег Святославич (пом. 1115 р.). Але у відповідь на це слід зазначити, що, по-перше, і в XII ст. були печатки з грецькими написами (наприклад печатка Феодосія-Олега 1164 р.), а по-друге, князь Мстислав Ізяславич погоджувався на запрошення митрополитом грека (тоді як його суперники ворогували з греками) і дуже старанно охороняв „Гречник“ від половців.

³ Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вып. I, Л., 1928, табл. I, рис. 2, 3, 4, 5, 6; табл. XXIX, рис. 9. Печатка відома в шести примірниках. Є ще дві печатки (рис. 36) з іменами Івана і Пантелеїмона, але вони, безумовно, належали іншій особі, бо там зображеній не Іоанн Предтеча, а Іоанн цар передиський.

Отже, дата печатки Івана-Пантелеймона не виходить за межі 1140—1180 рр.

Особа князя, прихованого під хресним ім'ям Пантелеймона, може бути пояснена літописним текстом 1151 р.

У битві на Руті був пораний і скинутий з коня київський князь Ізяслав Мстиславич. Кияни, не пізнавши князя, мало не вбили його. „Ізяслав же рече: „Князь есть“ и един от них рече: „а так ны еси и надобен и вынза меч свой и нача и сечи по шелому; бе же на шеломе над чеслом написан святой мученик Пантелеймон злат...“¹.

Можна припускати, що хресне ім'я Ізяслава було Пантелеймон, і його патрон був зображенний на шоломі.

Виходячи з загального положення, що на кожній печатці з двома святыми був напис імені та по батькові князя або імен двох співправителів, ми не можемо приписати печатку Івана-Пантелеймона князеві Ізяславові Мстиславичу, бо хресне ім'я його батька було Федір, а співправителів у цього не було.

Ми можемо встановити послідовний генеалогічний ряд хресних імен родичів Ізяслава Мстиславича. Хресне ім'я діда Ізяслава Мстиславича, Володимира Всеvolодича Мономаха, було Василь Андрійович; батька його, Мстислава Володимировича — Федір Васильович; хресне ім'я самого Ізяслава Мстиславича — Пантелеймон Федорович. У Ізяслава-Пантелеймона було три сини — Мстислав, Ярослав і Ярополк. Хресні імена синів Ізяслава нам невідомі, але серед руських печаток XII ст. є декілька поєднань імені Пантелеймона з іншими святыми: Пантелеймон-Федір; Іван-Пантелеймон; Стефан-Пантелеймон².

Печатка з зображенням Пантелеймона на одному боці і Федора — на другому з великою імовірністю може бути віднесенна до самого Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича (Федоровича).

Чудову печатку із зображеннями Стефана і Пантелеймона здогадно можна зв'язувати з іменем одного із синів Ізяслава-Пантелеймона. Середній син Ярослав відомий за літописом з 1146 до 1181 рр. У 1174 р. він був навіть великим князем київським.

Брат Ярослава Ярополк все життя був незначним васалом інших князів. Імовірно, що печатку всликоізівського типу ми повинні зв'язувати з іменем Ярослава, а не Ярополка. Коли б не було цінної білгородської знахідки Д. І. Бліфельда, то претендентом на цю печатку міг би вважатись і старший син Ізяслава — Мстислав.

На основі попереднього розгляду матеріалів ми можемо констатувати:

1) Князь Ізяслав Мстиславич (Федорович) (середина XII ст.) мав на шоломі зображення св. Пантелеймона і, можливо, називався Пантелеймоном Федоровичем (по батькові безспірно).

2) Відомі печатки із зображеннями Пантелеймона і Федора.

3) У Пантелеймона Федоровича був син з мирським іменем Мстислав (великий князь Русі в 1169—1171 рр.). Хресне ім'я його невідоме.

¹ Пізнавши князя, його радісно зустріли, „яко царя и князя своего и тако възваша „кирелейсон!“ (Іпатіев. летоп., 1151 г.). М. П. Лихачов не звернув уваги на літописний текст 1151 р. і не дав пояснень до печатки Пантелеймона.

² Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сграффитики, вып. I, Л., 1928, стр. 82.

4) Відома печатка великого князя Русі Мстислава із зображенням Іоанна Предтечі.

5) Відомо шість печаток середини XII ст. із зображенням Іоанна Предтечі і Пантелеймона.

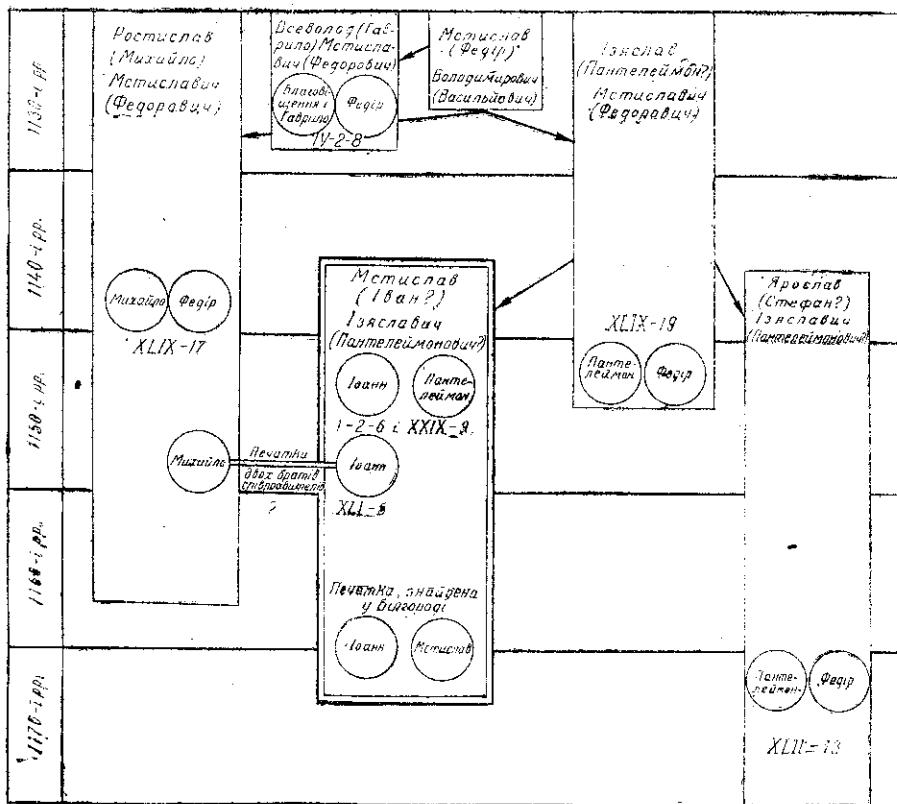
6) Із трьох Мстиславів — великих князів Русі — нам невідоме хресне ім'я лише одного Мстислава Ізяславича (1169—1171 рр.).

Нам здається, що з усього сказаного можна зробити такі висновки: знайдена в 1947 р. у Белгороді печатка Мстислава, великого архонта Русі, не може бути приписана князеві Мстиславові Володимировичу Чернігово-Тмутараканському, хресне ім'я якого було Костянтин. Ця печатка може бути приписана лише Мстиславові Ізяславичу Волинському, правнукові Мономаха, що займав великокнязівський стол з 1169 по 1171 рік і, можливо (якщо вірні наші зіставлення) хресне ім'я його було Іван¹.

¹ Печатки із зображенням Іоанна Предтечі дають підставу зробити ще одне зіставлення, яке висловлюємо, проте, лише здогадно. Декілька разів серед печаток XII ст. зустрінуто зображення Іоанна і Михайла (Н. П. Лихачев, ук. твір, вип. 2, рис. 35). Ім'я Михайла носив крупніший діяч середини XII ст. Ростислав Мстиславич Смоленський, який наприкінці свого життя князював і в Києві. Київ для нього здобував його небіж Мстислав Ізяславович. Дядько і небіж діяли спільно і навіть посылали одного посла від обох у 1159 р., тоді як усі руські князі в Київ посылали кожний свого посла. „Ростислав Мстиславич и Мстислав Ізяславич (послали) Жирoslava Vasильевича“ (Іпатьев. летоп.). Вірчі грамоти спільногого посла двох князів повинні бути запечатані двома печатками або однією, але двоіменною. Нам відомі печатки з двома різними князівськими знаками (наприклад, Андрія і Всеволода Юр'евичів). Ростислав (Михайло) і Мстислав (Іван?) також спільно вирішували важливі спірні питання про руського митрополита в 1159 р. Аж до 1162 р. обидва князі сиділи з Києві; Мстиславові посадники перебували над Россю і, цілком імовірно, в Белгороді, бо, коли виникли між ними чвари, Ростислав надіслав війська у Белгород і арештував посадника в Торчеському. Можливо, що печатка із зображенням Іоанна Предтечі і архістратига Михайла належить до короткого співправління Ростислава (Михайла) і Мстислава (Івана). Проте, зважаючи на поширеність обох імен, обстоювати це припущення немає великих підстав.

Відзначимо разом з тим, що є ряд печаток із зображенням Іоанна Предтечі і написом дънъ слово, які можна розглядати як печатки для таємного (дънъ) листування якось князя Івана.

Таблиця I

Генеалогічно-хронологічна схема нащадків Мстислава Володимировича і пов'язані з ними печатки.

↙ ↘ — родинні зв'язки — від батька до сина.

○—○ — печатки двох співправителів.

Місце печатки (по вертикалі) приблизно відповідає даті печатки.

Цифри, розташовані коло печатки, показують номери таблиць і зображень, вміщених у роботі М. П. Лихачова „Материалы по истории византийской и русской сграффитики“, вип. I, М., 1928.

Б. А. РЫБАКОВ

ПЕЧАТИ ЧЕРНИГОВСКИХ КНЯЗЕЙ

Резюме

В изображении на печати, найденной в древнем Белгороде в 1947 г., следует усматривать св. Иоанна Предтечу. Печать, следовательно, должна принадлежать великому князю Мстиславу с крестным именем Иоанн.

Из трех Мстиславов, княживших в XII—XIII ст. ст. в Киеве, печать может принадлежать только князю Мстиславу Изяславовичу, крестное имя которого нам неизвестно. Что крестное имя Мстислава было Иоанн — подтверждается наличием печатей с изображением св. Пантелейиона, патрона Изяслава, на одной стороне, и св. Иоанна — на другой, следовательно, один из сыновей Изяслава имел крестное имя Иоанн.

В. М. ДАНИЛЕНКО
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО РАННІЙ НЕОЛІТ ПІВДЕННОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Порожиста частина басейну Дніпра є однією з найбільш насичених в археологічному відношенні територій УРСР. Дніпро, проклавши свою долину у велетенському масиві кристалічної смуги, тут протягом десятків тисячоліть не змінював напряму течії. З тих часів, як виник Дніпро, його береги безперервно заселявались людськими групами, які залишали найрізноманітніші щодо віку та характеру археологічні пам'ятки.

Серед цих пам'яток особливе місце належить ранньонеолітичним. Тепер у межах УРСР їх назирають чимало, але з огляду на труднощі інтерпретації цього матеріалу його доводиться публікувати частинами.

У межах південної зони Союзу ранньонеолітичні пам'ятки відомі близько двадцяти років. Дослідження в Криму злагатили археологів відкриттям „епітарденуазьких“ — ранньонеолітичних пунктів (Ат-Баш, Балін-Кош, Шан-Коба). Але лише в Кам'яній Могилі в українському Надазові була можливість обіznатися з стратиграфічним положенням матеріалів, аналогічних кримським.

У 1946 р., з квітня по грудень, у часи відновлення ДГЕС ім. Леніна, коли зона затоплення деякий час була вільна від води, працювала велика Дніпровська експедиція Інституту археології Академії наук УРСР, в якій основну частину ранньонеолітичних досліджень виконував автор цієї статті. Тепер встановлено, що ранньонеолітичні, як і пізніші неолітичні поселення, розташовуються групами в дельтах невеликих приток Дніпра, де займають край надзаплавної тераси або частини дніпровських островів, що відповідають їм по висотних позначках.

Перелічуємо найзначніші з цих груп:

1. Вільнянська (8—10 км на північ від Запоріжжя). Було заселено два острови — Похилий та Виноградний, що знаходились проти гирла р. Вільнянки — лівої притоки і балок Гадючої та Вільної, колишніх правих приток Дніпра.

2. Федорівська (коло с. Федорівки на правому березі р. Дніпра, 30 км північніше м. Запоріжжя). Встановлено два поселення на краю надзаплави. Частково досліджувались А. В. Добровольським.

3. Кизлівська (о-в Кизлевий, 40 км південніше м. Дніпропетровська). Тут встановлено принаймні три неолітичні поселення. Матеріал у значній мірі знецінюється тим, що походить із збірок на видувах. Збірка ця дала патинізований кремінь майже епіпалеолітичних зразків. Крім того, на острові знайдено і порівняно пізній не патинізований набір кремінних знарядь, які можуть відповідати тому керамічному матеріалу, що походить з цього острова і може бути віднесений до кінця раннього неоліту.

4. Острів Шулаєв. Ранньонеолітичне поселення, що тяжить до пізніших з них; у 1946 р. його досліджував О. В. Бодянський.

5. Сурська. Об'єднує чотири поселення, що були розташовані на краю надзаплави північно-східного, східного і південно-західного берегів о-ва Сурського, який знаходився проти гирла р. Сури (18 км південніше м. Дніпропетровська).

6. Ігренська (на лівому березі Дніпра, проти м. Дніпропетровська, на так званому Ігренському півострові або острові, що омивається Дніпром і його притоками Самарою та Шиянкою). Тут зафіксовано принаймні два ранньонеолітичні пункти (№ 5 і 8). Недалеко від гирла р. Шиянки, на о-ві Кодачку, також знаходиться ранньонеолітичне поселення.

До цього переліку не внесені такі поселення, які систематично не досліджувались. Поодиноких пунктів, з яких походить деяка кількість ранньонеолітичних матеріалів, можна було б набрати значно більше. Але й без того очевидно, що ранній неоліт для порожистої частини долини Дніпра безсумнівно встановлений.

Найповніше дослідженими з усіх перелічених вище ранньонеолітичних поселень Надпоріжжя є ті, що були розташовані на о-ві Сурському. Ці пам'ятки автор досліджував з допомогою К. С. Малявської, С. Н. Накельського, Є. А. Цуканової та почасти першого дослідника численних тут пунктів О. В. Бодянського.

Зовнішньою ознакою цих поселень, як і всіх інших (крім частини Шулаєвських), є наявність скупчень черепашок *Unio* та *Paludinae*. Навіть *Paludinae*, не кажучи про *Unio*, в якій мірі могли споживатися людиною. Ці скупчення в окремих випадках встановлюються з певністю, але здебільшого довелось переконатись у тому, що скупчення *Unio* є слідами природних банок, а скупчення *Paludinae* — результат акумулятивної діяльності повеневої води, дуже помітної на місцях давніх річкових заток. Саме такі місця заселявались рибальсько-мисливськими родовими групами. Вони й залишили знаходища на о-ві Сурському, які були розташовані на 5—6 м вище рівня річки, що відповідає початку надзаплавної тераси.

Культурний шар поселень зазнав давніх руйнувань внаслідок річкових розмивів, коли рівень води в Дніпрі був на 4—5 м вище, ніж його рівень до побудування ДГЕС. Це явище характерне не тільки для Сурських поселень, а й для решти поселень, що дозволяє початок руйнування культурного шару ранньонеолітичних поселень віднести до часів найбільш вологого клімату — атлантичного. Початок цього періоду означав закінчення раннього неоліту, який слід, певно, розглядати, як явище, рівночасне всьому бореальному періоду. Переважно луговий характер здобутої на поселеннях фауни не суперечить такому їх геологічному віку.

Найцікавішим з чотирьох пунктів Сурського острова виявився пункт II, бо саме там були знайдені і досліджені залишки єдиного поки що в Східній Європі ранньонеолітичного житла.

Проте розгляд цих матеріалів був би утруднений, якщо не подати попередньо кілька зауважень про фізико-географічні та геологічні умови о-ва Сурського і його найближчих околиць.

Цей острів являє собою довгу, в основі піскову смугу, видовжену по течії на 3 км. На північному і південному кінцях острова до затоплення¹ були помітні великі скелясті бар'ери.

Більший бар'єр (північний) являв собою Сурський поріг та „забори“. Появу острова, певно, обумовила наявність цих бар'єрів. Вони обумовлювали акумуляцію дельтових виносів р. Сури, яка впадає без посередньо з заходу від місця острова.

Всі частини острова археологічно продатовані:

1. Піскувате центральне підвищення (до 8 м над рівнем Дніпра, затоплене і зараз) — тарденуальськими знахідками. Ця частина в певній мірі може бути порівняна з II надлуговою терасою лівого берега р. Сури, де поруч з верхньопалеолітичними шарами був знайдений і близький за віком епіпалеолітичний шар (Ямбург).

2. Підвищена частина надзаплави (6—7 м) — архаїко-неолітичними знахідками без фауни (типу кизлевських знахідок) на північно-східному березі острова.

3. Рівень схилу надзаплави (5—6 м) — чотирима дослідженими ранньонеолітичними поселеннями, пов'язаними з давніми затоками — балками та річковими виносами з черепашок.

Пункт IV (на давньому північному кінці острова) дещо нижче цього рівня і через те він зазнав найбільших руйнувань. Можна припустити, що наявність тут археологічного матеріалу в значній мірі обумовлена руйнуванням та перевідкладенням за атлантичного періоду верхнього культурного шару поселення пункту II (близько 100 м на північ). Південний кінець острова датований також знахідками декількох неолітичних поховань та невеликим числом середньонеолітичного матеріалу. Південний та північний шпилі (крайні точки) острова являють собою геологічні новотвори. Весь острів, за винятком максимально високої частини його, має сліди пересохлих заток, які, як це з'ясувалось у ході розкопок, утворилися і зникли пізніше часу відкладання ранньонеолітичних культурних напластувань.

Пункт II (південно-західний пункт острова) знаходився поруч з великою затокою і був відділений від неї неширокою протокою. Все це свідчило про вигідні умови для рибальства. Зовнішніми ознаками знахідща були скupчення черепашок (відкриті змивом гумусованої товщі) у зв'язку з зруйнуванням греблі ДГЕС. Скупчення містили археологічний матеріал. Найбільше вони були зруйновані пізнішим розмивом у прибережній частині.

У розкопі площею понад 1000 м², під рослинним шаром, у гумусованому супіску був відкритий бідний на знахідки, але місцями непоруйнований пізньонеолітичний шар, приблизно середини III тисячоліття до н. е. (типу Середній Стіг II), який в останні роки вдалось датувати

¹ У зв'язку з відновленням ДГЕС ім. Леніна о-в Сурський знову затоплено.

знахідками канелюрованої, поліхромної та монохромної трипільської кераміки.

Нижче цього шару (стерильний прошарок гумусованого супіску тут не перевищував 15—20 см, але чітко вирисувався під час дальших розкопок у південній частині) на алювіальному піску знайдені поруйновані давнім розмивом „кухонні купи“, що являли собою суміш черепашок Unio та Paludinae, кісток тварин та невеликого числа пізніших ранньонеолітичних матеріалів. Тут, під горизонтом кухонних куп, у річковому піску знайдені дві неглибоких заглибини (діаметром близько 40 см),

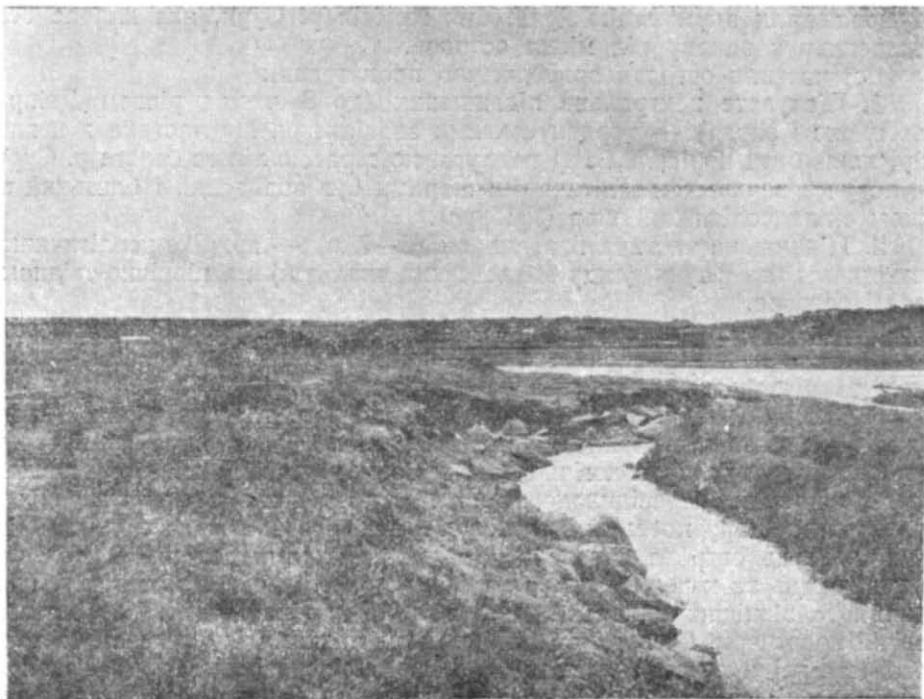

Рис. 1. Загальний вигляд місця ранньонеолітичного поселення. Сурський острів, пункт II.

повних гострих уламків зеленої шпатової породи, серію відбійників з цієї породи, велике траншеподібне знаряддя з неї ж та кілька дуже грубих пікоподібних клинів з міцної зеленосірої породи. Поруч було знайдено велике вогнище, заглиблене в землю (діаметром 40 см, глибиною 60 см), з великою кількістю попелястої маси.

Камінні знаряддя мають сліди перебування на вогні та постукування їх кам'яними відбійниками. На думку автора, на цьому місці виготовлювали човни вогнево-довбальним способом. Як виявилося пізніше, ці знахідки були пов'язані з нижнім культурним шаром, про існування якого на початку робіт не було ніяких здогадів.

У південному напрямі поверхня піску заглиблювалась, зростала потужність гумусованої товщі; вирисовувалась чіткіше і стратиграфія.

В одному місці темний супісок і прошарок черепашок неприродно крутозападав. З'явився здогад, що тут могло бути поховання; натомість відкрили північну камеру житла.

Це житло в цілому займало площа понад 150 м². Вся житлова споруда мала в плані форму, близьку до кола, діаметром 11—12 м, до якого з півночі, заходу та півдня прилучалось по одній овальній камері, довжиною приблизно до 3 м (рис. 2).

Підлога центральної частини житлової западини була відкрита на глибині 1,9—2 м. Периферія її підвищувалась на 15—20 см. Вище цього рівня на 15—20 см простежувався прошарок черепашок з пізнішим ранньонеолітичним матеріалом. Прошарок крутозападав до північної, західної та південно-західної частин западини житла. Це вказувало на механізм виповнення житлової западини за рахунок руйнування пізнішого ранньонеолітичного шару та вказувало на глибину стінок западини. Тут вона коливалась у межах 40—60 см. Саме ця частина, як пізніше виявилося, і була найкраще збереженою. Зачистка до поверхні добре седиментованого алювіального піску в зв'язку з наявністю чіткої межі між піском та заповнюючим западину чорним супіском незмінно давала хороший контур цієї частини житла.

Правда, пізніший ранньонеолітичний шар був майже повністю зруйнований протокою, що була недалеко, але нижній шар і контур житла залишались недоторканими.

Інша картина спостерігалась у південно-східному куті западини. В цій частині комплексу контури западини простежувались з великими труднощами, бо стінки заглибини тут фактично не збереглись. Зате шар з перевідкладеними черепашками досягав 50 см і своєю потужністю компенсував відповідну нестачу височини стінок. Вгорі черепашковий шар закінчувався напластиванням явно алювіального походження. У ході дальших розкопок такі ж утворення були знайдені в шурфах безпосередньо на південь та захід від житлової западини. Тут, в алювіально-перевідкладеному стані, знайдені два неолітичних шари, розділені кількома прошарками алювіальних утворень — напластивань черепашок та піску.

Нижній шар, треба гадати, відповідав житлу, а верхній давав досить численний фінально-ранньонеолітичний матеріал.

Так, з'ясувалось, що після того, як житло було залишене, а другий неолітичний шар закінчений акумулюванням, рівень Дніпра значно піднявся і вода доходила до меж житла. На схід від нього утворилася протока, слід якої було помітно ще під час наших робіт.

Після спаду води відбувався процес утворення гумусованого супіску, який напластиванням у 30—40 см завтовшки відділяв зруйнований верхній ранньонеолітичний шар від добре збереженого пізнньонеолітичного. Цей шар, крім сухо археологічних ознак культури типу Середній Стіг II, характеризувало штучне скопчення Unio, що також є ознакою заключної фази наддніпрянського неоліту.

Тепер, після з'ясування умов залягання решток житла, повернемося до розгляду основних його особливостей.

У центрі житлової западини були знайдені залишки центрального вогнища, яке можна було розпізнати лише по обпаленому камінню, рідких знахідках вугілля та двох уламках орнаментованої кераміки.

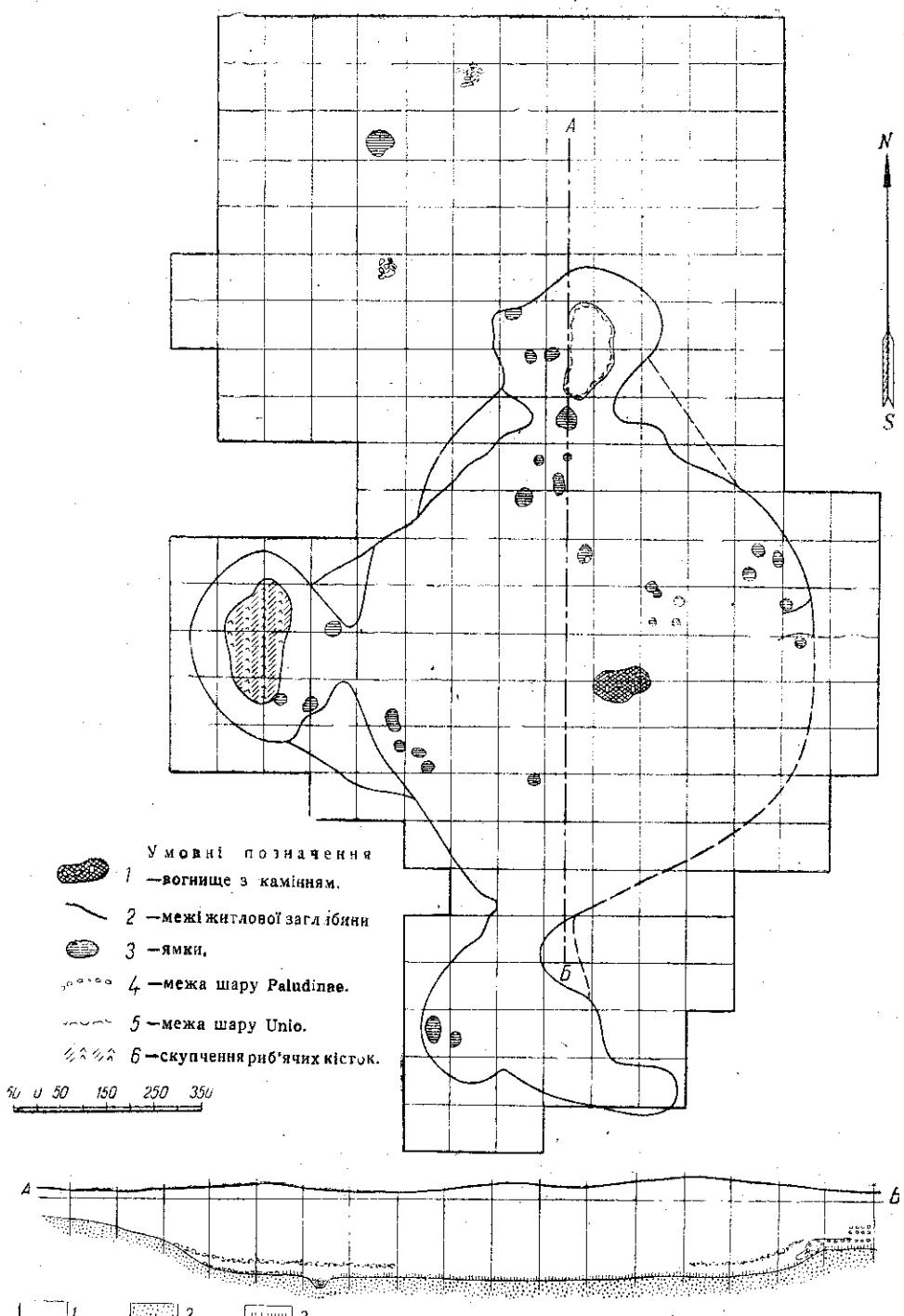

Рис. 2. Загальний план та розріз ранньонеолітичного житла. Сурський острів, пункт II.
1—гумусований пісок; 2—світлий пісок; 3—шар культурних залишків.

Вся периферія западини, головно перед камерами, була зайнита численними ямками невеликих розмірів. Видовжено-овальні ямки слу жили місцями для покидьків, а менші з них (діаметром 15—20 см) були залишками пекарських ямок. Основна кількість ямок нагадувала своїм габітусом розширеній до низу глечик (глибиною інколи до 50 см), що, певно, відповідає формі кошиків, які були тут колись вкопані. Ямки ці містили велику кількість черепашок *Unio*, кісток тварин та риб. В одному випадку (в північній камері) в ямці було понад 100 кісток однієї особини оленя.

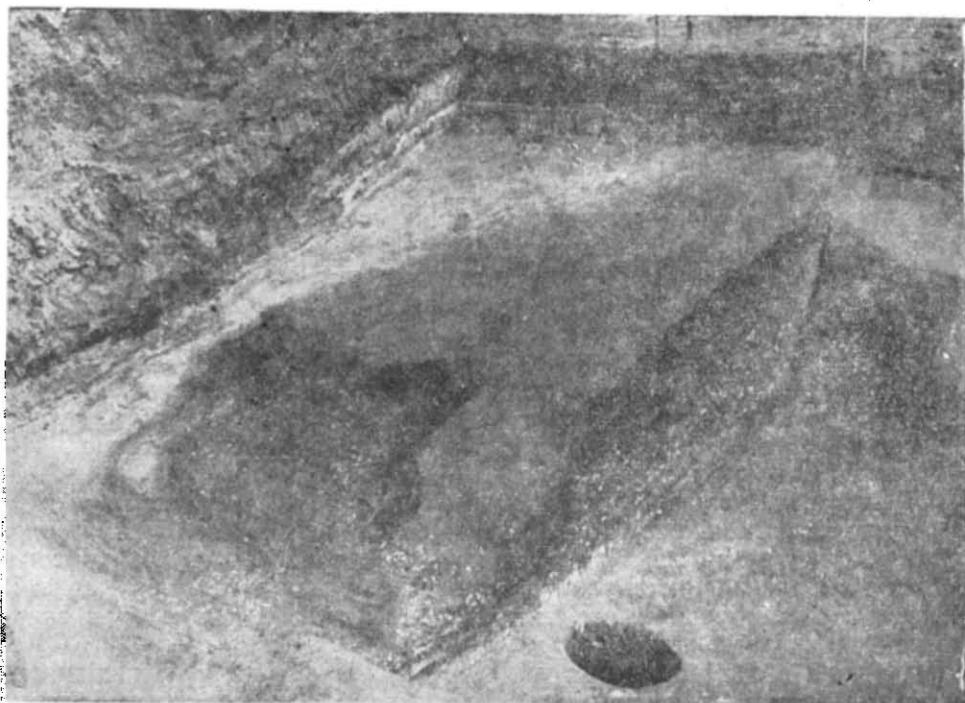

Рис. 3. Західна камера ранньонеолітичного житла в процесі розчистки.
Сурський острів, пункт II.

Вже одного цього прикладу досить для того, щоб відкинути припущення про природне походження цих ямок і висловити думку про те, що в більшості з них ми маємо залишки коморок-сховищ. Адже вони простежувались і в північній і західній камерах. У західній камері знайдена окрема купа черепашок *Unio*, а під нею — ямки з *Unio*, з кістками тварин і риб. Перед камерою було відкрито велику ямку, виповнену *Unio*, а в зоні ямок, на південь від камери, кілька кістяних мисливських знарядь. Серед них — два рогових вістря, що лежали одне на одному в невеликій ямці.

Західна камера мала інший вміст. Крім глекоподібних ямок з *Unio* та кістками, в цій камері виявлений склад риб'ячих кісток (сомів, коропів), які зберегли анатомічну послідовність. Кістяки невеликих риб

збереглись повністю; кістяки більших риб — значими частинами, що свідчить про розчленування крупніших особин риби. Тут також було знайдено плоску кістяну голку (довжиною 3 см) з круглою діркою. Звичайно такі голки пов'язували з в'язанням сіток, але тепер їх функція цілком з'ясована: ними нанизували рибу на низки для в'ялення. Інших знахідок у камері не було.

Південніше від входу та перед входом до камери було знайдено один цілий рибальський гачок та два уламки гачка, а також уламок голки для плетіння сіток.

Своєрідним виявився вміст і південної камери. З сходу вона мала видовжену заглибину, яку можна прийняти за залишок входу¹.

В камері та перед нею знайдено найбільшу кількість сокир-тесел, великих гранітно-гнейсових дискуватих скребел, кілька кістяних та рогових доліт. Все це свідчить про надвірні роботи — деревооброблення.

По всій периферії центрального приміщення лежав кремінний матеріал: пластинки, невеликі округлі скребачки, поодинокі різці та ін., — все невеликих розмірів. Але найбільше кремінних виробів, що інколи лежали один на одному, виявлено на південний схід від центрального вогнища. Це, на думку автора, говорить про добру збереженість культурного шару і в східній частині житла, незважаючи на те, що стінки його зазнали тут найбільшого руйнування.

Про збереженість шару і в цій частині свідчить одна цікава побутова деталь.

На північ від крайньої східної точки житлової западини знайдена невелика довгаста ямка, в якій лежали кусок рогу оленя та велике дискувате скребло, перекриті частиною щитка черепахи, під якою виявлено кістяки двох ніжок зайця.

Ця знахідка свідчить про хорошу збереженість шару навіть у східному сегменті комплексу. Але визначення „шар“ тут не зовсім вірне. У межах житла не спостерігалось шару або горизонту в геологічному значенні. Прошарок культурних залишків виклинивався при зачистці і являв собою сукупність археологічних знахідок, які колись було залишено на піскуватій підлозі житла.

Хороша збереженість „шару“ полегшувала розуміння функціонального призначення окремих частин усього житлового комплексу. Безсумнівно, що північна камера була коморою, в якій зберігалися продукти річкового влову та полювання. Перед виходом з комори відбувалися усі роботи, пов'язані з підготовкою до полювання та рибальства.

Ще ясніше призначення західної камери та передвходової її частини як рибальського переважно сектора.

Південна камера була, власне, передсінником, що сполучав внутрішнє приміщення з надвірнію частиною. У межах її та перед внутрішнім виходом з неї виконувався цикл робіт, пов'язаних з обробкою дерева.

Східна частина, як це видно з аналізу матеріалу, була зайнята майстрами по виробу кремінних знарядь.

У центрі споруди, на вогнищі, готували їжу.

¹ Щось на зразок проходу є і в східній точці центральної западини, але, оскільки стіни східної частини позначені слідами значного руйнування, обстоювати цю думку важко.

Звичайно, ці спостереження потребують перевірки на більшому матеріалі. Під час дослідження великих ранньонеолітичних житлових споруд, які для археології є і досі значими унікумами, треба старанно проводити також польові спостереження.

Неолітичне житло є цінним історичним джерелом, але, на жаль, у цій знахідці ще далеко не все в достатній мірі з'ясоване.

Не встановлений характер перекриття над центральним приміщенням, розміщення підпірних стовпів, від яких повинні слідів установити не вдалось, не з'ясовано, чому в центральній частині, де залишились сліди вогнища, не було майже ніяких знахідок.

Постає загальне питання — про сам характер центрального приміщення. Чи було воно повністю перекрите, чи це була неперекрита огорожа, куди вели виходи з бокових камер, перекритих звичайною куреневою покрівлею, тепер сказати важко. Можна лише зробити кілька більш-менш імовірних припущень.

Найбільш відповідним треба вважати припущення про те, що центральне приміщення було перекрите юртовидною покрівлею; підпірні стовпи та пов'язані з ними вертикальні стіни оточували центральне вогнище, приблизно по тій лінії, де кінчалися знахідки.

Така споруда повинна була належати до числа порівняно легких, але ледве чи тимчасових. Дещо подібне можна вбачати в неолітичному житлі з Кельтимінару, але і його, хоч воно мало більше даних, важко реконструювати.

Пункт IV являє собою ледве знижену відносно пункту II площину, яка фактично починалась безпосередньо південніше цього пункту і займала не менше 500 м². Межі IV пункту визначались дуже умовно наявністю майже суцільного шару *Paludinae*, а під ним шару *Unio*. Ці шари опинились на поверхні через змив ґрунту під час зруйнування греблі ДГЕС. В інших місцях, де поверхневий шар (майже чорний гумусований супісок) ще був змітий, він перекривав ці шари черепашок, що незмінно залягали в тій же послідовності.

Складось враження, що черепашкові шари займали весь південний кінець острова. Шари черепашок залягали на дуже темному, як і зверху, супіску, а супісок — на стерильному в археологічному значенні алювіальному піску.

Шар *Paludinae* місцями був потужніший 50 см і рівномірно насищений деякою кількістю пізнішого ранньонеолітичного матеріалу. Шар *Unio* був абсолютно вільний від археологічних знахідок.

Послідовність відбитих усім цим геологічними явищ можна собі уявити так. На початку, коли місце пункту II було кінцем острова, описану місцевість була ще міликою, де містились численні банки *Unio*. Згодом вона вийшла з води і заливалась тільки під час повені, яка обумовила нагромадження *Paludinae* і знесення основної частини пізнішого ранньонеолітичного шару з пункту II.

Незважаючи на явні ознаки руйнування, закладання кількох розкопів на пункті IV мало позитивне значення: лише тут, у цьому шарі, пощастило зібрати значний керамічний матеріал, аналогічний до того, який на пункті II майже повністю походив з дуже зруйнованого за пізніших часів другого ранньонеолітичного шару. Тут також було знайдено два полірувальники („човники“), які, на нашу думку, слід пов'язувати з виробленням кістяних знарядь.

Як уже було зазначено, умови залягання цього шару на пункті IV повністю повторились у прибрежній частині пункту II та безпосередньо південніше житла. Отже, дослідження пункту IV відіграло корисну службову роль для дослідження основної пам'ятки — пункту II.

Пункт III розташований на східному березі острова, коло давньої затоки, на рівні 5 м над Дніпром. Тут помітно було дуже гумусовану смугу, завдовжки кілька сот метрів, досить розмиту в пізніший час.

Інколи в місцях інтенсивніших розмивів виступали велики скupчення *Paludinae* та *Unio*. Шар *Paludinae* (верхній) був пов'язаний з археологічними знахідками. Відкритий тут шар залягав в умовах, дуже подібних до тих, які спостерігались на пункті IV. Археологічний матеріал складався з численних кісток диких тварин, мікролітідного кремінного інвентаря, серед якого основне місце займали пластинки та невеликі округлі скребки з відщепів. Особливо багато була індустрія з рогу та кістки: циліндричні, добре загострені вістря для декількох вкладишів, великі, овальні в перетині вістря з одним пазом для вкладишів, голка з циліндричною дірочкою і залишком другої, довга, вирізаної на кінці, який мав бути гострим, але зламався саме на місці дірочки. Технікою річ нагадує кращі палеолітичні зразки; за морфологічними ознаками аналогічна сучасним голкам для плетіння та штопання. Знайдено в кількох місцях і уламки рогових мотик або муфт для сокир-тесел.

Під час поверхневих зборів знайдена передня половина добре шліфованої плескувато-опуклої сокири-тесла (типу добре відомого з пізніших ранньонеолітичних поселень), кілька фрагментів типової, добре поческованої кераміки та уламки рівних вінець кам'яних посудин. Характерним є відсутність великих гранітних дисків-скребел, дуже звичайних на інших синхронних поселеннях.

Відсутність таких дисків-скребел, весь характер інвентаря та саме положення поселення, на нашу думку, свідчать про його виразно сезонний характер. Можливо, що поява цього пункту була обумовлена існуванням великого поселення на південно-західному березі, залишки якого відповідають другому шару пункту II та відповідним йому матеріалам пункту IV.

Пункт I за своїм топографічним положенням був подібний до пункту II, але він знаходився на протилежному північно-східному кінці острова, саме в тому місці, де закінчувався острів, коли нинішня надзаплавна тераса була ще заплавою. Цей пункт також пов'язаний з наявністю тут „забори“, що, як і в щойно названому випадку з пунктом II, полегшувало рибальську справу.

До розкопування це місце мало вигляд інтенсивно темної плями витягнуто-сегментуватої форми, хордою якої була давня берегова лінія, що перевищувала сучасну на 5—5,5 м. Площа цієї плями становила близько 250 м². Тут, як і в інших подібних місцях, інколи виступав шар з черепашок, який частково був розмитий за пізніших часів і вміщував ранньонеолітичний матеріал.

Майже посередині плями знаходився великий камінь, що проступав з підстилкового гранітного ложа. У зв'язку з наявністю цієї гранітної брили, всі шари, які лежали на граніті, були тут трохи підняті. Куль-

турний шар на місці цього горбка був зруйнований пізнішим розмивом, і в одному місці проступав алювіальний пісок.

Поверхня темної плями досить розмита, але в найбільш зацілілих місцях можна було простежити таку послідовність напластувань, де виміри найближчі до первинних:

1) Шар інтенсивно чорного супіску, майже позбавлений знахідок, 20 см.

2) Шар *Paludinae*, який містив незначну кількість знахідок, до 30 см.

3) Культурний шар, як і *Paludinae*, просякнутий чорним супіском. Місцями він був розмитий ще в давнину. Шар містив велику кількість кісток риб та наземної фауни (5—8 см на добре зацілілих ділянках).

4) Залишки банки *Unio*, позбавлені археологічних знахідок, 5—8 см.

5) Алювіальний пісок, який чергується з темними глеюватими прошарками, до поверхні гранітної скелі.

Північна третина поселення була дуже зруйнована і про її стратиграфічні особливості нічого певного сказати не можна.

Південна половина поселення (на південь від згаданої гранітної брили) відрізнялась від північної тим, що черепашки *Paludinae* залягали тут окремими скучченнями, відповідно до чого і потужність інтенсивно чорного супіску була нерівномірною і в цілому більшою.

Добре збережена ділянка шару простежувалась у південній половині поселення. Аналіз даних про положення зацілілої частини культурного шару привів нас до висновку про те, що шар почав руйнуватись під час нагромадження товщі *Paludinae*. А вперше людська група оселилася на застарілій банці *Unio*. Основні ознаки шару — різноманітний кістковий матеріал, а не *Paludinae* або *Unio*, яких у складі кухонних покідьків не виявлено.

Склад здобутої тут фауни, визначеної І. Г. Підоплічком, типовий^{**} і для інших ранньонеолітичних поселень: благородний олень, тур, кабан, заєць, кінь, лисиця, вовк, річкова черепаха, болотяні птахи, багато кісток сома і трохи кісток карпovих порід. Із свійських тварин зафіксовано лише дві різновидності собаки — великої високоногої і малої. Частини скелетів, особливо риб, нерідко зберігали анатомічну послідовність хребців та суглобів.

Відкрито кілька категорій інвентаря.

Подаємо короткий опис основних його категорій:

Кремінна індустрія складається з двох видів нуклеусів (обидва мікролітичних розмірів) для пластинок, що є основною групою інвентаря, та для відщепів. Багато є перетинів пластинок, мікропластинок, округлих та овальних скребців; деякі з них дуже малих розмірів — діаметром менше 1 см, найбільші досягають 3 см. Різці становлять численну і добре виявлену групу знарядь: серед них переважають кутові. До окремої групи треба виділити пластинки з виїмками та масивні вістря, напевно, проколки та свердла. Геометричних форм (трапеції та трапеції з ретушованою спинкою) небагато.

Кам'яні знаряддя не є численною групою. Тут знайдено кілька дискуватих гранітно-гнейсовых скребел, діаметром від 3 до 15 см, що свідчить про різноманітність способів їх використання. Під час зборів на поверхні було знайдено примітивну сокиру-тесло та уламки добре

відшліфованої сокири. Пов'язувати цю знахідку з шаром, нам здається, немає підстав¹.

З наряддя з кістки. Вістря на списи з масивних кусків трубчастих кісток, вістря на стріли, кістяні частини для вкладневих вістрів та кинджалів, численні шила, цікаві різноманітні гачкуваті та виделкуваті знаряддя для плетіння, а також справжні рибальські голки та ін.

Характерна відсутність достатньої кількості знарядь для обробки дерева як з каменю, так і з рогу або кістки (клинів, доліт або сокир).

Посуд — нечисленна група інвентаря, що складається з посуду керамічного та виготовленого з каменю. Посуд, виготовлений з каменю, представлений кількома уламками, більш ніж половиною круглодонної довгої коритцеподібної жаровні та невеличкою плоскодонною посудинкою банкуватої форми. Глиняний посуд представлений добре зацілілими уламками від кількох (не більше двох-трьох) посудин.

Знайдено кілька уламків вінець, численні уламки стінок, які відповідають різним частинам тулуба посудин. Деякі з цих уламків свідчать про дуже малий діаметр колоденної частини, тобто, що денце у таких посудин було гостре. Керамічну форму можна визначити як глибокий горщик, з ледве відігнутими назовні вінчами та гострим денцем. Керамічна маса визначається дуже низькими технологічними властивостями — крихкістю, майже сипкістю, гігроскопічністю, поруватістю. Все це визначається поганим добором матеріалу і обпалом, через це товщина стінок чимала — до 1 см. Зовні черепки коричневі за рахунок невеликого покривного шару, який утворився через обробку поверхні у вологому стані. Зовнішня поверхня стінок добре вигладжена, майже лискована. В домішці тіста — несортований пісок, сліди вигорілих рослинних стебел і рідкі уламки черепашок.

Орнамент посуду надзвичайно цікавий. Його характеризують відбитки прямого штампа по верхньому зрізу вінець та прогладжено-лінійні кососітчасті стъожкові композиції, які обивали весь тулуб посуду, можливо, крім самого денця. Кераміка була знайдена на зруйнованих ділянках поселення. Але близькі зразки знайдені також коло вогнища житла на II пункті.

Варто зупинитись і на декількох загальних питаннях. У зв'язку з цим треба сказати кілька слів про ті ознаки, на підставі яких заражовано ту чи іншу південноукраїнську пам'ятку до числа ранньонеолітичних².

Основна зовнішня ознака поселень — розташування їх у межах давньої річкової берегової або відповідної їй на островах лінії, що нині відповідає надлуковій терасі. Ця ознака промовляє за іншу, яка визначає господарський зміст поселень південноукраїнського неоліту — домінантну роль рибальства та охоти на різноманітних тварин плавневолукової зони. Faуністичні визначення, зроблені І. Г. Підоплічком,

¹ Цю знахідку, напевно, слід поєднувати із знайденими тут кількома примірниками середньонеолітичних кремінних знарядь, які поруч з рештою ознак відрізняються і якістю матеріалу.

² Ранній неоліт, на нашу думку, не є найдавнішою градацією східноєвропейської неолітичної культури. Початковою фазою останньої є та, що передує оформленню так званих макролітических та їм відповідних знарядь. Її ми визначаємо як архаїчний неоліт. Є деякі підстави відносити до цієї групи поселення на о-вах Кизловому та Похилому. Питанню про архаїчний неоліт, зважаючи на його самостійний інтерес, автор має намір присвятити пізніше окрему роботу.

незмінно давали одноманітну картину: відсутність свійських тварин, за винятком собаки, та велику кількість кісток риб (сомів та карпових), а також перевагу залишків благородного оленя, кабана, тура, зайця та ін.

На основі виявлених матеріалів можна припускати, що у цих поселеннях значну роль відігравало збирання зернових рослин, але самих зерен досі не знайдено.

Особливe значення має стадіально-хронологічний момент. У процесі розшуків культурно-історичних форм, що змінювали найпізніші вияви місцевого раннього неоліту, в ряді випадків було з'ясовано, що за цим раннім неолітом виступають принаймні дві стадіально-хронологічні групи розвинутого неоліту. Для цього неоліту було дуже характерним поширення кераміки з гребінцевим орнаментом та інші ознаки.

За господарськими ознаками, зміст нової стадії визначався наявністю скотарського господарства — великої та дрібної рогатої худоби. Давніша група поселень цієї нової стадії неоліту продовжувала знахідками кількох фрагментів типової кераміки, так званої дунайської (першої) культури, що дає підставу обидва явища розглядати як синхронні.

Якщо названу землеробську культуру слід відносити до початку III тисячоліття до нашої ери, то кінець IV тисячоліття повинен розглядатись як фінальна дата місцевого раннього неоліту, якому тут передувало щонайменше два давніших підрозділи ранньонеолітичної культури. Хронологічні межі IV тисячоліття для раннього неоліту в цілому дуже тісні.

Але повернемось до розгляду питань про ранній неоліт. Решта ознак — другорядні, вони відбивають конкретні форми культури південнонаціональних племен з самого початку становлення варварства.

Серед них насамперед слід визначити пережиточно-епіпалеолітичний характер кремінної індустрії. В основі її лежить мікролітичний нуклеус та похідні від нього заготовки — правильні пластинки та мікро-пластинки — вкладиши.

Другим типом нуклеуса є та його плескувато-округла різновидність, яка пристосована для одержання відщепових заготовок, насамперед для скребків. Можна з певністю стверджувати, що кремінна індустрія відігравала другорядну роль — на першому місці стояли кістяні знаряддя. Проте в найпізніших пам'ятках ранньонеолітичної групи помітне зростання ролі кремінної індустрії і підупад кістяної. Це співвідношення двох індустріальних груп видно хоча б з того, що група кутових та звичайних різців на пластинках, добре виявлена у матеріалах з о-ва Кизлесового, є в трохи спрощених проявах і серед матеріалів найдавнішого поселення на о-ві Сурському (пункт I).

Поруч з різцями, які свідчать про обробку кістки, знайдені тут і численні пластинки з боковими виїмками, шліфувальники з пісковика та особливі полірувальники з талькуватого каменю (так звані „човники“).

Але найбільш красномовно про таке співвідношення індустріальних груп свідчать численні серед цих матеріалів перетини пластинок та мікропластинки. Перші, напевно, можна пов'язувати з наявністю вкладневих знарядь та мисливської зброї з дерева, а другі — з кістяними вкладневими знаряддями. Це положення вже тепер підкріплено рядом знахідок.

Для пізніших комплексів (наприклад, поселення на о-ві Шулаєвому або пункт IV на о-ві Сурському) характерні досить значні розмірами пластинки, майже повне зникнення різців, перетинів пластинок та мікро-пластинок. Інколи трапляються невеликі гостроконечні ножі, що знаходять дальший розвиток у матеріалах пам'яток місцевого середнього неоліту.

З геометричних форм в незначній кількості знайдені трапеції.

Досить часто трапляються округлі скребки діаметром 0,5—4 см, але дрібні форми на кінці пластинки зникають.

Відтиска ретуш — не характерна для місцевого раннього неоліту, якщо не зважати на трапеції з ретушованою спинкою, які хоч і є характерні, але не становлять численної групи.

Як частково вже зазначалось вище, численна та різноманітна індустрія з кістки в повній мірі визначає специфіку індустріального комплексу в цілому. Особливо цікаві вкладневі форми. Основні з них, певно, пов'язані з виловом (боєм) насамперед великої риби. Це довгі, гостроциліндричні стрижні з кількома пазами для коротких вкладнів, гостроovalальні стрижні з одним великим пазом та широкі кінджали з довгими пазами по боках.

Є вказівки на наявність гарпунів з оленячого рогу та кістки. Деякі з них, як і більшість згаданих знарядь, безсумнівно, були лише деталями складних знарядь типу острог. На особливу увагу заслуговують кістяні виделкоподібні знаряддя, які можна пов'язувати з різноманітним плетінням, зокрема примітивних сіток.

В одному випадку (о-в Сурський, пункт I) було знайдено знаряддя з кістки типу вкладишевого кінджала або списа, на одній площині якого є дуже цікава орнаментальна композиція. Вона, на думку автора, відображає складний рибалський пристрій, скомпонований з примітивної сіткової огорожі та ятерів.

Набір рибалських знарядь доповнюють наявні гачки з рогу або кістки та кістяні або талькові грузильця до них.

Групу мисливських знарядь становлять великі (довжиною 15—20 см) кістяні вістря списів і дротиків та вістря до стріл двох типів: гостроциліндричні (веретеноподібні), довжиною 5—8 см, виготовлені з трубчастої кістки, та ромбічні, таких же розмірів, але виготовлені з уламків ребер.

Досить звичайним знаряддям є рогова мотика або кайло, з попечерною постановкою лезової частини, як у багатьох трипільських мотик. Можна припустити, що частина з них була муфтами для сокир.

Слід також згадати про видовжено-пірамідальні вкладишеві знаряддя. Чи є вони справді ножами для чищення риби, чи їх слід розглядати як своєрідні серпи, буде з'ясовано при дальших дослідженнях.

Знаряддя деревообробки, незважаючи на примітивізм, досить різноманітні як за ознаками матеріалу, так і формою, розмірами та функціональним призначенням. Одна частина з них може бути визначена як еквівалент грубих макролітичних форм транше та піків, вироблених з гнейсів, шпату та інших кристалічних порід. Специфічною формою є дискуваті скребла з граніто-гнейсів, діаметром від 3—4 до 15 см. Частина з них має легкі бокові перехвати для прив'язування; можливо, частина серед них була мотиками. Щождо най масивніших та найдрібні-

ших з них, то це швидше скребла, які вживались при вогнево-довбальному способі виготовлення найрізноманітніших дерев'яних речей.

Найбільш визначеною групою серед цих знарядь є сокири, вірюшес тесла, бо справжні сокири (з поздовжньою постановкою лезової частини) серед цих знарядь нам невідомі. Тесла з наших поселень є знаряддями з поперечною постановкою лезової частини.

На особливу увагу заслуговують масивні тесла з однією плоскуватою і опуклою, протилежною до неї площинами. Це найбільші із знарядь цієї категорії, довжиною близько 10 см, шириною та товщиною 5 см і більше. Леза — прямі або заокруглені; протилежна площа — рівна, має сліди постукування дерев'яною киянкою. За всіма ознаками ця форма могла бути архетипом середньоєвропейських „клипів“ у вигляді шевської колодки¹, які вживались так само, як і ці знаряддя.

Про можливість такого зіставлення свідчить і друга форма: невелике (довжиною 5—7 см) плоскоопукле тесло з нешироким обушком.

Про те, що таке знаряддя мало колічастий держак, промовляє як сама форма, так і знаходження його в непорушеному шарі — на ребрі (житло, пункт II). Найменш численну групу становлять невеличкі (довжиною близько 5 см) долітця видовжено-трапецієвидної форми, з однобічним заточенням. Знаряддя виготовлені з міцної кам'яної породи зеленуватого відтінку. Використовувались вони, треба гадати, вправленими в держаки.

Незважаючи на відміну в матеріалі, до цієї ж групи знарядь слід віднести звичайні в комплексах доліття („кліні“), виготовані з трубчастих кісток або оленячого рогу.

Груповою ознакою кам'яних знарядь деревообробки є майже повна відсутність серед них кремінних виробів та широке використання місцевих порід каменю: граніто-гнейсу, шпату, кварциту, різноманітних невизначених темних зеленосірих порід та ін.

Як і в інших місцях (наприклад, у Прибалтиці), так і в Надпоріжжі використання некремінних порід для виготовлення знарядь деревообробки спричинилося до раннього розвитку техніки шліфування каменю.

На основі технічних ознак знарядь цієї категорії можна простежити всі ступені розвитку техніки шліфування каменю. Найдавніші з знарядь мають лише сліди заточування гострих виступів та лезової частини, а найпізніші відшліфовані досить добре, хоч і нерівномірно.

Характерною рисою місцевої ранньоенолітичної культури є також посуд: Він становить дві основні групи: посуд з талькуватого каменю і посуд, виліплений з глини. Крім того, зафіксовано кілька випадків використання як посуду щитків болотяних черепах.

Кам'яний посуд є досить показовою рисою саме ранньоенолітичних поселень. Пізніше він зникає безслідно. Звичайною формою такого посуду є плоскодонна банка з прямими вінцями; висота її досягає 20 см. Розбитий посуд ремонтували. Для цього в уламках робили біконічні свердловини, а потім частини зв'язували. В одному випадку було знайдено понад половину коритцеподібної посудини з заокругленим, дуже закопченим денцем. Довжина уцілілої частини близько 20 см, висота та ширина близько 15 см.

Наші спостереження дають підставу говорити, що кам'яний посуд передує глиняному і, певно, співіснує з плетеним саме в тих найдавні-

ших неолітичних культурах Середземномор'я, які розвивались як землеробські на базі посиленого рослинницького збиральництва.

Відома натуфійська культура Сирії—Палестіни своїми ознаками дуже нагадує місцеву ранньонеолітичну культуру. Але ця культура не дає вказівок на вживання сокири. Саме вона вказує на ті найдавніші форми кам'яного посуду, які можна розглядати, як архетип нашого. Мова йде про спеціальні, ретельно видовбані в кам'яному масиві дна печер заглибини-сховища.

Найдавніші неолітичні знахідки з Кіпру та з області Кенії (Східна Африка) дають вже справжній кам'яний посуд, що іх в основному використовували як ступи. Немає ніякого сумніву в тому, що за часів первісних землеробських культур ступа була винайдена раніше як зернотерка, так само як крупу навчилися робити раніше від борошна.

Але повернемося до розгляду останньої категорії посуду, так званої кераміки.

Керамічний матеріал названих поселень нечисленний. Уламки його, як про це свідчать дослідження на ряді поселень, знайдені у вигляді скучень, що, певно, вказує на те, що посуд цей вкопувався і майже не переносився. Про примітивність посуду промовляє бідність його форм — великий горщик з гострим денцем, з прямими або ледве відгнутими назовні вінцями. Формальні аналогії для цього посуду є як і у відповідних матеріалах з Криму, так і в матеріалах пам'яток типу Ертебелле.

Другою ознакою примітивності цієї кераміки є її занадто слабкий обпал, а тому й невисокі технологічні властивості. Наскільки вже тепер можна судити, посуд виготовлювали двох типів: гіршого сорту — з керамічної маси з грубими домішками товчених та перепалених черепашок, без навмисної домішки піску і кращого сорту — з відмуленої глини, майже без домішки черепашок, але зате з домішкою дрібносіяногого піску. Поверхня посудин з глини гіршого сорту має сліди незgrabного смугастого вигладжування тріскою. Поверхня посудин, виготовлена з маси кращого сорту, старанно згладжена, часто до глянсу,

Автор не має змоги в цьому короткому повідомленні виясняти керамічні фази, відповідні тій чи іншій фазі ранньонеолітичної культури, оскільки розгляд їх виходить за межі безпосередніх завдань цього нарису.

Проте основні моменти в розвитку керамічного виробництва відзначити слід.

Вихідним типом описаної кераміки є, певно, той, який, відповідаючи попередній стадії архаїчного неоліту, становив ледве чи не єдиний керамічний тип. Мова йде про кераміку з численною черепашковою домішкою, добре вигладженою поверхнею і шипуватим денцем. Про орнаментацію цієї кераміки майже нічого невідомо. Напевно, вона була дуже вбога. Лише на вінцях лишилися відбитки пальців або вертикальні відбитки паличок. Більш давня, з власно ранньонеолітичної кераміки, вже не має шипуватих денець. Орнамент вкриває всю поверхню посудин. Композиційно він дуже складний: прогладжено-лінійні композиції, що являють собою кососітчасті смуги, стъожками обвивають корпус посудини. Зріз вінець прикрашено простим штампом.

Якесь посереднє місце між описаною різновидністю кераміки і наступною займає кераміка з о-ва Виноградного¹.

Кераміки цієї чимало, тому ознаки її, про які мова йде нижче, не можуть бути випадковими. Техніка нанесення орнаменту така: лінійні композиції виконані прийомами прорізування, а супровідні до орнаменту овальні та лунчасті заглибини — прийомами ретельного вирізування або виймання керамічної маси.

Слід відзначити, що таке комбінування технічно-орнаментальних прийомів характерне для древньоазербайджанської культури Південної Наддунайщини — типу Боян-А. Близькість технічних прийомів стає ще очевиднішою, коли взяти до уваги тотожність сірозеленої або червонуватої, добре поліскованої поверхні. Можна сподіватись, що пізніше будуть відшукані якісь проміжні територіальні та стадіальні ланки, які зв'язують обидва явища.

Щодо основних орнаментальних принципів, типових для кераміки Виноградного острова, то їх, наскільки про це можна судити на підставі аналізу матеріалу кількох посудин, визначають такі ознаки:

1) Дві смуги овальних або лунковидних заглибин, що оперізують зону заглибин під вінцями або верхній зріз вінця, який нерідко потовщений за рахунок наліплення пружка із зовні.

2) Поля у вигляді довгастих (у випадках країн збереженості фрагментів — ромбуватих) кососітчастих композицій, що звисають у напрямі горизонтальної зони допоміжного орнаменту.

Окрему групу становлять розміщувані безпосередньо під горішнім зразом вінець лінійноврізані трикутники, скомбіновані з довших ліній та коротких нарізок, спрямовані вістрям донизу.

Всі ці елементи, як це видно з дального викладу, набуваючи досконаліх форм, виступають на керамічних зразках наступної найпізнішої групи. Проте їх, як і попередні композиції, орнаментальними в повному розумінні слова назвати ще не можна. Швидше мова повинна йти про дуже стилізовані зображення культового змісту. Орнаментом вони стають лише з того часу, коли їхній первісний зміст затемнюється новими образами, а більш давні зображення при відтворенні технізуються, стаючи штампом.

Зображення на посудинах останньої хронологічної групи являють собою передостанню фазу перетворення цих композицій в орнаментальні². Посуд цієї групи нам найкраще відомий, бо найбільше число досліджених ранньонеолітичних поселень належить саме до цієї заключної фази (Кодачок, Сурський острів, пункти IV, III, II; другий шар — Федорівка, Ігрень, пункт V та ін.). Істотних змін у формах кераміки цієї фази не помітно, але вона виготовляється вже не так старанно. Прийоми нанесення орнаменту помітно технізуються. Переважає лінійно прогладжувальна техніка його нанесення. Орнаментуються переважно вінця, які оперізуються безперервною смugoю меандро-шевронів. На цій частині посудин композиції набирають виразно стъожкового, переважно негативно-позитивного характеру. Стъожки нерідко заповнюються відтисками

¹ З розкопок А. В. Добровольського. Аналізом матеріалів з цього пункту була виявлена їх приналежність до нової культури, дослідження якої і проводив автор у Надпоріжжі в 1946 р.

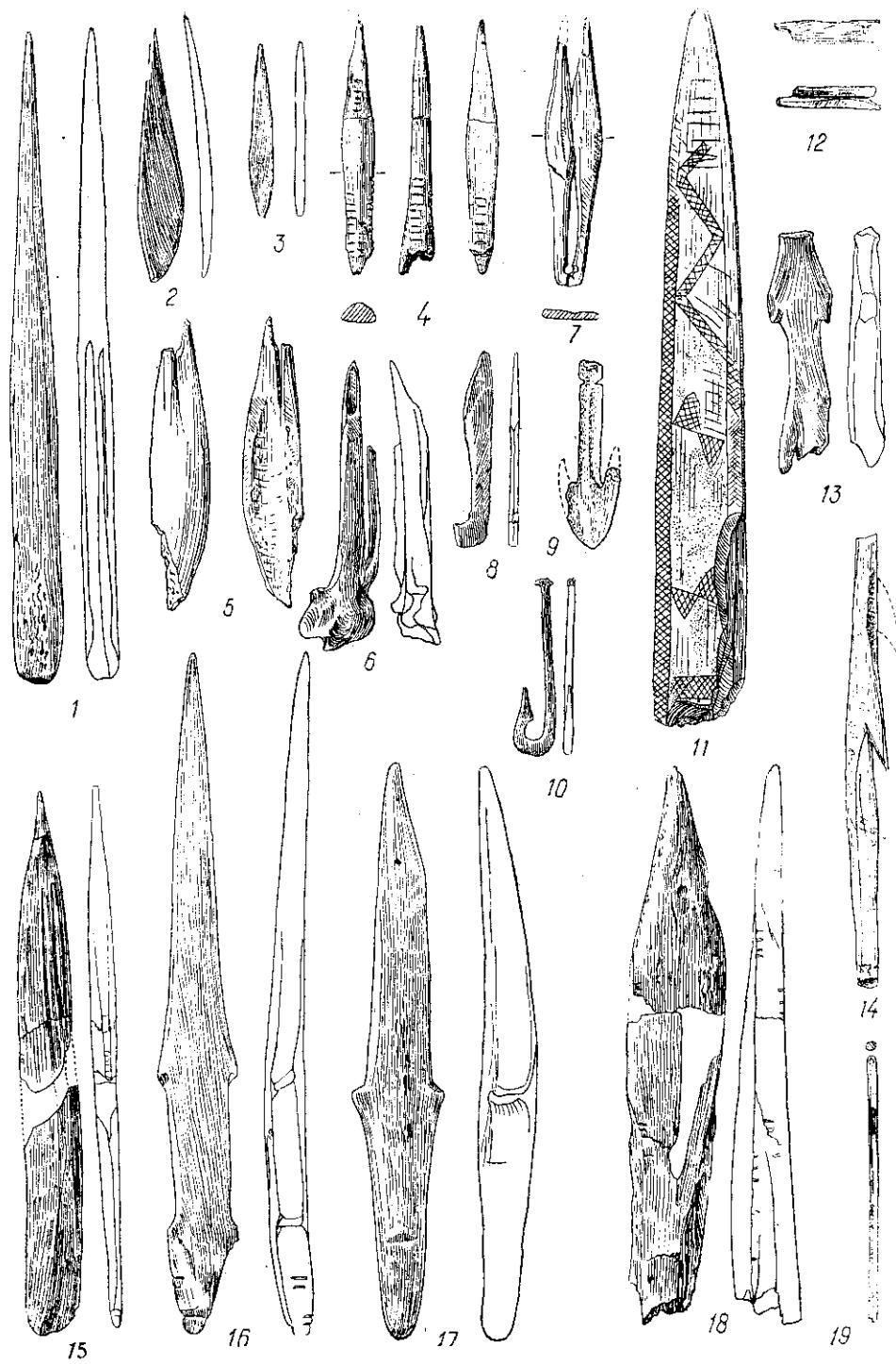
² Вже у вигляді пережитків вони виступають і на кераміці першої фази розвинутого неоліту; цьому питанню слід присвятити окремий нарис.

Пам'ятки Сурського острова.

- 1, 2, 3 — вістря на спис та стріли (кістка), пункти I (1, 2) та III (3);
4 — вістря (уламок) з гачком (кістка), пункт I;
5, 6 — знаряддя для плетіння (кістка), пункт I;
7, 8 — голки для плетіння сіток, пункт I (7) та житло — пункт II (8);
9 — рибальський гачок (ріг оленя), пункт I;
10 — рибальський гачок (кістка), пункт II, житло;
11 — вістря на спис (або кинджал) з двома пазами та гравірувальними зображеннями рибальського пристрою, пункт I;
12 — розпірка для плетіння (кістка), пункт I;
13 — уламок гарпуна (ріг оленя), пункт II, з ямки в північній камері житла;
14 — гарпун з кістки (деталь остроги), пункт II, пізніший ранньонеолітичний комплекс;
15 — вістря на дротик (кістка), пункт II, пізніший ранньонеолітичний комплекс;
16, 17 — вістря з рогу оленя, пункт II, житло (лежали одне на одному в ямках коло північної камери);
18 — вістря на спис (кістка), пункт II, житло;
19 — голка з кістки, пункт II.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ I

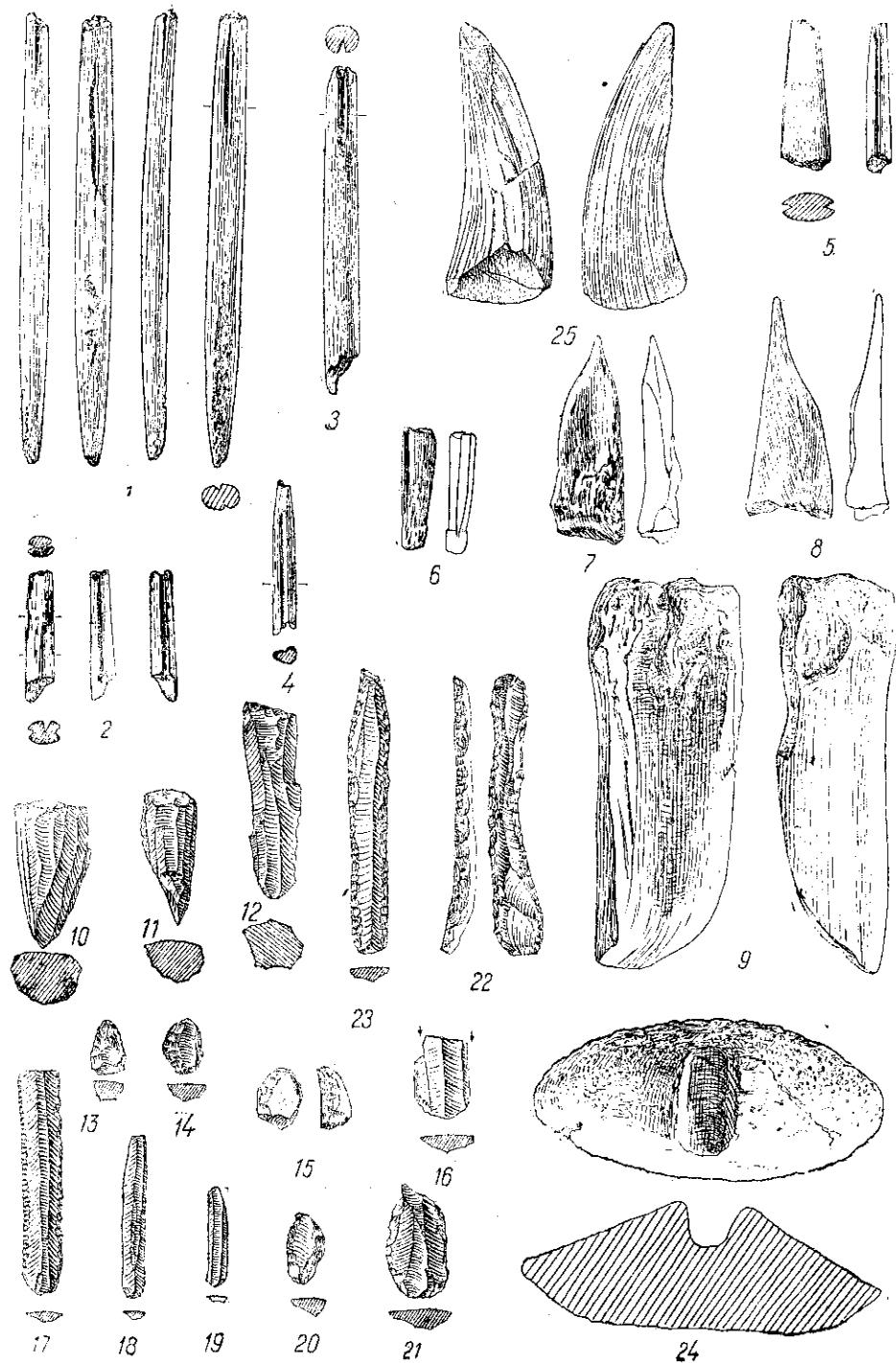

Пам'ятки Сурського острова.

- 1 — вістря на дротик з чотирма пазиками для вкладнів (кістка), пункт I;
- 2 — уламок такого ж вістря з трьома пазиками (кістка);
- 3, 4 — вістря з пазами (кістка);
- 5 — фрагмент плоского вістря з двома пазами (кістка);
- 6 — вістря, частина вкладневого знаряддя (кістка), пункт II, пізніший ранньо-неолітичний комплекс;
- 7, 8 — шила з кістки, пункт I;
- 9 — долото з кістки, житло, пункт II;
- 10—22 — типові кремінні знаряддя, пункт I;
- 23 — кремінне вістря, пункт II;
- 24 — полірувальник для кістяних та дерев'яних вістрів (талькуватий камінь),
пункт IV;
- 25 — долото з ікла кабана.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ II

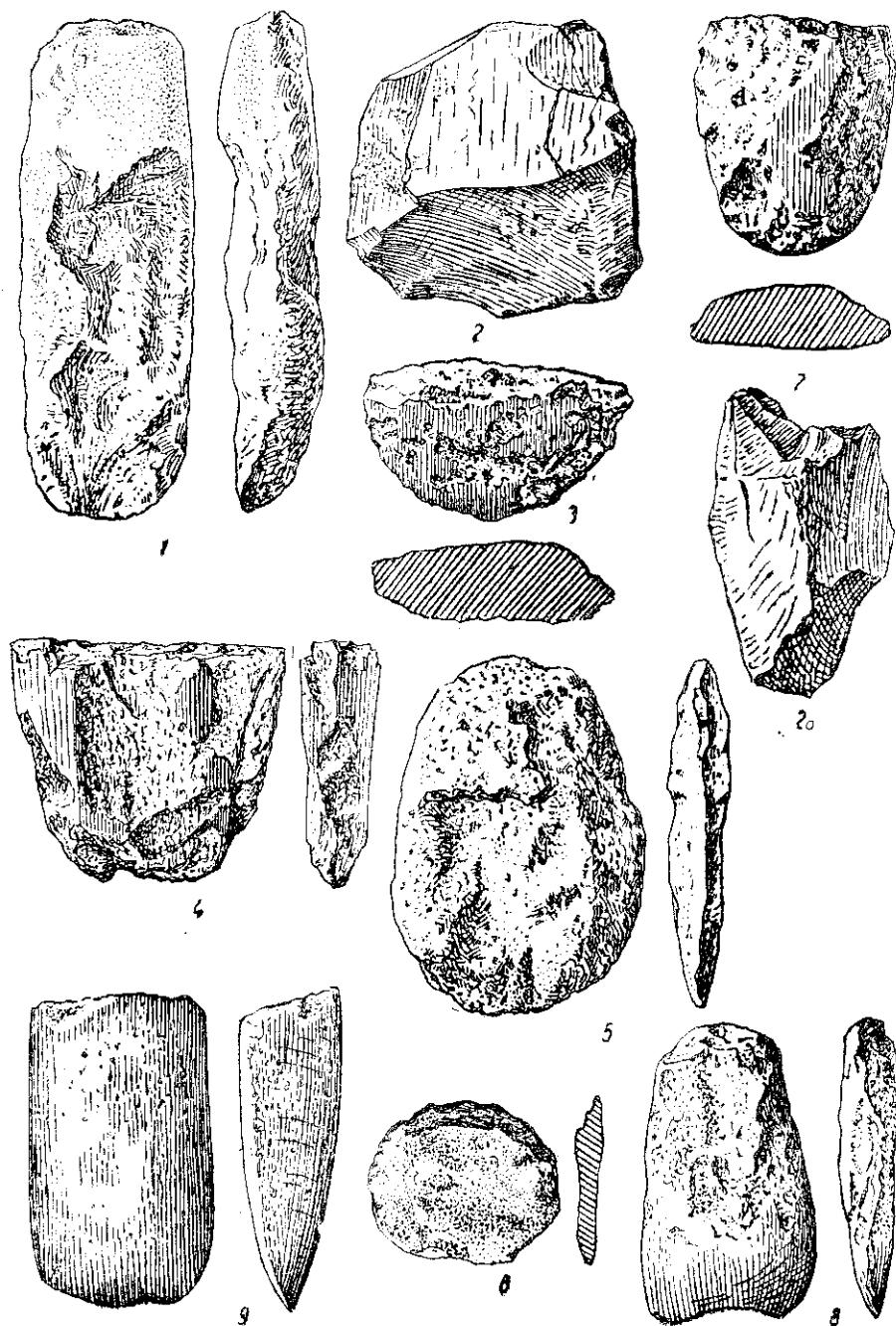

Пам'ятки Сурського острова.

- 1 — грубе пікоподібне знаряддя зеленуватої породи, пункт II, нижній ранньо-неолітичний комплекс;
- 2, 2а — масивне траншеподібне знаряддя з зеленуватого шпату;
- 3, 4 — ледве заточені півдискуваті рубальні знаряддя з темної зелено-сірої породи;
- 5 — дискувате скребло з граніту;
- 6 — невелике дискувате скребло, пункт I;
- 7 — знаряддя типу № 3—4 з сірої породи, пункт I;
- 8 — сокира з міцної сірої породи із заточеною робочою частиною, пункт II, з південного сектора житла;
- 9 — типова сокира-тесло найпізнішого ранньонеолітичного типу, пункт I.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

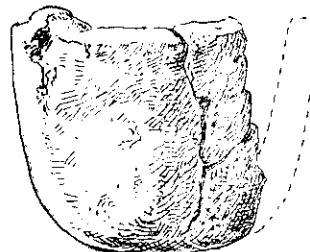
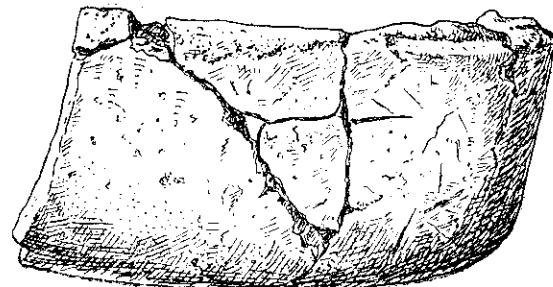
ТАБЛИЦЯ III

Пам'ятки Сурського острова.

- 1а, 1б — частини посудини з талькуватого каменю, пункт I ($\frac{1}{3}$ н. в.).
2 — частина орнаментованих вінець глиняної посудини, пункт I;
3, 4, 5 — частини стінок орнаментованого посуду;
6 — колоденна частина стінки посудини, пункт I;
7 — фрагмент орнаментованих вінець, пункт II, нижній ранньонеолітичний шар;
8 — невелика посудинка з талькуватого каменю, пункт I.
(Рисунки, крім рис. 1а, 1б, дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ IV

1б

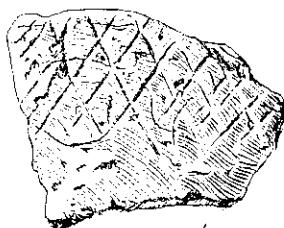
1а

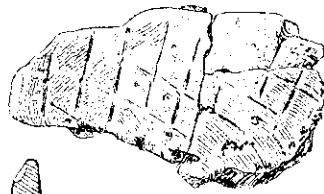
2

3

4

5

6

7

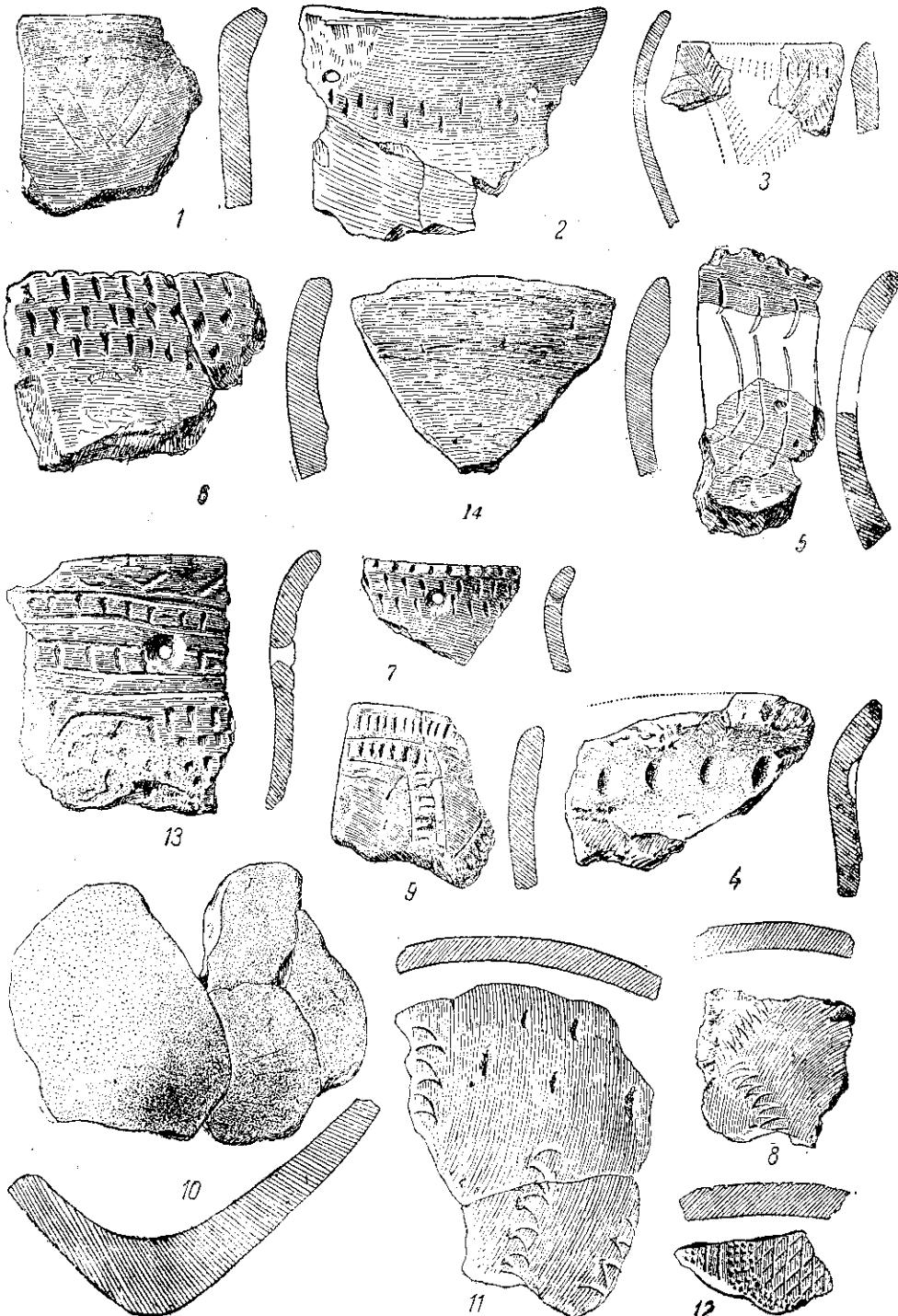
8

Неолітичні пам'ятки

- 1, 2, 3, 4 — зразки орнаментованих вінець посудин, Виноградний острів;
5, 6, 7, 13 — зразки орнаментованих вінець, Сурський острів, пункт II, пізніший ранньонеолітичний комплекс;
8 — орнаментована стінка посудини, Сурський острів, пункт II, пізніший неоліт;
9 — орнаментовані вінця, острів Кодачок, пізніший ранньонеолітичний комплекс;
10, 11 — типові денця посудини та орнаментована стінка, острів Кодачок, піз-
ніший ранньонеолітичний комплекс;
12 — орнаментована стінка посудини, острів Кизлевий;
14 — потовщені вінця ранньонеолітичної посудини.

(Рисунки дані в $\frac{1}{2}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ V

коротких штампів або короткими рисками. Ефект позитивно-негативності орнаменту посилювався тим, що щеврони густо заповнювалися косою сіткою, відтисками прямого штампа або короткими рисками.

Тулуб посуду якщо й орнаментувався, то не так густо і старанно. Цікаво відзначити, що мотив сітки, яка перетинала б тулуб посуду, зберігався, але з технічного боку дуже змінився: замість звичайних лінійно-врізаних композицій з'явились великі кососітчасті композиції, виконані технікою відтискування лунчастого штампа, який поступово пересувався. Але в цій техніці виконувались не тільки кососітчасті композиції попередніх груп.

Крім лунчастого штампа, з'явився і другий вид скорописного орнаменту — лінійно-накольний. Знаменою є поява гребінцевого штампа — виразного показника становлення середньонеолітичних прийомів орнаментування кераміки. Ця риса є визначною для наступної фази неоліту.

Проте, наскільки можна судити з невеликого матеріалу, інколи тулуб посуду оперізувався чимось на зразок справжньої лінійно-врізаної стъожки.

Підсумовуючи все сказане про найпізнішу ранньонеолітичну кераміку області Південного Дніпра, можна зауважити, що її репрезентують глибокі гостродонні посудини, вінця яких орнаментовані меандрово-шевронними позитивно-негативними композиціями, а тулуб — складним переплетінням косої сітки або оперізуючою стъожкою.

Ці риси, бувши логічним продовженням усього зафіксованого і для більш ранньої кераміки, досі не мають прямих аналогій в інших неолітичних культурах Європи. Але вже тепер очевидно, що в цих рисах є немало спорідненого з тими орнаментальними формами, які характерні для певних проявів так званої дунайської землеробської культури, а тим більше для таких древньоземлеробських східноєвропейських неолітичних культур, як Боян-А та трипільська культура в їх найбільш первісних проявах.

Ранній неоліт Наддніпрянщини є нове, досі незнане, глибоко своєрідне явище. Він є частиною тієї, тепер виявленої, ранньонеолітичної культури, що відбуває собою історичну передстадію землеробських неолітичних культур Європи, які об'єднує ознака стрічкової манери орнаментування кераміки.

Вивчення явищ цієї культури обґруntовує потребу переоцінки тих цінностей, які нагромадив розділ археологічної науки, присвячений розгляду питань про генезис неолітичної культури та конкретні його прояви.

Відкрита ранньонеолітична культура є лише новою важливою ланкою того велетенського процесу творення і розвитку світової неолітичної культури, найбільш прогресивні форми якої мали місце в межах Східного Середземномор'я і тісно пов'язаного з ним Причорномор'я. В тому і другому — особливe історичне значення цього нового для археологів і істориків явища.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

К ВОПРОСУ О РАННЕМ НЕОЛИТЕ ЮЖНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Резюме

Статья посвящена определению археологических признаков, присущих раннему неолиту южного Поднепровья. Она содержит историческую интерпретацию описываемых археологических материалов, найденных главным образом на территории порожистого Днепра.

В качестве отправного рассматривается материал, происходящий с о-ва Сурского (18 км южнее Днепропетровска), где автором в 1946 г. были исследованы четыре ранненеолитических поселения. Исследования этих поселений позволили уяснить характер и других ранее добытых, но не получавших надлежащего истолкования, ранненеолитических материалов Надпорожья. Описываемые раниенеолитические памятники следует датировать IV тысячелетием до н. э. и более древним временем.

Наиболее древние памятники имеют явные черты эпипалеолитических пережитков. Наиболее поздние обнаруживают ряд специфических черт, позволяющих рассматривать заключительную фазу южноднепровского раннего неолита (который представляет собой лишь часть явления более широкого территориального охвата) в качестве предстадии древнеземледельческой культуры Восточной Европы, на основе которой впоследствии оформилась и древнеземледельческая культура, отраженная древнейшими памятниками трипольского типа.

МАТЕРІАЛИ
ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Л. Д. ДМИТРОВ
(Київ)

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ НІКОПОЛЬЩИНИ в 1935—1936 рр.¹

(Спостереження за земляними роботами на о-ві Томаківці)

Крім дослідження ряду могил на території Нікопольського трубо прокатного заводу, археологічна експедиція в 1935—1936 рр. провадила ще спостереження під час земляних робіт на о-ві Томаківці.

Відомо, що о-в Томаківка (або як його ще називають — Городище, Буцьк, Дніпровський острів) розташований приблизно за 20 км на північний схід від м. Нікополя.

З східної сторони острів обмиває р. Ревун, з півдня і південно-заходу до острова підходить досить глибока й бистра р. Річище (відгахування Ревуна). Обидві річки, з'єднавшись у лимані коло західного кута о-ва Томаківки, вливаються єдиним руслом у Дніпро за 18 км нижче острова.

З півночі острів обмиває почаси також р. Ревун, а почаси р. Бистрик. З півдня над р. Річище острів досить високий, близько 20 м висоти, і досить крутий; з другого ж боку — похилий.

На о-ві Томаківці є дві видовжені могили висотою майже 3,15 м. За відомостями, які ми знаходимо в істориків цього стародавнього й цікавого з історичного та археологічного поглядів острова², колись уся його поверхня була вкрита густим суцільним лісом.

За припущенням Падалки, на о-ві Томаківці могло бути поселення „особливого типу“, якщо припустити, як каже він, „що стародавні обробляли марганцеву руду, як обробляли вони залізну з недалеких за відстанню криворізьких рудників“. „Можливо, — продовжує своє припущення Падалка, — у період грецької культури це було порівняно невелике селище на зразок факторій і фортів європейських колоній в краї-

¹ Ця стаття є закінченням статті, початок якої був надрукований у „Наукових записках Інституту історії та археології України“, кн. II, 1946 р., стор. 55—73 і що з технічних причин, від автора незалежних, не була закінчена друкуванням, а також неілюстрована.

² П. Карелін. Запорожские городища, Записки Одес. общ. ист., т. IX, стр. 439; Падалка, Была ли на острове Томаковка Запорожская Сечь, „Киевская старина“, 1893, кн. V, стр. 260.

нах, зайнятих мандрівним населенням, тобто тимчасове поселення для добування руди в сусідніх марганцьових рудниках, можливо навіть під захистом озброєних загонів". Правда, далі сам Падалка застерігає, що це лише припущення — „догадка, а від догадки до історичного факту далеко, і питання, яке поселення було за давніх часів на о-ві Томаківці, може бути розв'язане спеціалістом-дослідником".

У XVI—XVII ст. ст. на о-ві Томаківці існувала так звана Томаківська Січ. Місце Січі являє собою обкопаний ровом і валом чотирикутник, довжиною 200 м і ширину 400 м. На місці Томаківської Січі досить часто ще й тепер знаходять глиняні люльки, черепки, людські кістки, кулі та інші речі.

У XVII ст. на о-в Томаківку втік, як відомо, з Бужанської в'язниці Богдан Хмельницький із своїм сином Тимошем. Не дивно, що про о-в Томаківку місцеве населення ще й тепер переказує досить багато казок та легенд.

За радянської влади о-в Томаківка був оголошений історично-культурним заповідником і переданий у безпосереднє відання та під охорону Нікопольського музею.

У 1935 р. на цьому острові розташувалась комуна „Садівник-городник". У листопаді 1935 р. комуна для своїх потреб розпочала на найвищій точці острова, якраз у центрі однієї з могил, будувати басейн для води. На прохання Нікопольського музею, експедиція організувала відповідне археологічне спостереження під час проведення комуною земляних робіт на цій могилі.

До початку робіт могила, на якій влаштовували басейн, мала форму зрізаного конуса, тобто на вершині її була ніби рівна площа. Висота могили 1,3 м. У плані своему могила була майже кругла: діаметр її з сходу на захід дорівнював 25 м, а з півдня на північ 24,5 м. Проте . центр (нульова точка) містився не в геометричному центрі, через що радіуси були не одинакові: радіус на схід 13 м, на захід 12 м, на південь 12,5 м і на північ 12 м.

Розкопувана площа для басейну являла собою шурф розміром 4 × 8 м. Спостереження за розкопуванням виявило, що на глибині 0,2 м на площині всього шурпу з'явилися розкидані камені з помітною концентрацією їх у південно-західній частині. Поширюючись у цій частині, каміння йшло в південний і західний борти шурпу і ховалось у них.

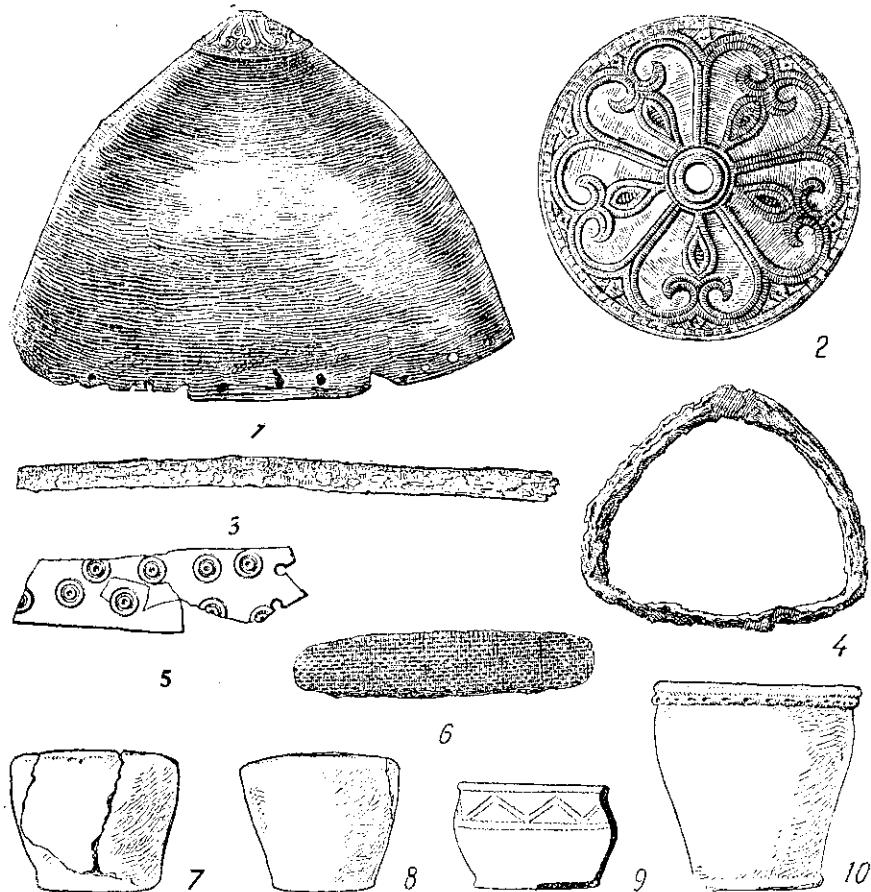
На глибині 0,3—0,4 м виявлено зруйноване раніше, очевидно грабіжниками, поховання: безладно розкидане каміння, розкидані по всьому похованні і розтрощені кістки і рештки підстилки з трави, перемішаної з попелом, на якому лежав кістяк небіжчика.

На глибині 1 м межі перекопаної площи помітно звужувалися; розкопана площа мала форму кола, в діаметрі з сходу на захід 4 м, і з півдня на північ 5 м. Мабуть, саме тут було центральне поховання, яке невідомий копач-грабіжник і почав розкопувати.

Очевидно, це поховання було обнесене колом з каменів, складених у два ряди на зразок стіни. Стіна частково зберегла свої контури, частково ж була зруйнована. Найбільшого руйнування зазнала вона в південній частині, звідки, можливо, і проник до поховання копач. Висота виявлених решток кам'яної стіни була від 0,2 до 0,4 м.

У межах цієї могильної ями траплялися розкидані окремі фрагментовані людські кістки, зрідка вугілля, струхлявіле дерево і дві майже цілі плечові кістки (ліва й права), що належали одній особі. Тут же, на відстані 0,8 м, виявлено два горщики: фрагментований і цілий.

ТАБЛИЦЯ I

Знахідки з поховання № 2 кургана XXV та з кургана в комуні „Садівник-городник“¹.

- 1 — бронзовий шолом ($\frac{1}{4}$ н. в.);
- 2 — верхня частина шолома ($\frac{1}{2}$ н. в.);
- 3 — шабля ($\frac{1}{10}$ н. в.);
- 4 — залізне стремено ($\frac{1}{4}$ н. в.);
- 5 — фрагмент кістяного виробу ($\frac{1}{2}$ н. в.);
- 6 — відбиток тканини;
- 7—10 — посудини з кургана в комуні „Садівник-городник“ ($\frac{1}{6}$ н. в.).

Перший фрагментований горщик — це глиняна груба посудина з плоским денцем і злегка відігнутими вінцями, помережаний мотузяним орнаментом з трикутників. Діаметр його 14 см, висота 9 см (табл. I, рис. 9). Другий горщик — грубий, глиняний, у вигляді зрізаного конусу, із стінками,

¹ Рис. 1—6 належать до статті, що була надрукована у „Наукових записках Інституту історії та археології України“, кн. II, 1946, К., стор. 60—63.

що розширялися вгору. На вінцях наліплений валик із вдавленим у вигляді ямок орнаментом. Денце частково викришилось. Висота горщика 17,5 см, діаметр вінець 19 × 17 см (табл. I, рис. 10).

На глибині 1,4 м нижче каміння, у східній частині, виявлено поховання, теж зруйноване. Тут була похована людина чоловічої статі, середнього віку. Трохи далі від цього поховання, на південь, виявлене ще одно поховання, майже зовсім зруйноване: від кістяка лишилися тільки ноги.

Між цими похованнями, близче до першого, знайдений осколок кременю з ретушшю, довжиною 3,7 см, шириноро 1 см і товщиною 1 см. У північно-східному кутку розкопаної ділянки знайдено горщик грубої баночної форми, з плоским денцем і з прямими стінками, що злегка розширялися вгору. Товщина стінок горщика 0,5 см, висота 15 см, діаметр 13 см. Зовнішня поверхня горщика задимлена (табл. I, рис. 7).

На цьому дальша робота по розкопуванню ями для басейну була припинена. Прокопаний „шурф“ мав загальну глибину 2,5 м.

У південній частині могили під час копання траншеї для прокладання водовідливу до басейну на глибині 0,75 м у насипній землі виявлено було ще одне поховання, теж зруйноване.

При похованні знайдена глинняна груба посудина баночної, не зовсім правильної форми, з прямими стінками, що трохи розширялися вгору, і плоским денцем. Зовнішня поверхня посудини була вкрита кіптем. Висота її 9,6 см, діаметр вінець 13 см (табл. I, рис. 8). Знайдені ще фрагменти глинняної грубої посудини з ямочним орнаментом на вінцях, реконструйованої гіпсом, хоч і без більшої частини стінок та вінця. Висота посудини 14,3 см, діаметр 14 см.

Отже, спостереженнями за господарськими роботами на могилі о-ва Томаківки встановлено, що ця могила, як і весь остров взагалі, варти найпильнішої уваги. А тому на о-ві Томаківці ніякі господарські земляні роботи без попереднього дослідження не повинні дозволятися. Розпочате і незакінчене дослідження могили на цьому острові повинно бути закінчено якнайшвидше.

Археологічний огляд частини Нікопольщини

Разом з дослідженням могил на території Нікопольбуду і спостереженнями за земляними роботами на о-ві Томаківці експедиція 1935—1936 рр. провела також огляд ряду археологічних пам'яток найближчих до м. Нікополя місцевостей. Огляд мав завданням ознайомитися з цими пам'ятками та скласти попередній перспективний план щодо систематичного археологічного вивчення Нікопольщини.

Експедиція насамперед оглянула відому Чортомлицьку могилу, що вважається однією з найвидатніших скіфських пам'яток.

Огляд Чортомлицької могили, не раз описаної в археологічній літературі, дав експедиції підстави переконатися у правильності твердження М. І. Артамонова, який писав: „хоч розкопування її доручено було І. Є. Забеліну, особі, безперечно, відданій справі вивчення пам'яток старовини, яка довела попередньою роботою свою здатність до тонких детальних спостережень, проте розкопування Чортомлицької могили було проведено, з нашого погляду, надто незадовільно“¹.

¹ М. И. Артамонов, Из истории методики археологических раскопок. Проблемы истории докапиталистических обществ, № 1—2, 1935, стр. 146—148.

Експедиція виявила, що від Чортомлицької могили залишилося багато нерозкопаних частин, навіть насип ще був не увесь знятий. На залишених трьох високих горбах, рештках насипу, виявлено провалля ґрунту. В нижній частині могили, в отворі якоєсь ями (можливо, лисячої пори, а може, й ями скарбошукача, яких тут чимало), виявлено круглі камені, укладені у вигляді склепіння, дуже погано збережені. Скарбошукачі безкарно руйнують недокопані рештки цієї могили.

Ще більше зруйнували скарбошукачі Довгу могилу, яка розташована на захід від Чортомлицької і тягнеться з заходу на схід.

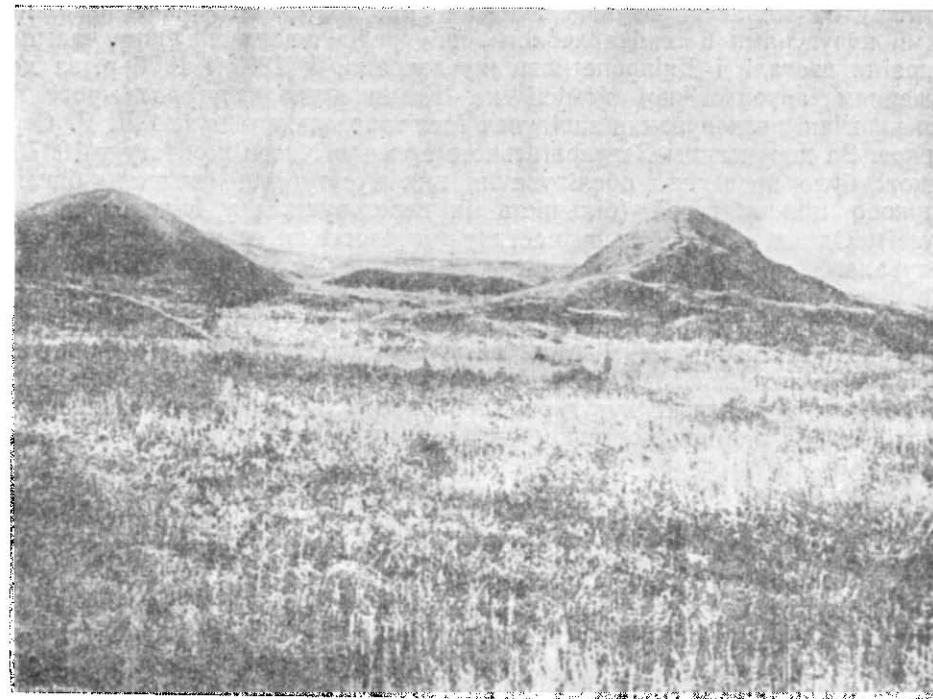

Рис. 1. Сучасний вигляд Чортомлицької могили.

Приблизна довжина цієї могили через насип 110 м., ширина 60 м., висота 12—15 м. Брак часу не дав змоги зробити потрібне нівелювання. Довга могила, що мених відома в літературі, як Чортомлицька, ще не досліджена.

Під час огляду Довгої могили експедиція констатувала на північному схилі скарбошукацьку траншею, довжиною близько 15 м., що частково перерізувала цей північний схил і йшла в напрямі центра могили. Цікаво, що на стінках траншеї ще помітно було свіжі сліди лопати: тут копали кілька днів тому.

Експедиція оглянула також і місцевість, відому в археологічній літературі під назвою Кам'янські кучугури. Ця місцевість розташована за 4 км нижче Нікополя, на лівому боці Дніпра, і являє собою досить велику площину пісковатих горбів (кучугури).

У західній частині кучугури обмиває р. Конка, що вливається у Дні— про і разом з ним тече далі на захід. Пробігши так невелику віддалю, р. Конка залишає Дніпро і знову, під свою назвою, оперізує кучугури в західній частині. Тут, під самим с. Великою Знам'янкою, р. Конка приймає невелику вузьку притоку — Гирло, що витікає з Білозерського лиману, і утворює межу Кам'янських кучугур у південній їх частині. Так званий Турецький вал замикає собою площу Кам'янських кучугур з боку степу. З південного ж сходу ці кучугури прилягають безпосередньо до с. Кам'янки.

Ще в 1848 р. на Кам'янські кучугури, як на цінний з наукового погляду об'єкт, звернув увагу відомий археолог О. Уваров. Цікавились цими кучугурами й інші археолози, які досліджували південну частину України взагалі і Дніпропетровщину зокрема. У 1899 і 1900 р. за дорученням археологічної комісії на Кам'янських кучугурах провадив археологічні розкопування завідувач Мелітопольського музею Д. Я. Сердюков. За дорученням Всеукраїнського археологічного комітету у 1927 р. також було проведено обслідування цих кучугур, що виявило багато науково цінних речей (більшість їх переховується у Нікопольському музеї). Однак значно більшу частину місцевості ця експедиція не досліджувала.

Зважаючи на те, що культурний шар і знахідки в ньому містяться близько до поверхні і нищаться, Кам'янські кучугури були в 1928 р. оголошенні заповідником місцевого значення, що має не лише природниче, а й археологічне значення. Як і заповідник на о-ві Томаківці, заповідник Кам'янські кучугури передуває у безпосередньому віданні та під охороною Нікопольського краєзнавчого музею ім. М. В. Ломоносова.

На підставі фрагментарних і дуже обмежених за своїм змістом джерел як літературних, так і археологічних, які використовуються в науці, є кілька догодок і припущень, іноді взаємно суперечних, щодо того, що саме за місто (поселення) існувало на місці Кам'янських кучугур.

На думку одних, тут було розташоване згадане у Птолемея місто Серімон (*Σερίμον*, Уваров); на думку інших, теж згадане у Птолемея місто Азагаріон, (*Ἄζαράριον*); нарешті, на думку деяких, місто Сарон (*Σάρων*, Брун). Гавронський висловлює припущення, що саме тут і було або місто „Кімерійські Стіни“ (*Κιμέρια τείχεα*), або місто Метрополіс (*Μετρόπολις*). Щодо пізніших часів, є припущення, що саме на Кам'янських кучугурах існувало відоме з літопису та історії Київської Русі місто — Олешье (Бурачков), і, нарешті, ще пізніше тут, „на оной речке Конке, у самого Днепра имелся издревле город, называемый Самис, где была прежняя татарских князей столица, и в этом городе имелось 700 мечетей“ (Мишецький).

Але ці всі припущення на підставі фрагментарних літературних та археологічних джерел лишаються лише здогадами. Потрібно спеціальне планове, систематичне археологічне дослідження Кам'янських кучугур ¹.

Експедиція 1935—1936 рр. встановила, що не в усіх місцях Кам'янських кучугур потужність і характер культурного шару одинакові. Взагалі потужність культурного шару на цих кучугурах невелика (як це можна

¹ Починаючи з 1938 р. у Кам'янських кучугурах були розпочаті систематичні розкопки під керівництвом проф. Б. М. Гракова. Разом з тим з 1938 р. тривають дослідження могил Нікопольщини. Б. М. Граков готує загальну публікацію, присвячену всім роботам, які провадились на Нікопольщині.

було встановити звичайним спостереженням) і в середньому становила 0,2—0,3 м. Культурний шар був покритий шаром піску, іноді таким невеликим, що його здував вітер, а іноді й досить міцним. Під час дослідження виявлено такий підйомний речовий матеріал: уламки глиняних амфор, посудини з темної глини (деякі орнаментовані вдавлюванням), уламки залізних ножів та намистин з синьої пасті, бронзовий наконечник трилопасної стріли, досить багато шлаків бронзового літва, дрібні уламки бронзових виробів, амфорна ручка з клеймом, куски обробленого вапняку та уламки зернотерок (курантів).

Серед остеологічних матеріалів на території Кам'янських кучугур виявлено масу кінських зубів.

Щодо датування знайдених речей, то переважають, головним чином, речі греко-скіфські, IV—III ст. ст. до н. е., що цілком пов'язується з матеріалом, виявленим під час розкопування Нікопольбудських могил. Одночасно з греко-скіфським матеріалом IV—III ст. ст. до н. е. зустрічається певна кількість речей і ранішого часу, а також пізнішого, аж до епохи Київської Русі.

Огляд Кам'янських кучугур і зібраний тут експедиційний матеріал у додаток до матеріалу, зібраного попередниками, свідчить про те, що тут вдавнину було розташоване величезне скіфське поселення. Майбутнє розкопування Кам'янських кучугур, безперечно, виявить комплекси зруйнованих і засипаних піском будівель і дасть можливість до певної міри воскресити цей похованій у пісках „труп міста“ (*Cadaver oppidi*).

Експедиція оглянула також і Водянські кучугури, розташовані коло сучасного с. Водяного, трохи далі на південний схід від Кам'янських кучугур. Експедиційний матеріал, виявлений на Водянських кучугурах, майже аналогічний матеріалу з Кам'янських кучугур, з тією лише різницею, що кількість знахідок тут значно менша. Цей матеріал свідчить про те, що й тут теж було скіфське поселення.

Щодо могил, розташованих на південь від лінії Кам'янка—Дніпровка, які в значній кількості відзначенні на відповідних картах Дніпропетровщини середини XIX ст., то, як встановила експедиція, певна кількість їх вже не існує (очевидно, вони знищенні оранкою). Багатьом з могил найближчим часом загрожує та сама небезпека.

Рис. 2. Кам'яна баба.

Слід відзначити, що серед цих лівобережних могил, кілометрів за 20 на південь, знаходиться відома скіфська могила Солоха. Цікаві своїм розташуванням на висотах, що, можливо, вказує на пізніше їх походження, і могили в низовині між Кам'янкою—Водяним і Знамененкою—Дніпровкою.

Величезний ланцюг могил на висотах на південь від Кам'янських кучугур, на думку експедиції, може бути пов'язаний з скіфським городищем, розташованим на цих кучугурах. Тому потрібно було б одночасно розкопати городище і дослідити ряд цих могил, насамперед велику подвійну могилу, що розташована на південь від с. Кам'янки. Швидке розорювання могил ставить під загрозу саме ці пам'ятки.

Нарешті, експедицію був проведений огляд найближчих до м. Нікополя місцевостей, де, за даними Нікопольського музею, були знайдені різні пам'ятки. Отже, треба було на місці зробити відповідний попередній огляд тих умов, в яких знайдені ці пам'ятки.

У зв'язку з цим експедиція оглянула:

1) Могилу, розташовану з лівого боку шосе від с. Олексіївки, проти стовпа з позначкою „5“ (кілометрів), у зв'язку з виявленою тут влітку 1946 р. „кам'яною бабою“, досить оригінального типу, яка виявляє собою щось перехідне від стели до кам'яної баби (рис. 2). Висота кам'яної баби 0,67 м. Зроблено її з вапнякового черепашнику. Щождо самої могили, то вона була розкопана у зв'язку з прокладанням шосе, через що неможливо її додатково досліджувати принаймні найближчим часом.

2) Місце знахідок значної кількості людських кісток, що протягом тривалого часу знаходили у відшаруваннях коло с. Покровського, на захід від Нікополя. Огляд виявив, що ця місцевість була під кладовищем у XVIII і на початку XIX ст. ст.

3) Місце знахідок кремінних знарядь коло с. Переїзні Хутори. Внаслідок огляду було констатовано, що за зовнішніми ознаками місцевості і ґрунту є всі дані припускати тут наявність „скарбу кремінних знарядь“, а тому бажано при першій можливості зробити контрольне розкопування.

4) Могили коло с. Шолохова (за 2 км від міста), коло с. Кріпацького, коло підстанції ім. Орджонікідзе. Розташована тут група могил зовнішнім своїм виглядом дуже нагадує групу могил проти прокатного цеху Нікопольського трубопрокатного заводу, дослідженну в 1935—1936 рр. За одержаними відомостями, коло однієї могили, а саме — коло опори Дніпроенерго 90, технік-монтажник підстанції виявив на глибині двох метрів тунель шириною 1 м і довжиною 2—3 м. Тунель розташований у північно-західній частині однієї з найбільших у цій групі могил і має напрям саме до цієї могили. На думку експедиції, порожняча, яка дійсно виявилась на зазначеному місці і йшла у вказаному напрямі, могла мати зв'язок з похованнями, що містяться у могилі, і являти собою щось подібне до „дромоса“.

Експедиція під час розкопок, крім науково-дослідної роботи, проводила також і масову науково-популярну роботу, роз'яснюючи значення археологічних розкопок та розкопок на Нікопольщині зокрема.

Були організовані екскурсії на місця розкопок. Зроблені доповіді про давню історію і пам'ятки Нікопольщини. Наслідки роботи експедиції висвітлювались в пресі.

Підсумовуючи роботу Нікопольської археологічної експедиції 1935—1936 рр., слід сказати, що хоч матеріалів цього могильника небагато, особливо, якщо порівняти їх з матеріалами відомих могил Чортомлицької та Солохи, віддалених лише за кілька десятків кілометрів від досліджуваного Нікопольбудівського могильника, але вони мають велике наукове значення.

Раніше, за науковими матеріалами, скіфську культуру уявляли в аспекті культури вищих пануючих класів. Для характеристики укладу життя рядового скіфського населення наука мала порівняно небагато матеріалу, до того ж переважно випадкового характеру. Матеріали з могил території Нікопольбуду саме є цінні тим, що вони дають уявлення про життя і побут широких мас скіфського суспільства.

Тому археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр. має певне наукове значення для розв'язання дуже актуальної у сучасній археологічній науці скіфської проблеми.

ДОДАТОК

Вміщені нижче рис. 1—4 та табл. II, III належать до статті Л. Д. Дмитрова, надрукованої у „Наукових записках Інституту історії та археології України“, кн. II, 1946, стор. 55—73, документуючи її.

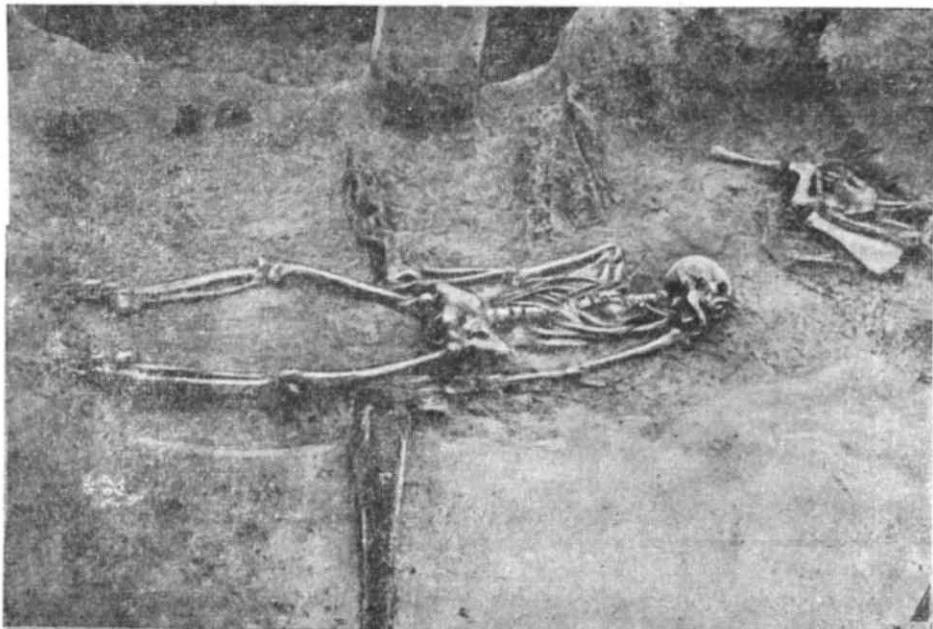

Рис. 1. Курган II, поховання № 17.

Рис. 2. Срібна монета з поховання № 1 кургана XXVII.

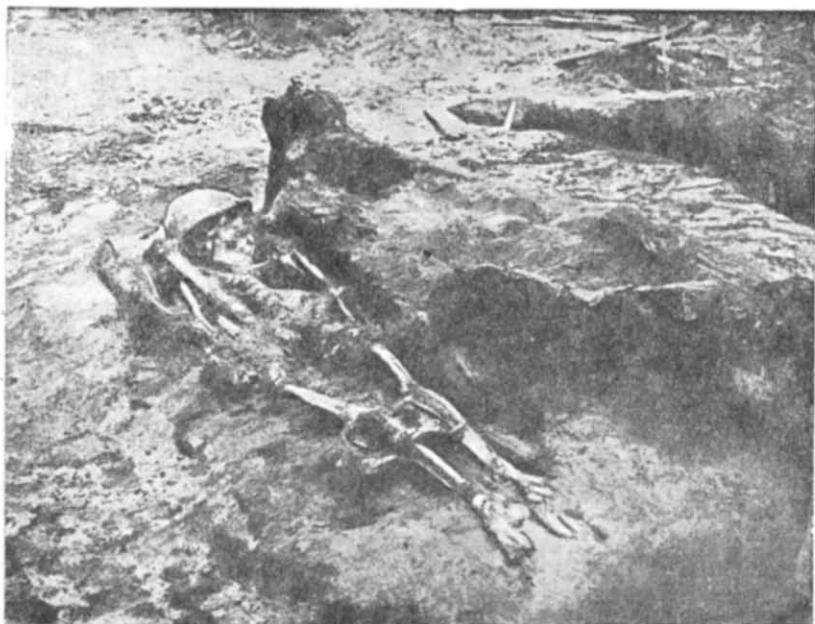

Рис. 3. Курган XXV. Кістяк з поховання № 2 (до стор. 62—63).

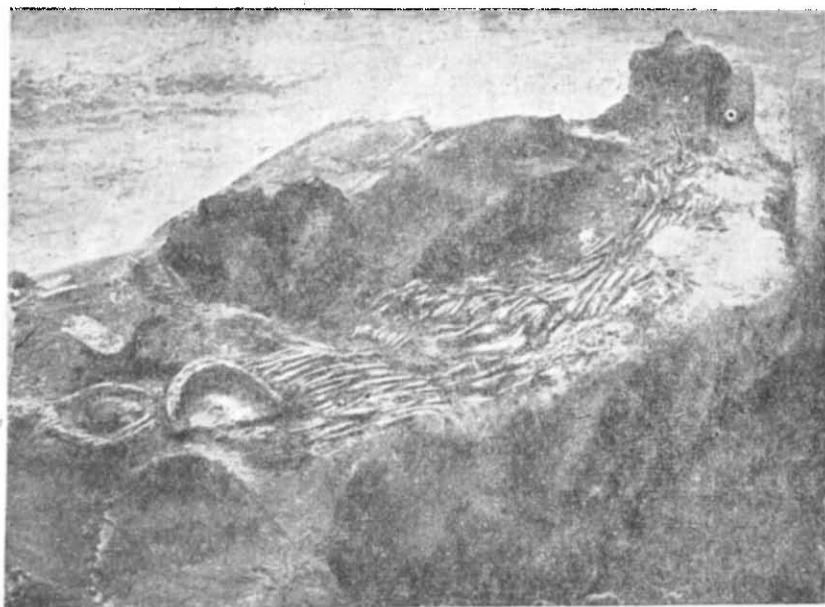
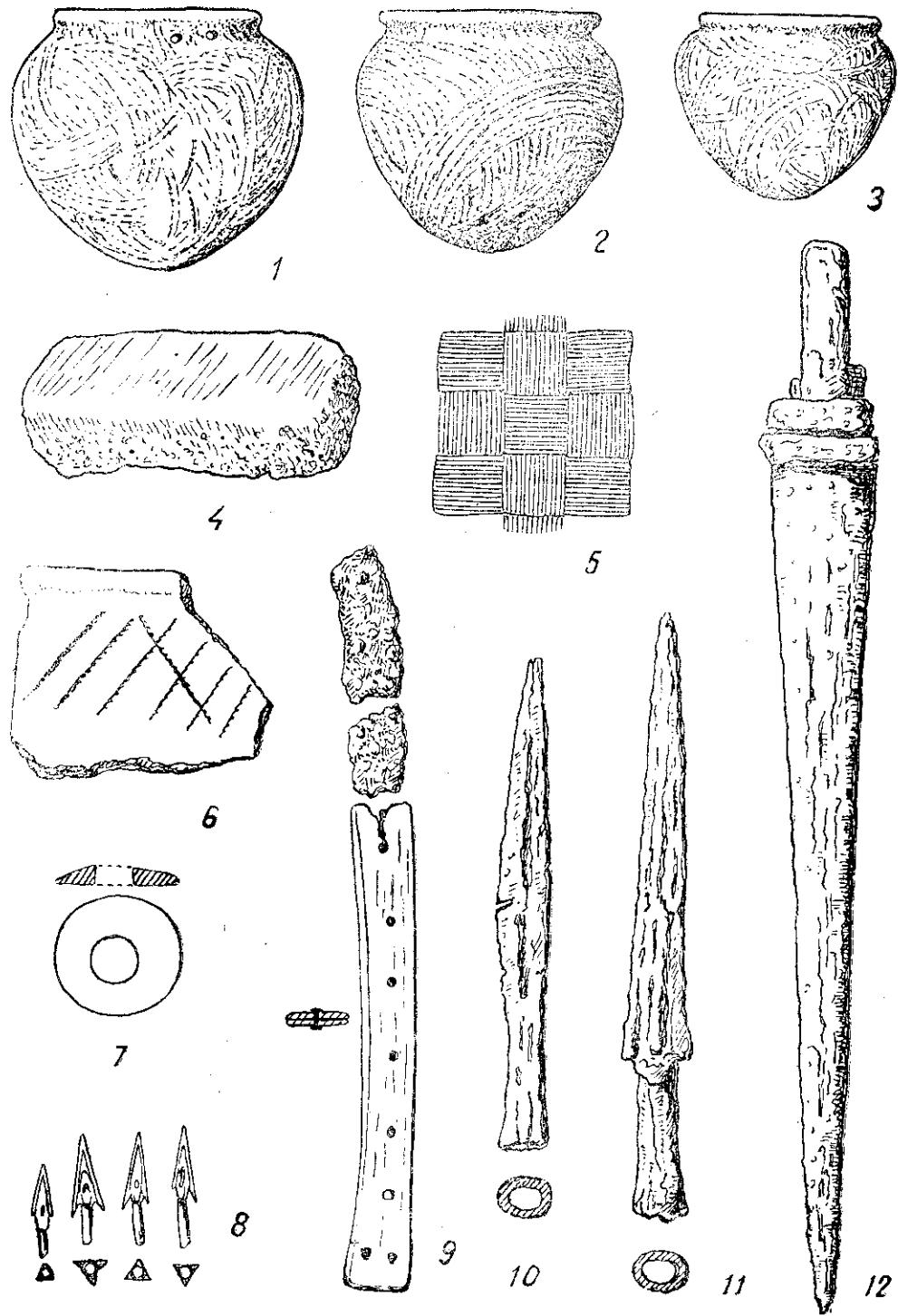

Рис. 4. Курган XXV. Очеретяна настилка з поховання № 2 (до стор. 62—63).

Знахідки з кургана № 2 (до стор. 67—73).

- 1, 2, 3 — глиняні посудини ($\frac{1}{5}$ н. в.);
- 4, 6, 7 — предмети з поховань курганів ($\frac{2}{5}$ н. в.);
- 5, 8—12 — предмети з поховання № 17;
- 5 — візерунок плетива циновки з комишу;
- 8 — бронзові наконечники стріл з древками ($\frac{2}{5}$ н. в.);
- 9 — залізний ніж з кістяною ручкою ($\frac{2}{5}$ н. в.);
- 10, 11 — наконечники залізних списів ($\frac{1}{5}$ н. в.);
- 12 — залізний меч ($\frac{1}{5}$ н. в.).

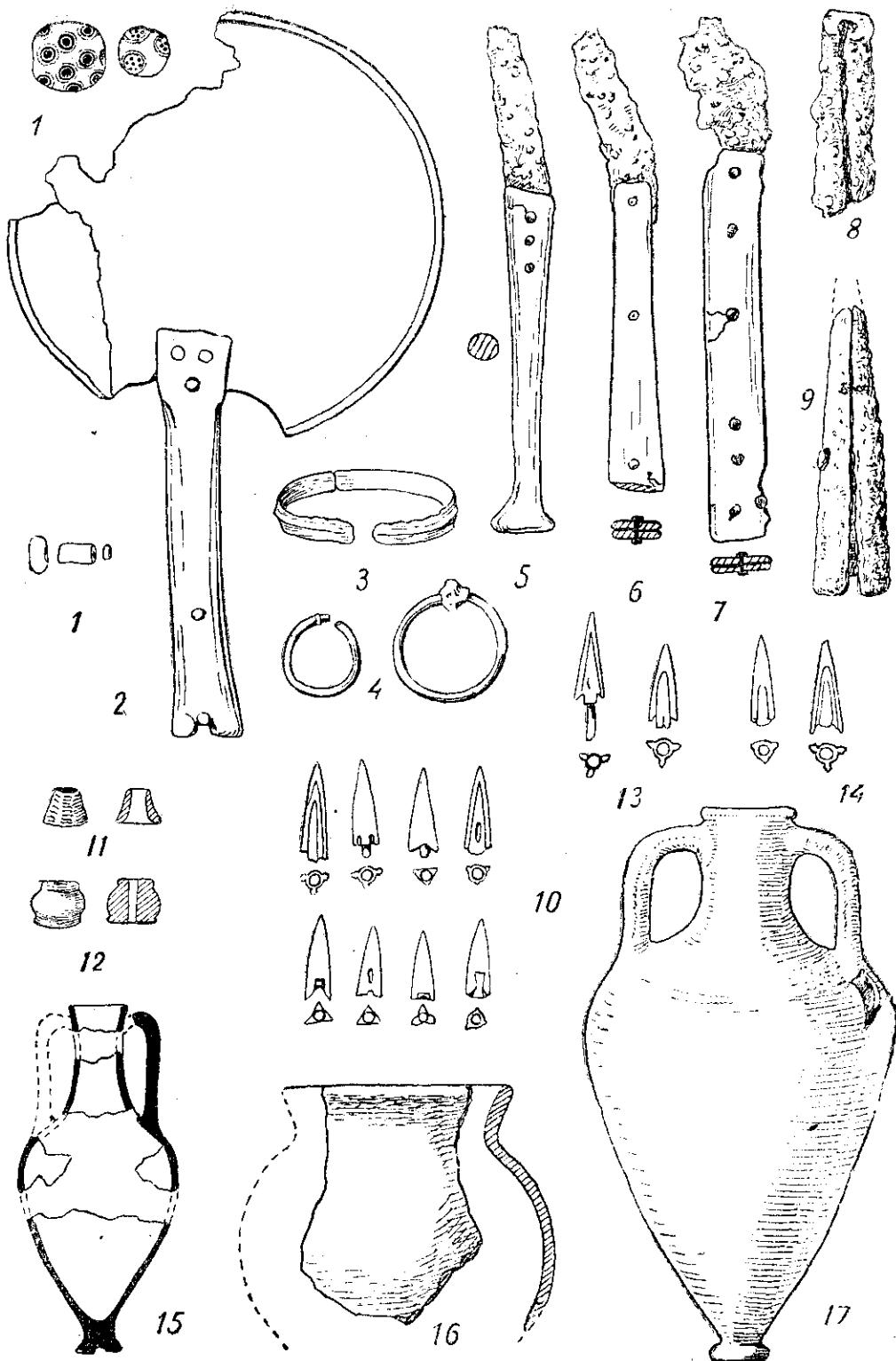
ТАБЛИЦА II

Знахідки з курганів Нікопольбуду (до стор. 56—59).

- 1 — настила ($\frac{2}{3}$ н. в.);
- 2 — бронзове дзеркало ($\frac{2}{3}$ н. в.);
- 3 — бронзовий браслет ($\frac{2}{3}$ н. в.);
- 4 — золоті сережки ($\frac{2}{3}$ н. в.);
- 5, 6, 7 — залізні ножі з кістяними ручками ($\frac{2}{3}$ н. в.);
- 8, 9 — залізні предмети ($\frac{2}{3}$ н. в.);
- 10, 13, 14 — бронзові наконечники стріл ($\frac{2}{3}$ н. в.);
- 11 — бронзова „ворворка“ ($\frac{2}{3}$ н. в.);
- 12 — свинцеве пряслице ($\frac{2}{3}$ н. в.);
- 15 — грецька амфора ($\frac{1}{16}$ н. в.);
- 16 — фрагмент місцевого посуду ($\frac{1}{5}$ н. в.);
- 17 — грецька амфора ($\frac{1}{12}$ н. в.).

ТАВЛИЦЯ III

Л. Д. ДМИТРОВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ НИКОПОЛЬЩИНЫ в 1935—1936 гг.

Резюме

На о-ве Томаковка, находящемся вблизи г. Никополя, Днепропетровской области, во время наблюдения над земляными работами в кургане обнаружены разграбленные погребения с остатками весьма интересного в научном отношении инвентаря.

Тут найдены: осколок кремня с ретушью и лепные грубые соуды баночкой формы с плоским дном и прямыми стенками, слегка расширяющимися кверху, с веревочным орнаментом из треугольников, а также с венчиком, на котором был налеплен валик со вдавленным в виде ямок орнаментом. При этом, как можно было установить, одно из погребений было обнесено камнями, сложенными в два ряда на подобие стены, образующей собою круг.

Произведенный далее осмотр с целью составления предварительного перспективного плана археологических исследований дал возможность установить следующее.

От известного Чертомлыцкого кургана осталось еще порядочно нераскопанных частей. Даже насыпь тут не вся снята. На остатках насыпи кургана в отверстии какой-то ямы, возможно лисьей норы, обнаружены круглые камни, сложенные в виде стенки склепа.

Курган Длинная могила (научно еще не исследованный), находящийся рядом с Чертомлыцким, привлекает местных кладоискателей.

Местность, известная в археологической литературе под названием Каменские кучугуры, после тщательного осмотра ее и изучения поднятого на поверхности вещественного материала, дала несомненные основания утверждать, что тут было размещено некогда большое скифское поселение, и раскопками его будут обнаружены комплексы разрушенных и засыпанных песком строений.

Такие же материалы дал осмотр соседних Водянских кучугур. Осмотром курганов, расположенных на юг по линии Камянка—Днепровка, установлено, что некоторая часть из них уже распахана и значительной части оставшихся курганов угрожает та же опасность. А потому эти курганы необходимо исследовать в первую очередь.

Статья заканчивается информацией об осмотре по заданию Никопольского краеведческого им. М. В. Ломоносова музея (в связи с поступившими в музей отдельными вещественными материалами) следующих памятников: а) кургана у с. Алексеевки; б) могильника у с. Покровского; в) места обнаружения кременных изделий возле с. Перевозные Хутора; г) кургана у с. Шолохова вблизи подстанции им. Орджоникидзе.

А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
(Київ)

ЗЕМЛЕРОБСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ НА р. ІНГУЛЬЦІ

Понад сто років досліджуються античні міста Причорномор'я. Історію таких міст, як Ольвія, Пантикапей, Херсонес тощо висвітлено так докладно, що певні історичні факти з'ясовано у межах чверті століття. Проте багато відомих поселень цього ж часу на пониззі Дніпра, Інгульця, навіть периферія самої Ольвії досліджені ще мало.

За дареволюційних часів це мало своє пояснення; вважали, що античні міста-колонії Причорномор'я належали Греції і Риму, а тому її вивчали їх без всякого зв'язку з історичним розвитком населення Причорномор'я.

Але буржуазний погляд на ці міста-колонії як на античні торговельні осередки, що були центром культури для населення причорноморських степів, радянською науковою відкинутий. Радянська наука розглядає ці міста як торговельні осередки змішаного скіфо-грецького та сармато-римського населення. Тим самим, звичайно, відкинуто твердження буржуазної науки про однобічний вплив Греції та Риму на населення наших степів, відкинуто, так би мовити, „культуртрегерство“ греків та римлян.

Тепер античні міста-колонії розглядаються як своєрідні осередки культурного розвитку населення Причорномор'я. Отже, у зв'язку з цим, вивчаються не тільки античні міста причорноморських степів, а й численні поселення цього часу з їх населенням, яке Геродот називає мікселінами, тобто змішаним населенням, з певними своєрідними культурними особливостями, що встановилися внаслідок обопільного впливу.

Отже, для того щоб зрозуміти історичний розвиток населення Причорномор'я, треба досліджувати не тільки античні міста та кургани поховання кочового населення наших степів, а й поселення землеробського типу.

Незважаючи на те, що ряд таких поселень нижньої течії Дніпра вже було відкрито В. І. Гошкевичем та Г. Л. Скадовським, а по р. Інгульцю автором цих рядків, досі тільки частина таких поселень пери-

ферії власне самої Ольвії, звернула на себе увагу дослідників. Між тим, без вивчення поселень цього типу не можна розкрити справжньої картини історичного розвитку населення причорноморських степів цього часу, як не можна правильно висвітлювати і історичні явища міст-колоній.

Розуміючи саме так завдання вивчення культурно-історичного розвитку населення причорноморських степів за античного періоду, автор подає наслідки власних дослідів одного з таких селищ на р. Інгульцю.

Ще в 1923—1926 рр. автор цієї статті розвідав ділянку р. Інгульця — від єврейської колонії Мала Сейдеменуха до с. Роксандрівки.

На цьому просторі по обох берегах р. Інгульця було виявлено до двох десятків селищ різного часу. Деякі з них існували тут ще за бронзової доби, але основна маса їх належала до скіфо-сарматських часів.

Одне з цих селищ на правому березі р. Інгульця проти наплавного моста с. Отбідо-Василівки, Миколаївської області, і було досліджено.

Селище це розташоване на мису, похилому з півночі на південь у напрямі до річки, а частково й на терасі, що прилягає до цього мису.

На захід і схід від мису простягаються величезні, придатні для землеробства надзаплавні блукви. Кращого місця для оселення, здається, не могло й бути: південний схил, родючі блукви, річка, що була зручним шляхом сполучення з Ольвією.

Селище дуже зруйноване місцевим населенням, яке вибирало каміння з давніх будівель. У західній його частині було ще й глинище, яке теж сприяло руйнуванню селища.

На поверхні в багатьох місцях було досить чітко видно каміння фундаментів багатьох будівель та завалів від стінок, що впали. Це дало можливість виявити не тільки окремі будівлі, а навіть скласти план розташування їх у певному порядку (рис. 1).

Були досліжені рештки чотирьох будівель та одна зернова яма.

Розкоп I (рис. 1, 19). На тих місцях, де раніше були будівлі, зараз височіли земляні горбочки, в яких видно каміння. В одному з таких горбочків нещодавно брали камінь, внаслідок чого залишилися рівчки.

На місці цих рівчиків колись був фундамент будівлі чотирикутної форми, стіни якої розташовані на північ, схід та захід. Південної стіни цієї будівлі зовсім не було. По цих рівчаках обміряли будівлю в плані. Північний бік завдовжки 5,82 м; західний 5,88 м; східного була лише частина, завдовжки близько 5 м. Очевидно, вихід з будівлі йшов до річки, тобто на південь. У горбочку, поза будівлею, знайдено каміння, що являло собою східну частину стінки довжиною 1,5 м (рис. 2, 1, А). Ширина цієї стінки 0,7 м, висота 0,35 м. Слідів цементування або заливки глиною не виявлено.

У південно-західному та північно-західному кутках теж лишилося трохи каміння від стінок. Стінки були складені не з обробленого каменю, а з штучно підібраного, досить майстерно зв'язаного між собою.

Всередині будівлі знайдено лише окреме каміння. У західній частині будівлі нічого не виявлено, а в східній виявлений майданчик еліптичної форми розміром 1,5 × 1,2 м, складений з невеликих, тонких кам'яних

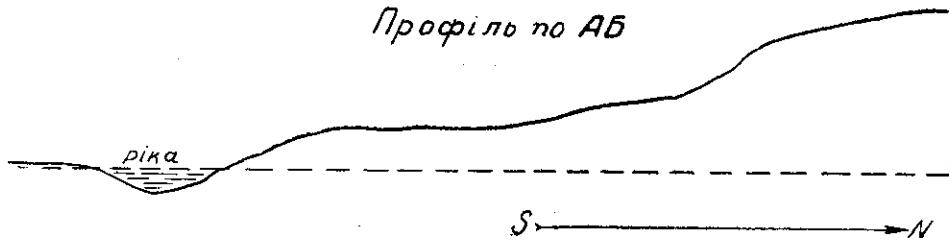
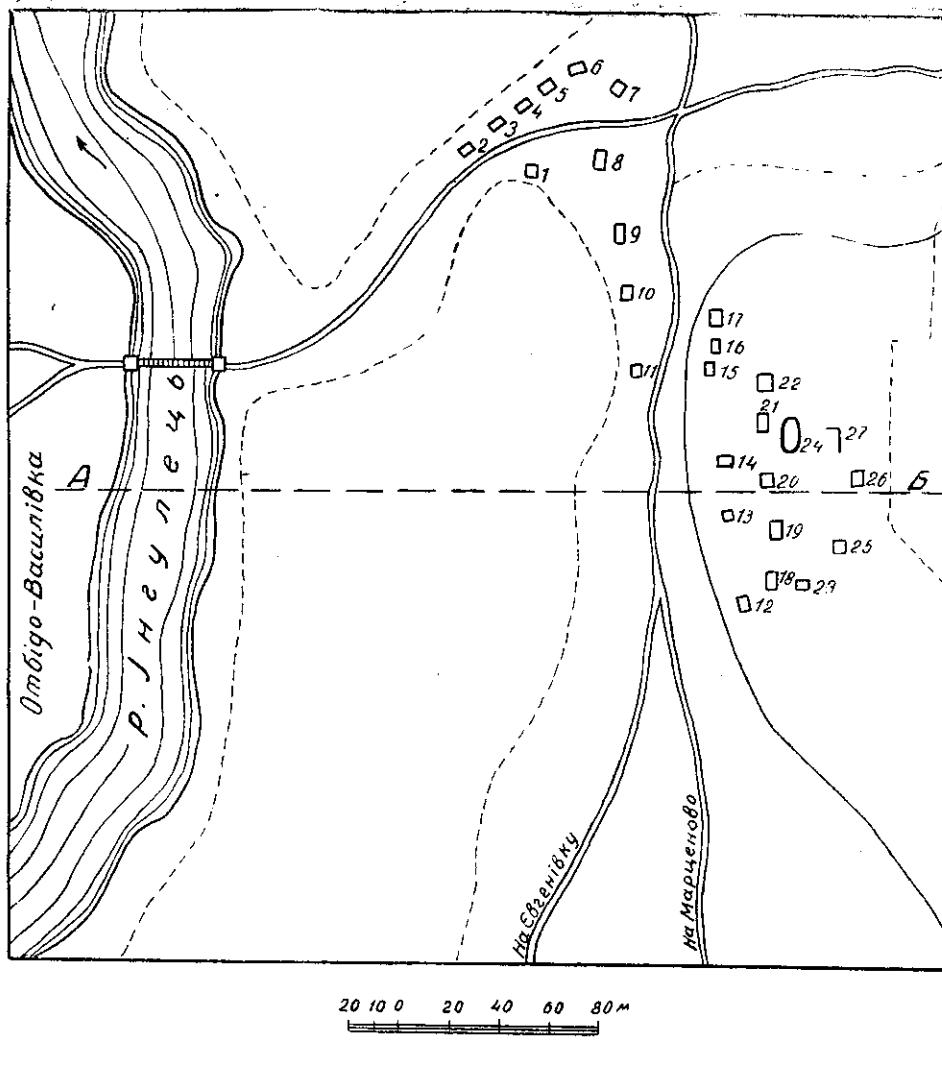

Рис. 1. План розташування селища.

плашок, на яких були сліди вогню у вигляді сажі. Ці плашки були вкриті дуже обпаленою глиною з відбитками прутків чи очерету (рис. 2, 1, В). Очевидно, це — залишки печі.

На майданчику знайдено два денця від сірого ліпного місцевого посуду й окремі фрагменти від стінок цих же посудин.

Трохи далі на південь від майданчика (В) знайдено фрагменти такого ж посуду, а також частини від посуду з сірої глини, зробленого вже на гончарському кругі. Долівкою будівля служила поверхня землі і ніякої обмазки або викладки не було.

Розкоп II (рис. 1, 2). Ця будівля належала до нижньої частини селища. В цьому місці видно чималий горбик, який начебто складався з двох горбочків, з'єднаних перемичкою.

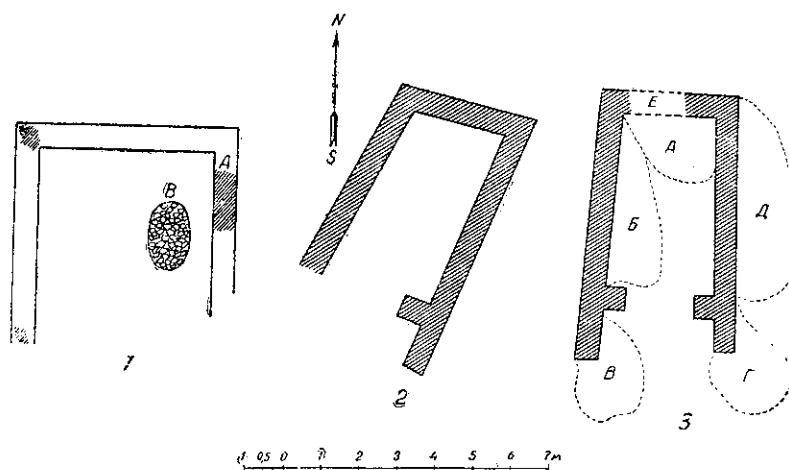

Рис. 2. Залишки фундаментів жителів.

Місцеве населення розповідало, що з цього місця було взято багато каміння, навіть чималі кам'яні плахи. Дійсно, це місце було досить перерите. Тут на кожному кроці траплялися фрагменти від посуду п'яти сортів: 1) сірого, грубого, з дуже ніздрюватою зовнішньою поверхнею, зробленого на гончарському кругі, на зовнішній поверхні якого є оперізуючі риски; 2) сірого, менш грубого, теж зробленого на гончарському кругі, не ніздрюватого, з поверхнею шершавоматовою (великий посуд), іноді глянцевою; 3) сірого, простого лаку; 4) фрагмент місцевого простого посуду, ліпного, не орнаментованого; 5) від амфор жовтої та червоної глини. Тут же було знайдено два фрагменти від амфор (частини горла) з літерами, написаними червоною фарбою. На одному фрагменті була літера Е, а на другому якийсь нерозбірливий напис (рис. 3). Траплялося й каміння, але воно було розкидане й кладки собою не являло.

Тут же виявлені шматки обпаленої глини з відбитками на ній прутків чи очерету, кістки коня та великої копитної тварини (бика).

Землю було вибрано аж до води (вода близько); земля вся була рушена і мала культурні рештки.

Розкоп III (рис. 1, 14). Ця будівля знаходилася у горішній частині селища і являла собою значний горбик у вигляді еліпса, в якому було помітно каміння, причому в одному місці каміння лежало так, немов це була частина стіни.

У цій частині горбика виявлено частина стіни, по якій вже знайдені й інші стіни. За довжиною будівля розташована теж з півночі на півден.

Всередині будівлі, у місцях *A* і *B* (рис. 2, 3) було виявлено каміння, так само, як і в місцях *B*, *G*, *D*, поза будівлею. Це каміння лежало у вигляді панцирної кладки (налягало одне на одне).

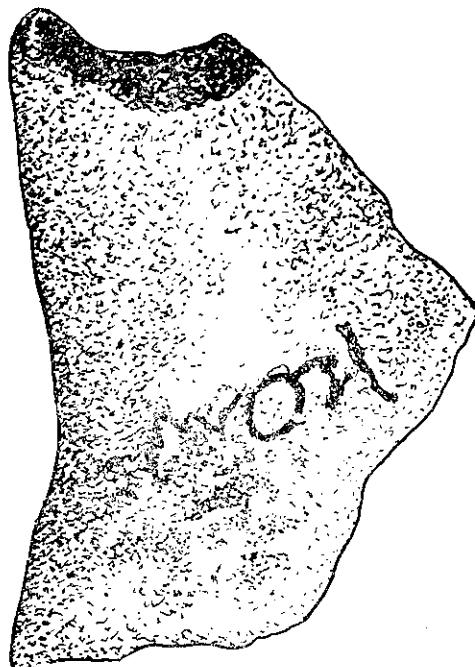

Рис. 3. Фрагмент амфори з написом.

Коли все місце було зачищене, то виявилося, що це каміння є рештками стіни, що впала у напрямі поверхні мисика. Падаючи, каміння утворило собою немов панцирну кладку; те, що лежало найвище, упало найдалі, а решта зсунулася на нього. Каміння, що лежало в місці *A*, упало з північної стіни, в місці *B* — з західної стіни, у *B* — з південної частини західної стіни, в *G* — з південної частини східної стіни і, нарешті, в *D* — з північної частини східної стіни (рис. 2, 3).

Коли все було вибрано і зачищено, то виявилося, що довжина північної стіни зовні 3,6 м (частини її не було), східної 6,7 м, західної 7,2 м. Ширина кладки нерівномірна, приблизно 0,6 м.

Будівля була трохи крива, бо північно-східний кут дорівнював 100°, а північно-західний майже 90°, тому її південна частина була ширша від північної.

З південного боку стіни зовсім не було; тут був вихід з будівлі до річки. Приблизно в останній четверті на південь як від західної, так і від східної стіни виходили причілки всередину будівлі, які розподіляли її на дві частини — північну, більшу (житлова кімната) і південну, меншу (сіни). Ці причілки мали таку довжину: західний 0,8 м, східний 0,6 м. Отже, весь вихід на південь був завширшки 1,5 м, що, мабуть, чимось затулявся (рис. 2, 3).

У місці Е північна стіна не простежувалась на протязі 1,4 м.

Кладка в цих стінах була тієї ж структури, як і в інших будівлях, причому кути не в'язалися, а каміння лише шільно прикладалося. Ніякої обмазки тут не виявлено.

З західного боку коло цієї будівлі починалася друга будівля такої ж форми, з тією лише різницею, що стіни її були повернуті більше на захід (рис. 2, 2). Кут східної стіни починається на півночі коло кінця західної стіни першої будівлі. Вся стіна стояла під кутом і від кінця західної стіни першої будівлі південний кінець її вже був на віддалі 2 м. Північно-західний кут її був більший як 90° , а північно-східний менший як 90° , тому вона була не прямокутна, а розширювалась на південь.

Східної стіни лишилося 7,4 м, з таким же виступом у південній четверті, а західної — лише 5,5 м (рис. 2, 2).

Всередині цієї будівлі теж було багато каміння, яке попадало з стін. Воно заповнювало собою також і простір між цими будівлями.

В самих будівлях було знайдено лише невеликий фрагмент від амфори та кілька фрагментів місцевого ліпного посуду. Зовні коло стін знайдено кілька фрагментів від амфор та місцевого ліпного посуду. Недалеко від цих будівель знайдено невеликий трикутний камінь, в якому було видобано поглиблення.

Ніяких слідів від даху не знайдено. Відсутність західок дерева свідчить про те, що будівля, очевидно, вкривалась очеретом. Судячи ж по тій кількості каміння, що попадало з стін, можна припускати, що будівля була невисока, не більше 1,5—2 м. Розкопки цього селища дали цікаві дані щодо форми будівель тих часів і виявили, що будівлі ці, як правило, були розташовані рядками на деякому віддаленні одна від одної і обернуті виходом до півдня, тобто до річки.

Розкоп IV (рис. 1, 27). Цей розкоп почали копати там, де в землі було видно каміння, що лежало рядком і могло бути частиною стіни будівлі. Розкоп дійсно виявив, що це каміння було частиною західної стіни якоїсь будівлі, довжиною щось із 10 м. Від північної стіни лишилася тільки незначна частина у вигляді окремих каменів протягом 4—5 м, яка під прямим кутом виходила на схід. Ширина цієї стіни була 0,55 м. Під час зачистки знайдено тільки фрагмент від ручки амфори.

Розкоп V. Коло будівлі № 17 (рис. 1, 17), яку ще не розкопано, з півночі було знайдено зернову яму, що починалася з поверхні землі і йшла в глиняний ґрунт (рис. 4). Форма її мала вигляд амфори. Діаметр горла 1,25 м. Горло йшло сторч на глибину 1 м, далі яма конічно поширювалась і в найширшому місці досягала 2 м у діаметрі. Нижче вона знову звужувалась і дно закінчувалося конічно, на глибині 2,6 м. Яма була засипана землею, в якій знайдено багато фрагментів від різного посуду: амфор, місцевого простого ліпного посуду, сірого,

зробленого на крузі, з матовою поверхнею, а також і з глянцевою. Тут же трапились і кістки тварин: коня, бика. В самому низу був тонкий шар золи з вугликами та черепками посуду з слідами вогню. Цілком очевидно, що ця залишена зернова яма була пізніше засипана сміттям.

Знахідки кераміки:

I. Місцевий ліпний посуд. Фрагментів місцевого посуду, зробленого без гончарського круга, в цьому селищі трапилось не багато. Цей посуд не орнаментований. Лише на одному фрагменті виявлений орнамент з тонких рисок, що були надряпані якимсь гострим знаряддям (рис. 5, 6). По горлу його шийки навколо йде одна риска, а від неї відходять на боки окремі короткі провісні риски.

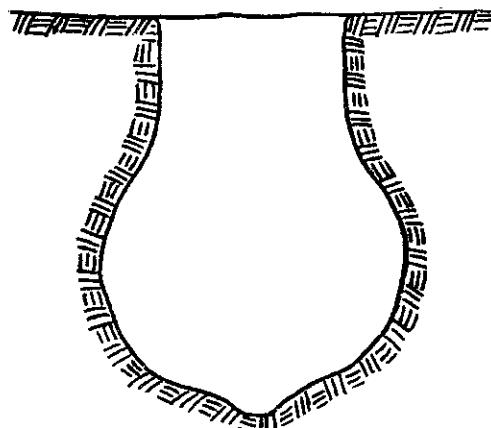

Рис. 4. Розріз зернової ями.

В селищах цього типу місцевий посуд зроблений неакуратно і майже зовсім не орнаментований. Зовнішнім виглядом він гірший від посуду селищ стародавніших. Але випалювання його значно краще.

Матеріалом для цього посуду служила місцева глина. На зломі фрагменти мають структуру шарувату, вугільно-матову, з зернами кварцю; зовнішня поверхня червонувата від випалу.

Посуд має форму біконічну, причому верхня частина посуду менша від нижньої і ширша. Діаметр горла цих посудин коливається між 10—20 см, денець — від 10—10,5 см. Товщина стінок нерівномірна, але загалом досить тонка, від 0,6 до 0,9 см. Денця дуже грубі, до 3 см. Розміри посуду різні — є маленькі, є й досить великі, але великих найбільше. Висота посуду досягає іноді 30 см. Вінця його відтягнуті, потоншені і відігнуті зовні. Шийка коротка. Деякі фрагменти мають сліди обробки зубчаткою. Знайдено також провісну ручку (рис. 5, 2) та одну ніжку від плошки, які в селищах цього типу на Дніпрі були обов'язковою принадлежністю (рис. 5, 7).

II. Сірий ніздрюватий посуд. Цей посуд зроблений на гончарському крузі. На зломі — глина суцільної структури, з зернами кварцю. Зовнішня його поверхня дуже ніздрювата. Товщина стінок від 0,8 до 1 см. Це — чималий посуд, але фрагменти знайдені такі, які не дають можливості виявити його форму. Можна лише сказати, що посуд

був досить широкий. Денця його невеликі, близько 9 см у діаметрі, загалом не потовщені, лише в місці зв'язку з стінкою помітно потовщення. На зовнішній поверхні є сліди у вигляді поземних рисок, які сталися від посування зерен кварцю під тиском якоїсь правилки. Цього посуду трапилось досить.

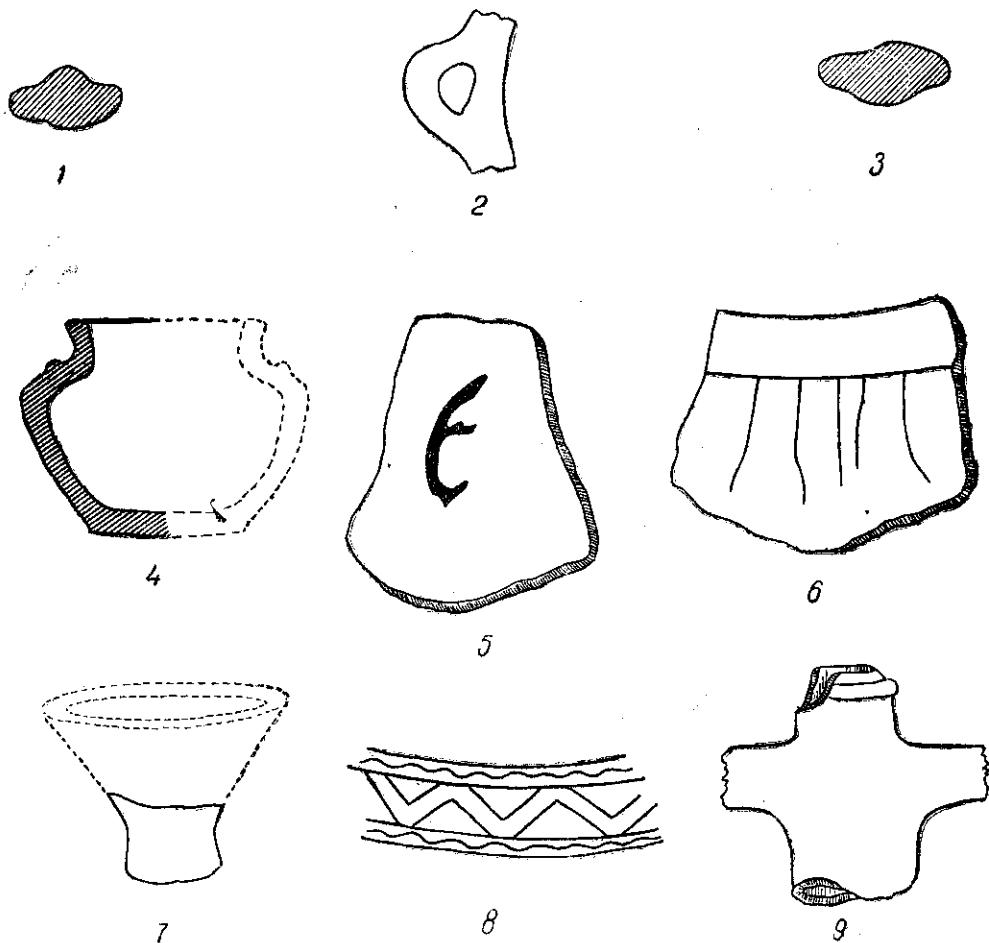

Рис. 5. Зразки кераміки поселення (1/3 н. в.).

III. Сірий посуд. Зроблений він на гончарському кругі, гарного виробу, з шорсткою, гладенькою, а іноді й глянцевою поверхнею. Злом посуду — сірого або каштанового кольору — має суцільну структуру, глина гарно виготована. Фрагменти дають можливість виявити різні форми мисочок, горшечків, глечиків та ін. Це все посуд невеликого розміру. Зроблений він дуже гарно, випал цілком задовільний. Поверхня посуду іноді буває заглянцювана, як лак. Стіни тонкі, від 0,4 до 0,8 см. Денця плоскі і на зовнішній поверхні мають концентричні поглибління,

що чергуються з підвищеними виступами. Діаметр денець від 6,4 до 10,7 см. Крайки то рівні сторчові, з оперезуючими валиками по вінцях, то відігнуті зовні. Є провісні невеликі ручки. Іноді по глянсовій поверхні нанесено орнамент прогладжуванням якимось знаряддям. Складався цей орнамент лише з різних ламаних ліній (рис. 5, 8). Цей посуд нагадує посуд полів поховань. Знайдено його досить багато.

IV. Посуд, критий сірим лаком. Це полакований художній посуд, зроблений на гончарському кругі. Його знайдено лише два екземпляри.

V. Амфори. Решток амфор знайдено багато. У великій кількості вони трапляються по всіх селищах та городищах цього типу на півдні України.

Горла амфор вузькі (рис. 5, 9), денця або гостроконечні, або з рильчиками, ручки плоскі, подвійні, або з горбочками та виїмками (рис. 5, 1, 3). На деяких фрагментах є написи або літери (рис. 3 і 5, 5), зроблені червоною фарбою.

Не може бути сумніву в тому, що в даному разі ми маємо селище, що належало місцевому землеробському населенню перших століть н. е., про що так яскраво свідчить археологічний матеріал.

Селищ цього типу на р. Інгульці знайдено багато. Характерна їх ознака — відсутність будь-яких захисних споруджень.

Але селище на правому березі р. Інгульця (коло с. Роксандрівки), яке належить до цього ж часу, оточене прямокутної форми земляним валом, у зв'язку з чим і повинно бути віднесене до городищ. Очевидно, Роксандрівське городище мало якесь інше значення, ніж селища землеробського типу у долині р. Інгульця. Найімовірніше, це був торговельний осередок — факторія — серед землеробських поселень долини р. Інгульця, що служив проміжним, перевалочним пунктом.

Певна річ, що такий пункт необхідно було забезпечити від будь-яких несподіванок з боку хоч і дружнього, але часто небезпечної населення степів.

А. В. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ПЕРВЫХ ВЕКОВ НАШЕЙ ЭРЫ НА р. ИНГУЛЬЦЕ

Резюме

Несмотря на то, что Ольвия уже изучена в достаточной степени и ее материалы систематизировались в пределах четверти века, изучение земледельческих поселений периферии Ольвии этого времени начато лишь в последние годы. Между тем, чтобы понять и правильно истолковать культурно-исторические события, происходившие в Причерноморье в античное время, необходимо обратить особое внимание именно на эти поселения.

Одно из таких поселений на правом берегу р. Ингульца против моста с. Отбедо-Васильевки было исследовано автором. Это поселение

состояло из отдельных каменных жилых сооружений, расположенных рядами по склону плато и прилегающей надпойменной террасе.

Несмотря на то, что это поселение уже сильно пострадало в связи с вывозом отсюда камня крестьянами с. Снигиревки, все же во многих местах были видны остатки фундаментов и завалов отдельных стен сооружений.

Исследованы остатки четырех таких сооружений и одна зерновая яма.

Жилища в плане представляют четырехугольные продолговатые сооружения, не совсем правильной формы. Одно сооружение состояло из двух половин: большей комнаты и меньшей, отделенной каменными выступами стен внутри с обеих сторон — сенец.

В одном из жилищ были найдены остатки печи, на поде которой стояли два сосуда (в фрагментарном виде). Найдки в основном представляют собою керамические остатки пяти сортов: 1) простой лепной посуды; 2) грубых серых, сделанных на гончарном круге больших сосудов; 3) серой лощеной, напоминающей керамику „полей погребений“; 4) простой серолаковой и 5) амфор.

На двух горлышках от амфор имеются надписи красной краской.

Найдена была и зерновая яма амфоровидной формы, заполненная отбросами того же времени. Поселения хорошо датируются керамикой первых веков н. э.

Все это — неогражденные поселения. Только возле с. Роксандровки есть городище этого же времени, в котором автор видит факторию, выдвинутую Ольвией в гущу местного земледельческого населения.

ПОВІДОМЛЕННЯ і ПУБЛІКАЦІЙ

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ
(Київ)

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК У КИЄВІ НАД ДНІПРОМ

На високому правому березі р. Дніпра, в мальовничому Парку піонерів (кол. Купецький сад), при сплануванні виступу над кручею були в 1935 р. виявлені стародавні поховання. Виступ цей знаходиться між Дніпром і Хрещатицьким яром, на південний схід від пам'ятника 1802 р. (рис. 1). Висота виступу над Дніпром близько 75 м, ширина 15 м.

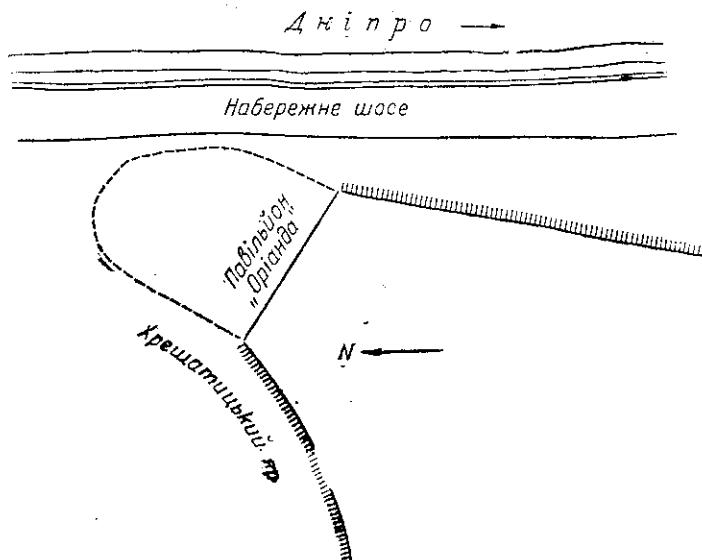

Рис. 1. Схематичний план виступу у Парку піонерів, де знаходиться слов'янський могильник.

Виступ був розкопаний на віддалі 19 м від краю, завглибшки 6 м від рівня сучасної поверхні. Нині там стоїть павільйон „Оріанда“.

Тепер цей виступ є рівною поверхнею; зверху на ньому насипаний шар землі. Цей шар, жовтосірого кольору, з різними відтінками і про-

шарками, сягав углиб від 1 до 2 м. У насипаному шарі знайдено польську монету — шеляг 1621 р. — часів Сигізмунда III.

Виступ до вирівнювання поверхні являв собою горб, який на захід і схід утворював поступовий схил. Це помітно з того, що нижче насипаного шару гумусний шар іде не по прямій лінії, а по похилій у західному і східному напрямах.

Гумусний шар — смуга сірого кольору, яка на 40 см униз має один колір, а нижче поступово переходить у ясніший і досягає 60—80 см товщини. Нижче гумусного шару залягає лесовидний суглинок жовтого кольору.

Така стратиграфія місця розкопок на виступі.

Під час розкопування виступу автор цих сторінок провадив археологічні спостереження над виявленими похованнями.

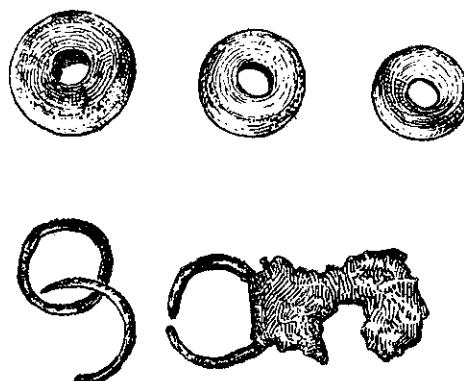

Рис. 2. Речі з поховання.

Поховання траплялися тільки нижче рівня гумусного шару на різній глибині, здебільшого від 1 до 1,5 м, у суглинку. Від сучасної ж поверхні поховання місцями були виявлені на глибині до 3 м. Контур похоронних ям не можна було простежити. Не можна було помітити, щоб і однотонний гумусний шар було ними прорізано: сухий гумусний шар простягався широкою смugoю по схилу виступу. Це добре було видно у розрізі, який утворився внаслідок вертикального зрізування виступу. Це свідчить про давність виявлених поховань.

Хоч контурів похоронних ям не було помітно, проте навколо місця поховань можна було помітити інший відтінок землі, трохи сіруватий; цим відділялося одне поховання від іншого.

Поховання знаходилися одне від одного іноді близько 1,5 м, іноді ж вони лежали ближче, по два поряд. Усього на розкопаній площі розміром приблизно 250—275 м² було виявлено понад 30 кістяків. Кістяки були різної статі і різного віку. Знаходячись у суглинку, вони здебільшого досить добре збереглися¹. Кістяки лежали випростаними на спині, головою на захід, з витягнутими за язичеським звичаєм вздовж тулуба

¹ Вияті до Інституту археології черепи і кістяки втрачені під час Вітчизняної війни.

руками. При похованнях іноді траплялися рештки трухлого дерева від домовин; здебільшого ж слідів домовин зовсім не було помітно. Речі при похованнях знаходили дуже рідко.

В одному похованні (жіночому) кістяк погано зберігся; ще гірше зберігся череп. Довжина кістяка 1,65 м. Домовина зтрухла, її сліди ледве були помітні (від домовини залишилось три іржавих залізних цвяхи ковальської роботи). При цьому похованні коло пояса, ліворуч від кістяка, лежали три срібних низькопробних круглих незлютованих кілець з шматочком напізволіої шкіри (рис. 2). У ногах кістяка стояв невеликого розміру типовий слов'янський глинняний горщечок (рис. 3) з лінійним орнаментом та відгинутими назовні вінцями, зроблений на гончарському кругі. Горщечок добре зберігся: висота його 9,75 см, діаметр отвору 7 см, діаметр денця 4,5 см. Денце у нього не зрізане, а відріване від гончарського круга.

У другому похованні в ногах лежали уламки різного посуду, розбитого під час поховання; на черепках посуду є лінійний та хвилястий орнамент. Виявлено тут також і вугілля. При цьому ж похованні знайдені три різного розміру прядлиця з сланцю червонорожевого кольору (рис. 2). Два з них лежали вкупі коло посуду, розбитого в ногах, а одне маленьке — коло стегна з правого боку.

У третьому похованні на глибині 3 м від рівня сучасної поверхні та 1,75 м від гумусного шару коло голови, праворуч її, стояв невеликого розміру глинняний глечик рідкісної форми (рис. 4). Глечик цей має пошкодження на вінцях і шийці. Зроблений він на гончарському кругі з глини, з домішкою кварцу; поверхня його вигладжена і вилощена, коричнюватого кольору, з одного боку трохи червонуватого, з середини темного, у розломі коричнюватосірого; опал досить гарний, але не зовсім рівномірний. Вінця трохи відхилені назовні, шийка вгнута, верхню частину бочка прикрашає орнамент, який широкою смугою оберізує посудину у вигляді двох паралельно врізаних кругів, що з'єднуються між собою теж врізаними лініями, які йдуть зверху вниз. Бочок опуклий, діаметр вінця більший від діаметра шийки; найбільший діаметр у середній частині посудини. Денце плоске, вигладжене, від стінок не відокремлене. Розміри: висота 17 см, діаметр вінця 9 см, бочки 13,8 см, денця 7,8 см, товщина стінок 0,9 см.

Цій цікавій знахідці ми не можемо знайти певної аналогії. Хоча глечик можна порівнювати з деякими посудинами з розкопок у Верхньо-салтівському могильнику, наприклад, з глеком (тикою) з ручкою¹,

Рис. 3. Глинняний горщик з слов'янського поховання.

¹ Фото цього глека подано на табл. XXIII, 107. у „Трудах XII археологічного з'їзду в Харкові“, т. I, стор. 476.

на вичеревках якого типова для хозарської культури геометрична орнаментація, що почаси нагадує орнаментацію нашого глечика.

На території Києва така посудина поки що єдина. Проте виникає припущення, що її можна вважати пам'яткою хозарського перебування у Києві. Адже на Подолі, недалеко від гирла р. Почайни, в урочищі, що названо їх ім'ям, жили хозари. На р. Почайні, як можна зрозуміти із слів літопису¹, була пристань. Коло неї звичайно мешкала торговельна людність, до якої належали і хозари.

Рис. 4. Глечик хозарського типу.

Оригінальним є і міцний череп дорослої людини, знайдений у цьому похованні. Хоч він і не монголоїдний, проте виділяється серед інших знайдених тут черепів надбровними дугами та метопізмом. На лівій надбровній дузі черепа є наростень над заглибиною, що утворився від удару, може шаблею. Видно, що поранене місце загоїлось за життя людини.

Як свідчить знайдений при кістяках інвентар, за винятком глечика, це — слов'янські поховання.

Поховання траплялися на всій розкопаній площі виступу. Вони, крім того, йдуть вглиб парку; це виявилося, коли стінки обрізу виступу згодом обвалилися і з обвалом землі випали кістяки. Крім того, в обрізі стінки виступу було видно інші поховання. Все це, безперечно, вказує на те, що тут, над Дніпром, знаходиться слов'янський могильник.

¹ Ипатьев. летоп., СПБ., 1871, стр. 40.

Відкритий могильник далі не досліджували. Можна припустити, що на цьому виступі розкопано тільки край могильника і центральні поховання можуть бути виявлені далі від краю кручі, що вони могли б дати більш речового матеріалу для дослідження могильника і виявлення культури тієї людності, яка ховала у ньому своїх мерців.

Дослідженій виступ не зберіг свого початкового вигляду, бо Дніпро весь час підмиває правий берег, а крім того, край виступу ще в 1896 р. був зрізаний. Тоді теж були виявлені поховання. Знайдені при них речі потрапили до Москви в Історичний музей, бо в Києві на той час історичного музею ще не було.

На південний схід від виступу, метрів за 300 від нього, теж на виступі (уже зрізаному), знайдено поруч два давніх поховання. У цих похованнях речей не виявлено. Можливо, що раніше обидва ці виступи з'єднувалися між собою і там теж були давні поховання. Поховання без речей були знайдені в 1914—1915 рр. та в 1936 р. також при вході до Парку піонерів, уже з другого боку виступу — з південного, на схил гори, метрів за 250 від місця, де виявлено слов'янські поховання з інвентарем.

Знайдені при похованнях речі датують цей могильник XI—XII ст. ст. На ранній час поховань вказує і знайдений при них глиняний глечик хозарського типу.

При похованнях не було виявлено ознак християнського ритуалу, наприклад, хрестиків; мерців ховали за язичеським звичаєм. Отже, її дотримання цього звичаю промовляє про ранній час поховань: у Києві, центрі християнізації, пізніше не дотримувалися язичеських похоронних звичаїв.

Поблизу цього слов'янського могильника треба шукати й синхронне йому слов'янське селище. Але ні про селище, ні про могильник немає жодних писаних відомостей. Селище це (чи присілок) могло міститися за тодішнім містом, коло Хрещатицького яру, поблизу пристані, що, як уже згадувалось, була в ті часи біля гирла р. Почайни, яка на той час протікала недалеко під горою. Натяк на таке селище дають знайдені поблизу могильника монетні скарби часів раннього феодалізму.

У Дніпрі, поблизу Хрещатицького яру і джерела, в 1888 р. знайдено скарб, що складався з „древних русских гривен“¹. А в проваллях Хрещатицького яру в 1787 р. виявлено глечик з стародавніми срібними монетами і гривнами².

За давніх часів під Хрещатицькою горою на березі Дніпра було просторе, придатне для заселення місце³. Тут десь коло Хрещатицького джерела і р. Почайни в XI ст. знаходилася „Турова божниця“⁴, біля якої збиралося народне віче, наприклад у 1146 р. А коло пристані при впадінні р. Почайни у Дніпро, ще в X ст., на думку Максимовича, було київське торговище — одно із восьми, про яке згадує Дитмар Мерзебурзький.

¹ М. Беляшевский, Монетные клады Киевской губернии, К., 1889, стр. 49, Чтения в истор. обществе Нестора Летописца; О монетных кладах, найденных в Киеве и его окрестностях, кн. 2, К., 1888, стр. 15.

² Сборник материалов для исторической топографии Киева, К., 1874, стр. 166.

³ М. А. Максимович, Собрание сочинений, т. II, К., 1877, стр. 69.

⁴ Там же, стр. 43.

У цій же місцевості, коло пристані, з давніх-давен був перевіз через Дніпро, а в 1115 р., за літописними даними, Володимир Мономах збудував навіть міст.

От з якими моментами історичної топографії Києва пов'язується нововідкритий слов'янський могильник, що має значення при висвітленні питань, не з'ясованих в історії древнього Києва.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

СЛАВЯНСКИЙ МОГИЛЬНИК В КИЕВЕ НАД ДНЕПРОМ

Резюме

Этот могильник открыт в 1935 г. на выступе высокого правого берега Днепра, в Парке пионеров, когда там производились земляные работы для сооружения павильона „Орианда“.

В это время на площади, приблизительно в 250—275 m^2 , было обнаружено около 30 захоронений разного возраста и разного пола. Захоронения находились в суглинке на глубине до 3 м от современной подсыпанной поверхности, а от первоначальной — на глубине от 1 до 1,5 м.

Инвентарь при захоронениях встречается редко. При них были найдены: три серебряные круглые, неспаянные кольца с кусочком полуистлевшей кожи, три шиферных пряслица, славянский кружальний глиняный горшочек (9 см высоты), украшенный линейным орнаментом, фрагменты с волнистым и линейным орнаментом и небольшой глиняный орнаментированный кувшинчик редкой формы (17 см высоты), сделанный на гончарном круге, коричневатого цвета, с лощеной поверхностью. Этот кувшинчик можно рассматривать как сосуд хозарского типа. Он стоит особо среди находок г. Киева.

В могильнике обнаружены погребения по языческому обряду. Могильник датируется XI—XII вв. нашей эры.

І. Г. ПІДОПЛІЧКО
(Київ)

З ПРИВОДУ РОБОТИ А. П. ВАСЬКОВСЬКОГО І А. П. ОКЛАДНИКОВА ПРО ЗНАХІДКУ ДЕРЕВА, ОБРОБЛЕНОГО ПАЛЕОЛІТИЧНОЮ ЛЮДИНОЮ

В „Бюллетеене Комиссии по изучению четвертичного периода“ № 13 за 1948 р., стор. 83—88, надрукована стаття А. П. Васьковського та А. П. Окладникова „Находка обработанного человеком дерева на древней террасе р. Сусуман (бассейн Колымы)“.

У цій роботі подано детальний геологічний опис знахідки, опис самої знахідки і рисунок куска дерева, про яке йде мова. Цей кусок дерева приурочений авторами до 100—110 м тераси р. Сусуман і датується у геологічному відношенні як безсумнівно четвертинний. Тераса р. Сусуман, як зазначають автори, „лежить між двома рівнями, час формування яких належить до епохи зледенінь, що лишили на них свої сліди (130 і 35—40 м). Можна стверджувати, що людина, яка обробила дерево, жила в одну з міжльодовикових епох, клімат якої був м'якший від сучасного... Ця знахідка дає перші обґрунтування для пов'язання археології і четвертинної геохронології на північному сході СРСР“ (стор. 88).

З цієї цитати видно, що автори надавали своїй знахідці дуже великого значення і, оскільки нескам'янілий кусок дерева був знайдений в умовах вічної мерзлоти, припускали геологічну його давність, невідому поза межами мерзлотних ґрунтів. З даною знахідкою автори пов'язували і вирішення відомої проблеми про давність заселення людиною крайньої півночі. Як відомо, так далеко на півночі знахідок палеоліту досі не виявлено. Як зазначають автори, їх знахідка свідчить про заселення північно-східних районів людиною в „дуже ранній, навіть несподівано ранній, судячи за геологічними даними, час“ (стор. 88).

Отже, важливість порушеної проблеми не викликає ніякого сумніву, проте вирішення її авторами виявилося надто поспішним і навіть легковажним.

Автори статті не утруднили себе консультацією з відповідними спеціалістами і прийняли кусок дерева, обгризений бобрами, за дерево, оброблене людиною.

Автор цієї замітки, працюючи свого часу в Інституті археології АН УРСР, досліджував і збирав колекцію псевдоархеологічних зразків (у тому числі і обгризеного бобрами дерева) і, прочитавши статтю Васьковського і Окладникова, звернув увагу на характер зрізів описаного дерева.

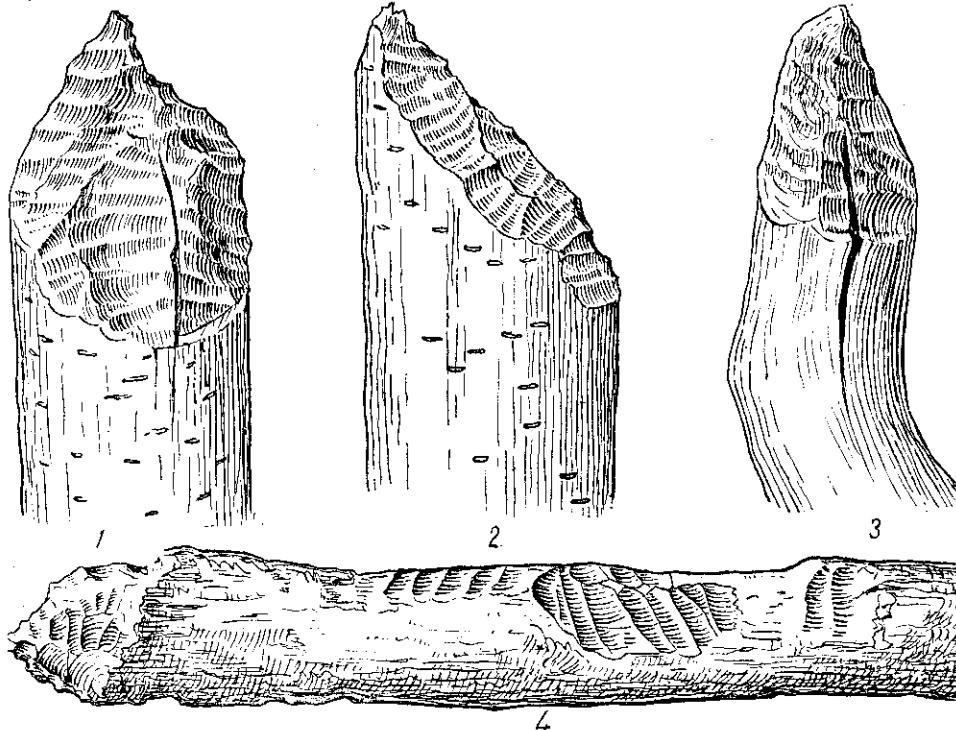

Рис. 1. Зразки дерева, погризеного молодими бобрами, з с. Неданчич, Чернігівської області.

1 — кусок молодої вільхи; 2 — той же кусок збоку; 3 — кусок сухої верби;
4 — кусок сухої вільхи.

В зоологічному музеї Інституту зоології АН УРСР збереглися деякі зразки обгризеного бобрами дерева, зібрани в 1927—1930 рр. нами та іншими співробітниками зоологічного музею. Це дало змогу детально проаналізувати опис, поданий названими авторами, і порівняти з іх рисунком рисунки дерева, погризеного бобрами, знайденого в с. Неданчичах, Любецького району, Чернігівської області, та в інших місцях.

Одного погляду на рисунок із зображенням куска вільхи, погризеного бобрами (рис. 1), досить, щоб встановити, що дерево, яке Васьковський і Окладников описували як „оброблене людиною“ з р. Сусуман, погризене бобрами.

Характерною особливістю зрізів, зроблених бобрами на нетовстих деревах, є їх асиметричність і поперечний або напівпоперечний напрям

погризів на цих зрізах. Це залежить від біологічних причин: гризуни нетовсте дерево, бобру найлегше охопити його зубами у поперечному напрямі. Коли ж дерево товсте, напрям охоплення дерева зубами залежить від діаметра обгризеної бобрим деревини. У зв'язку з цим на товстих деревах загальний зріз має так званий всретеноподібний, тобто круговий напрям, а самі погризи можуть бути спрямовані в різні боки; на тонких же деревах загальний зріз часто буває асиметричний, тобто вершина зрізу зсунута в бік до периферії дерева.

Як видно з статті, автори мали на увазі верстеноподібний зріз, зроблений бобрами. Критикуючи Козьміна, який півстоліття тому повторив їхню ж помилку, прийнявши будівлі бобрів на р. Малий Патом (басейн Лени) за людські, Васьковський і Окладников зазначають, що Козьмін описав „верстеноподібні“ вістря, характерні для роботи бобрів, і що характер зрізів на зразках Козьміна інший, ніж у даному випадку (стор. 87).

Отже, ми заперечуємо твердження Васьковського та Окладникова про те, що кусок дерева з р. Сусуман оброблений руками людини, оскільки правильні поперечні і напівпоперечні погризи, які автори називають фасетками і жолобками, характерні для роботи бобрів.

Характерні для бобрових погризів і поперечні жолобки, які мають вгнуту поверхню. Поздовжню поверхню зрізів автори називають „шириною“ фасеток (причому ця ширина досягає, за їх даними, 2 см). Таку ж величину мають „фасетки“, тобто боброві погризи, і на куску вільхи з Неданчич (рис. 1, 4).

Правда, людина могла б зробити на дереві подібні жолобки, але для цього їй потрібно було б мати металевий інструмент, подібний до різців, якими виробляють кустарні ложки, чого за давністю знахідки припустити не можна. Щождо крем'яних знарядь, то елементарний експеримент роботи ними показує, що вони не можуть залишити слід типу бобрових канелюр.

Як уже зазначено, боброві погризи автори називають фасетками і жолобками. Про розмір жолобків можна судити з того, що, за даними авторів, на одному зрізі, довжиною в 4 см, є 13 поперечних жолобків. На нашому зразку з Неданчич на такому ж 4-сантиметровому зрізі є 12 поперечних жолобків. Отже, поперечний розмір жолобків 2—2,5 мм, вказуваний Васьковським і Окладниковим, властивий і зразку з Неданчич.

Подібність обох зразків пояснюється тим, що в обох випадках погризи зроблені молодими бобрами¹ і що діаметр дерева з р. Сусуман, яке автори визначили як тополю, дорівнює 4—5 см, тобто такий же, як і у нашого зразка з Неданчич.

Автори вважають, що в даному разі вони описали уламок кілка з „мисливської огорожі, рибальських заколів-заїздків, а також жител аж до свайних будівель“ (стор. 87). З усього сказаного видно, що такий висновок авторів — хибний.

Однобокі дерев'яні „вістря“ бобри роблять у тих випадках, коли перегризають истовсті дерева верби, вільхи, осики та інших м'яких порід.

¹ За А. Федошиним, погриз (слід різця) молодого бобра досягає 2 мм ширини. Ширина погризу бобра віком понад рік досягає 6,6—8 мм. Погризи 9-місячного бобра на куску верби в 4,2 см діаметром дорівнюювали 1; 1,8; 2; 3 мм.

коюю яких вони харчуються. Нам доводилося спостерігати цілі „частоколи“ від зрізаних таким способом бобрами тонких дерев на р. Ірші, Тетереві та ін. Нерідко бобер один і той же стовбур надгризає в декількох місцях як на корню, так і на поваленому дереві.

Описаний Васьковським і Окладниковим кусок дерева і являє собою уламок такого згризеного колись бобрами дерева. Те, що цей уламок нагадує собою плавник, можна пояснити або тим, що зрізане бобрами дерево раніше стало плавником, або ж тим, що бобри погризли сухе дерево (рис. 1, 3, 4).

Подаємо розміри „фасеток“ бобрових погризів із різних зразків:

Місце знаходження зразка	Діаметр зразка в см	Напрям погризу	Розмір жолобків (фасеток)	
			довжина в см	ширина в мм
р. Сусуман, басейн Колими (за Васьковським і Окладниковим) (тополя)	4-5	Поперечний	до 2	1,5-2,5
с. Неданичі, Любецького району, Чернігівської області (вільха) (рис. 1, 1, 2)	6-7	"	1-2,7	1,5-3
с. Неданичі, Любецького району, Чернігівської області (вільха) (рис. 1, 4)	4,2-4,7	"	1-2,5	2,5-6
с. Неданичі, Любецького району, Чернігівської області (верба) (рис. 1, 3)	3,8-4,6	"	0,6-2,2	2-6
р. Брагинка, басейн Прип'яті (вільха)	21	"	1-4	2-8,5
Пилявин, Новоград-Волинського району, Житомирської області (дуб)	24	Поперечний, зірда поздовжній	1,5-3,5	2,5-8
Чернігівська область (осика)	10	"	0,6-3,6	1,5-7

Вивчення псевдоархеологічних утворень перебуває тепер на досить високому рівні, отже потрібно побажати, щоб археологи уважніше використовували дані інших спеціальностей у випадках, коли йдеться про можливу археологічну помилку.

У нашій практиці був виявлений ряд псевдоархеологічних утворень. Свого часу в землянках трипільського типу в Києві виявлені були копроліти вовка, прийняті деякими археологами за скам'янілій хліб. У 1934 р. в Нікопольському районі викопали кістки коня з „орнаментом, посипаним охрою“. Виявилося, що кістки роз'їдені корінням рослин, а червоне забарвлення в утвореніх корінням „насічках“ залежало від розчину марганцю, яким збагачений був ґрунт у даному районі. У районі порогів був випадок, коли широка кротовина степового гризуна була прийнята за димохід давнього житла. Під час розкопок Ольвії раковини, просвердлені хижими молюсками, були прийняті за черепашки-буси і т. д. Всі ці випадки свідчать про потребу дальнього розвитку комплексності в археологічних роботах, яка і практикується багатьма нашими археологами.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. П. ВАСЬКОВСКИЙ и А. П. ОКЛАДНИКОВ, Нахodka обработанного человеком дерева на древней террасе р. Сусуман (бассейн Колымы). Бюлл. Комиссии по изучению четвертичного периода, № 13, 1948, изд. АН СССР, стр. 83—88.
2. А. Б. Федюшин, Речной бобр, его история и опыты по размножению, Москва, 1935, стр. 1—359.
3. Ю. Прожига, Звіт про поїздку на колонію бобрів біля оз. Світличне, „Український мисливець та рибалка“ № 9, 1928.
4. С. П. Наумов и Н. П. Лавров, Биология промысловых зверей и птиц СССР, 1949.

І. Г. ПИДОПЛИЧКО

ПО ПОВОДУ РАБОТЫ А. П. ВАСЬКОВСКОГО И А. П. ОКЛАДНИКОВА О НАХОДКЕ ДЕРЕВА, ОБРАБОТАННОГО ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИМ ЧЕЛОВЕКОМ

Резюме

В „Бюллетене Комиссии по изучению четвертичного периода“ № 13 за 1948 г. напечатана статья А. П. Васьковского и А. П. Окладникова „Нахodka обработанного человеком дерева на древней террасе р. Сусуман (бассейн Колымы)“. На основании описываемой находки авторы пришли к весьма важному выводу об „очень раннем, даже неожиданно раннем“ заселении северо-востока Азии человеком.

Однако авторы отнеслись к своей находке не совсем критически и не утруднили себя консультацией с соответствующими специалистами, в связи с чем приняли обломок дерева, ассиметрически срезанного молодым бобром, за документ деятельности древнего человека.

Изображения современных обломков тонких деревьев, погрызенных молодыми бобрами (взяты автором — рецензентом из коллекции зоологического музея Зоологического института АН УССР), наглядно доказывают ошибочность выводов авторов статьи.

В настоящее время определение псевдоархеологических документов разработано весьма удовлетворительно. Необходимо лишь более внимательное отношение исследователей к методу комплексных работ, давно уже практикуемому советскими археологами.

ЗМІСТ

Передмова	3
-----------	---

СТАТТІ І ДОСЛІДЖЕННЯ

Є. Ю. Кричевський (Ленінград), Про відносну хронологію пам'яток трипільської культури	9
В. А. Гринченко (Київ), Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі	37
В. І. Довженок (Київ), Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр.	64
М. Ю. Брайчевський (Київ), Знахідки римських монет на території УРСР	93
Д. І. Бліфельд (Київ), Висла печатка з Білгородки	102
Б. О. Рибаков (Москва), Печатки чернігівських князів	111
В. М. Даниленко (Київ), До питання про ранній неоліт південної Наддніпрянщини	119

МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Л. Д. Дмитров (Київ), Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр.	151
А. В. Добровольський (Київ), Землеробське поселення перших століть нашої ери на р. Інгульці	167

ПОВІДОМЛЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

I. М. Самойловський (Київ), Слов'янський могильник у Києві над Дніпром	179
I. Г. Підоплічко (Київ), З приводу роботи А. П. Васьковського і А. П. Окладникова про знахідку дерева, обробленого палеолітичною людиною	185

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3
СТАТЬИ И ИССЛЕДОВАНИЯ	
Е. Ю. Кричевский, (Ленинград), Об относительной хронологии памятников трипольской культуры	35
В. А. Гринченко (Киев), Памятник VIII в. у с. Вознесенки на Запорожье	63
В. И. Довженок (Киев), Обзор археологического изучения древнего Вышгорода за 1934—1937 гг.	91
М. Ю. Брайчевский (Киев), Находки римских монет на территории УССР	101
Д. И. Блифельд (Киев), Вислая печать из Белгородки	110
Б. А. Рыбаков (Москва), Печати черниговских князей	118
В. Н. Даниленко (Киев), К вопросу о раннем неолите южного Поднепровья	147
МАТЕРИАЛЫ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ УКРАИНСКОЙ ССР	
Л. Д. Дмитров (Киев), Археологическое изучение Никопольщины в 1935—1936 гг.	166
А. В. Добровольский (Киев), Земледельческое поселение первых веков нашей эры на р. Ингульце	175
СООБЩЕНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ	
И. М. Самойловский (Киев), Славянский могильник в Киеве над Днепром	184
И. Г. Пидопличко (Киев), По поводу работы А. П. Васьковского и А. П. Окладникова о находке дерева, обработанного палеолитическим человеком	189

АРХЕОЛОГИЯ

том III

(На украинском языке)

*

Литредактор *М. О. Артеменко.*

Техредактор *Л. М. Шведов.*

Корректор *М. С. Кирилова.*

*

БФ 00811 Зам. № 1302. Тираж 1500.

Форм. паперу 84×112. Друк. арк. 24,0.

Обл. вид. арк. 16. Знаків в 1 друк.
арк. 28000. Підписано до друку 15/II 1959.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР,
Львів, вул. Стефаника, 11,

